

ELSÜLLYEDT FALU A DUNÁNTÚLON

KEMSE KÖZSÉG ÉLETE

GRÓF TELEKI PÁL

ELŐSZAVÁVAL

ÍRTÁK:

ELEK PÉTER,
GUNDA BÉLA,
HILSCHER ZOLTÁN,
HORVÁTH SÁNDOR,
KARSAY GYULA,
KERÉNYI GYÖRGY,
KOCZOGH ÁKOS,
KOVÁCS IMRE,
PÓCSY FERENC,
TORBÁGYI LÁSZLÓ,

A PRO CHRISTO DIÁKOK HÁZA
FALUKUTATÓ MUNKAKÖZÖSSÉGÉNEK TAGJA,

(312. ERŐ Ő. CS.)

BUDAPEST,

1936.

SYLVESTER IRODALMI ÉS NYOMDAI INTÉZET BT.

Előszó

Felkértek, hogy néhány bevezető mondatot írjak ehhez a könyvhöz – pedig semmi szüksége reá, mert a könyv önmagáért tanúskodik. Sőt talán az ilyen ú. n. „tekintély-bevezetés” nem is használ neki az ifjúság körében, amely pedig legtöbbet tanulhat belőle.

A „falukutatás” divatossá lett, – így mondják. Én azt mondanám, hogy csak kinövéseiben, egyéni és politikai érvényesülést szolgáló törekvésekben, meg naiv egyletesdiben lett divat. Alapjában mély gyökere van, korunk mélységes társadalmi átalakulásának tünete. A XIX. század egyoldalúan materialista szellemi fejlődése után korunkban sem csappant meg érdeklődésünk, különösen az ifjúság érdeklődése a technikai és anyagi haladás iránt. De mind egyenlőbb erejűvé fejlődött mellette az ember és saját társadalma iránti érdeklődés. A tudományok széleskörű differenciálódása folytán ez az érdeklődés mindenfelé merít, életünk minden jelenségére, mozgató erejére, hátterére kiterjed.

A falu az ilyen érdeklődésből fakadó kutatásnak nagyszerű területe, apró, de rengeteg „gén” él benne. A falu, melyet fiatal barátaim kutatásuk tárgyául választottak, egészen kis falu. Mégis mennyi tulajdonság, karakter keletkezett, fejlődött, tokosodott el, zsugorodott itt, folyt ide össze. Okos volt ilyen kis falut választani első munkatárgyul, hol minden kis helyre tömörül és a munka egységesebb lehetett. És mégis egy régi, sok viszontagságon átment, sok elemből összetett falut.

A végzett munka módja tanulságos. Különböző tudományágakban képzett munkatársak dolgoztak együtt. A munkakörök, ismeretkörök, tudományszakok egymásba kapcsolódtak, egymást részben többszörösen fedték. Ezáltal a megfigyelések mindent jól behálózhattak, nagyban fokozódott annak biztonsága, hogy semmi sem marad ki a megfigyelésből. A több oldalról és szemszögből való megfigyelés kritikai kiegyenlítő hatással kellett hogy legyen; minden – sok szomszédra támaszkodó – megfigyelőnek nagyobb a biztonsága, – és ellenőrzése is.

A tudományos eredmények értékét növelő ezen szintetikus munkamódszert és annak súrlódás nélküli keresztülvitelét két tény mozdította elő, amelyeket jó tudni és érdemes megszívlelni. Az első az, hogy ez a munkaközösség mint cserkészcsapat készült elő, ment a helyszínére és dolgozott ott. Ezért dolgozott harmonikusan. Nem az „én” állt előtérben. A második az, hogy – éppen cserkészösszetartásuk és kitartásuk folytán – másfél évig állandó esti összejöveteleken, egymást tanítva, buzdítva, ellenőrizve készültek, végeztek széleskörű módszeres tanulmányokat magyar és idegen példákon.

A könyv megjelenését az a széleskörű elismerő érdeklődés tette lehetővé, amelyet a munkaközösség tagjainak néhány közösen tartott, egymásbakapcsolódó előadása keltett. Meg vagyok róla győződve, hogy nem lesz kisebb azok elismerése, akik a könyvet olvassák – és érdeklődésük a további, a következő ily munkák iránt. Mert fiatal barátaim már új munkába fogtak.

Budapest, 1936. május.

Gr. Teleki Pál.

Bevezetés

A tervszerű és eredményes társadalomnevelésnek és társadalompolitikának, de általában a társadalomvezetésnek a háttározottan kialakult és a tárgyi igazságra épült *valóságsszemlélet* az előfeltétele. Ennek megszerzése pedig csakis módszeres, a részletekre kiterjedő, mind az analízist, mind a szintézist magábanfoglaló, elszántan tudományos kutatómunka útján lehetséges. Csekélyre értékelnénk azonban a társadalomkutató munkát, ha csupán gyakorlati szempontból tartanánk jelentősnek, de mégis azt gondoljuk, hogy ennek az örök és egyetemes, beláthatatlanul sok kincset ígérő feladat elvégzésének válságos napjainkban ez lenne a legértékesebb aktuális terméke. Nincs tehát sürgősebb feladat, mint a lelki, a szellemi és az anyagi Magyarország rosszul vagy kevésbé ismert vagy ismeretlen vidékeinek bejárása, azok felmérése, a rejtett sebek és kincsek feltárása és a nagy magyar kataszter elkészítése.

Ennek a munkának megközelítően teljes elvégzése egyrészt nemzedékek erejét igényli, másrészt pontosan alkalmazkodnia kell az életnek állandóan új problémákat felvető dinamikájához, tehát örök figyelmet és szinte naponkénti újrazedésre kész elhatározottságot követel. A fenti sorrendhez való merev alkalmazkodás ezek szerint egyértelmű lenne a tettek örök halogatásával, vagy az eddig használt ötlet- vagy kényszer módszerek állandósításával. Nyilvánvaló tehát, hogy a kutató munkának sorrend szempontjából a gyakorlati érdekekhez kell simulnia, ami azonban egyáltalán nem jelent megalakuvást, mert itt a tudományos és gyakorlati érdekek rendszerint teljesen egybeesnek. Hogy csak egyetlen illusztrációval éljünk, a bármiféle okból veszélyeztetett vagy pedig egyenesen pusztulásra ítélt jelenségek sorsa csaknem mindig beavatkozást sürgető társadalmi válságra mutat, viszont a tudományos kutatás számára talán soha vissza nem térő alkalmat jelent a folyamatok megfigyelésére, a kihaló jelenségek megrögzítésére és a süllyedő világ képének megőrzésére.

Nem vezetheti tehát a kutatásra vállalkozó munkásokat sem az ötletszerűség sem a véletlen játékból kínálkozó alka-

lom, hanem kizárólag a nagy népi problémáknak a magyarság egyetemes szempontjai alapján megállapított értékrendje és az ezzel minden komiméin ék között végzetesen összefüggő veszélyeztetettség.

Ezek a meggondolások kényszerítették a következőkben vázolt kutatások végzőit arra, hogy a mai magyarság egyik legsúlyosabb életkérdését, az egykeproblémát a maga tárgyilagos valóságában igyekezzék bemutatni, egyetlen falu társadalmának megrajzolásával. A kiválasztásnál két szempont hatott döntő módon: *a jellegzetesség és a tények beláthatósága*. - Az egykének az élet minden terére való hatása kicsiny társadalmak életében figyelhető meg a legjobban, különösen ha a *társadalom* kifejezés olyan tökéletesen ráillik egy közösségre, mint a kiválasztott faluéra, Kemsére, az egyke rendszer bevonulása előtti időkben.

Ugyanekkor azonban szemébe kell néznünk annak a kérdésnek is, hogy a következőkben leírt jelenségeknek van-e valami egyetemes jellegük és néni egyetlen elszigetelt kis területre korlátozódó vagy legfeljebb rendkívül szórványosan felbukkanó társadalmi tényekkel állunk-e szemben. Ez a kérdés rávilágít arra a követelményre, hogy a kutatandó terület kiválasztásánál elsőrendű tényezőként jelentkezik a táj-, illetőleg a társadalomtípológiai probléma. Mennyire hordozza magán a kiválasztott társadalmi egység egy nagyobb, a nemzettestben számottevő egység jellegzetességeit vagy esetleg mennyire tesztíti meg egy nagy népi kérdés problematikáját.

Amint e munka soraiból közvetlenül és közvetve kiviláglik, kutatásaink jó része kiterjedt egyik legérdekesebb magyar táj- és népegység, az Ormánság területének tekintélyes hányadára és meggyőződéssel állíthatjuk, hogy mindazok a folyamatok, események és tények, amelyek a tárgyalt kicsiny falut jellemzik, egyetemes érvényűek az Ormánság egész területén, legfeljebb csak a történések ütemében, az átalakulások arányában, a vonalak élességében és apró részletekben találhatók különbségek.

Mindez azonban nemcsak erre az egy kutató munkára vonatkozik, hanem mindazokra, amelyek komoly és időtálló eredmények elérésére törekednek. Különben a mellékcélok nélküli kutatások is csak legfeljebb egyéni szempontokból hozhatnak jelentős eredményeket.

Mivel a falukutatás a társadalomkutatásnak egy része, a munka csak társadalomtudományi módszerekkel és alapokon történhetik. Azonban mindjárt hozzá is kell tennünk, hogy nem hiszünk sablonként alkalmazható módszerek kidolgozásának lehetőségében. Ez tágabb értelemben arra vonatkozik, hogy a magyar falukutatás nem alkalmazhatja átdolgozott formában sem az importmódszereket, még ha azok olyan érettek is, mint amilyen például az amerikai faluszociológiáé vagy a román

monografikus társadalomkutatásé. Meg kell találni nem elméleti alapon, de a munka lázában a különleges *magyar* kutatási módszert, amelybe természetesen bele kell dolgozni mindazokat a külföldi értékeket, amelyek a magyar viszonyokhoz hozzásimulnak. De még ezen a módszeren belül a táj- és népiegységek talán sehol másutt nem található válfajai, nem utolsó sorban pedig a feldolgozandó problematika, sőt bizonyos fokig a kutatók egyéni sajátosságai nem engedik meg még olyan bő sablon alkalmazását sem, mint amilyen pl. Le Play által kidolgozott és a tanítványaitól tökéletesített munkamódszer. A módszer uniformizálódásának kétségkívül vannak nagy, inkább szubjektív jellegű előnyei, de ilyen módon az életjelenségek és folyamatok dinamikus bemutatása lehetetlen. Éppen ezért kellett túljutnunk a kérdőíves kutatási módszeren is, amely adhat szempontokat, bizonyos irányítást és külső egységet is, de a sablon veszélye szinte elkerülhetetlennek látszik.

A nélkül, hogy a részletekbe emmerülnénk, ki szeretnénk emelni néhány vonást abból a folyékony halmazállapotú módszerből, amelyeknek meglátásaink és tapasztalataink szerint feltétlenül alkotó részeinek kell lenniök minden magyar, tudományos színvonalra törekedő falukutató munkának.

Az első ilyen vonás, amely főként magukra a kutatókra nézve jellemző, de beláthatatlanul nagy hatással van a munka eredményére is: a *kollektivitás*. Egy ember a legátfogóbb és legmélyrehatóbb ismeretekkel sem lehet szakképzett mindazokban a tudományágakban, amelyek az ilyen munkánál elengedhetetlenek. A dilettantizmus pedig talán sehol sem lehet olyan káros hatású, mint éppen ezen a munkamezőn.

De van a közösségi munkának *számtalan olyan belső és külső mozzanata, amelyek az egyéni 'módszernél elképzelhetetlenek*. Ilyenek pl. a kiegészült látás, az adatgyűjtés számos közösségi változata, az állandó kollektív ellenőrzés, az együttmunkálkodásból fakadó és rendszerint más és más személyből kiáradó, folyton újabb lendületre ösztönző szuggesztívítás, a megtermékenyítő eszmecserék, a kérdésekkel való együttes birkózások, stb., stb.

Az bizonyos, hogy az ilyen munkaközösséget egyszerű toborzással nem lehet összehozni. Vagy úgy keletkezik, hogy egy-egy markáns vezetőegénység köré tanítványok serege csoportosul, mint ahogy pl. Wiesénél, vagy Gustinál történt, vagy pedig többé-kevésbé egyivású, egyszínvonalú, de főképpen „egy lélekkel megitatott” kutatók fognak össze a munka végzésére. Nálunk ez az utóbbi eset történt és amennyire hiányzott néha az erős, határozottvonalú vezetés, éppen annyira közösségi színezetűvé váltak az együtt kiharcolt vagy kivergődött eredmények.

Ennek a módszernek másik vonása a *szociológiai nézőpont következetes megtartása és minden vonalon való érvé-*

nyesítése. Akármennyi törés és bizonytalanság található is a szociológia mai rendszereiben, bőségesen elég szempontot, módszeres utasítást, mindenekelőtt pedig kereteket tudnak szolgáltatni a társadalomkutatáshoz. Az elméleti és az alkalmazott szociológia *circulus vitiosus*a éppen a gyakorlati társadalomkutatás elmaradhatatlan eredményei által törhető meg.

Ez a követelmény azt jelenti, hogy az egész kutatás a *közösségre* irányul. Minden adat, jelenség és folyamat csak akkor nyer előttünk szociológiai értéket, ha azokat embercsoportokhoz, családokhoz vagy a falu valamely közösségi megnyilvánulásához lehet kapcsolni. Az absztraháló egyéniesítés helyett mindig a közösségi megnyilvánulásoknak kell előtérben lenniük, a holt számok és törvényszerűségek pedig belekerülnek az életközelség mindent megelevenítő büvkörébe.

Ebből aztán két további vonás is előtűnik. Az egyik az, hogy az ilyenféle kutatásnál az *ember* áll a középpontban. Ezt a tényt nem befolyásolhatják sem a hangzatos és divatos gazdasági, politikai és társadalmi elméletek és jelenségek, sem a gazdasági vagy bármiféle más természetű érdekek, hanem az egész kutatómunka minden vonatkozásában a közösségben élő emberre irányul.

A másik idetartozó jelenség egy paradoxon. Bár a munkának egyetemességre és teljességre kell törekednie, mégis annak értelme annak, hogy lexikonszerű összefoglalás vagy statisztikai adatok felsorolásának végtelen sora vagy múzeumi raktárak leltárához hasonló összeállítás legyen az eredmény. A teljességnek és egyetemességnek az élet jellegzetes okainak, erőinek, irányának, jelenségeinek, eszközeinek és termékeinek dinamikus bemutatásában kell megnyilvánulnia. Az itt feltétlenül fenyegető szubjektivitást csak a szigorú szociológiai nézőpont tudja jelentékenyen csökkenteni.

Éppen ezért nem tartjuk célravezetőnek Le Playnek a már saját tanítványaitól is teljesen átalakított és kiegészített, az egy kis közösségen belül egy-egy típus feldolgozásával megelegedő és az itt tapasztaltakat egyszerűen általánosító munkamódszerét. Ezt azért vagyunk kénytelenek hangsúlyozni, mert nálunk még ma is kísért ebben az egy bizonyos kezdőstádiumban forradalmian új, de már több mint félévszázada túlhaladott módszerbe vetett hit. A táj- és néptipológiáról fentebb mondottak csak akkor lehetnek érvényesek, ha legalább egyetlen egy falu minden tagját bevonjuk vizsgálódásunk körébe. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a kutató közösség hosszabb időn keresztül és ismételten beleolvad a falu lakosainak életébe, a lehetőség legvégső határáig megtartva – az esetleges feltétlenül szükséges kísérletektől eltekintve – a be nem avatkozás elvét, *amely a falukutatást a leghatározottabban elválasztja a falugondozástól.* Természetesen céltudatos és eredményes falugondozás el sem képzelhető falukutatás nélkül.

Az itt felmerülő nehézségek leküzdésére szolgáló módszerekre vonatkozólag ma még csak elgondolásaink vannak, de tapasztalataink nincsenek. Az általunk kutatott két társadalmi közösség egy nagy falunak élesen leváló és életmegnyilvánulásaiban majdnem teljesen elütő része és az itt bemutatott kicsiny, alig másfélszáz lakosú község volt. Ezeknél az egyetemesség és teljesség fentebbi értelmezése és gyakorlati végrehajtása egyszerű volt, de nagyobb létszámú társadalmi egységnél ez szinte lehetetlennek látszik. Megoldásoknak a munkaközösség létszámának megfelelő emelése, a munkaidő meghosszabbítása, vagy ha lehetséges, a munkamező elhatárolása kínálkozik. Alapjában véve a kisebb társadalmi csoportokban sem találunk sokkal kevesebb társadalmi réteget, mint a nagyobbakban, csak az egyes csoportok létszámában és társadalmi összeműködésében van legtöbbször a főkülönbség.

Az elvi megállapítások után a gyakorlati módszerek elemzése helyett eljárásunk leírásának vázlatát adjuk.

Csaknem kétévi elméleti és gyakorlati előkészület előzte meg az ebben a munkában megrögzített kutatásunkat. Az elméleti előkészület magában foglalta a falu életével kapcsolatos összes tudományágaknak, különösen a szociológiának és a társadalomkutatásnak tanulmányozását. A praktikus munka gerincét egy pestkörnyéki falu önálló telepének gondozással egybekötött tanulmányozása alkotta, ezenkívül néhány többnapos kiszállással együttes, a szünidőkben pedig egyéni kutatómunkát végeztünk az ország legkülönbözőbb részein. Ezekben a munkákban ismételten kipróbáltuk mindazokat a módszereket, amelyeket eddig tudomásunk szerint falukutatásra használtak, így pl. az egyéni módszert, összefoglaló és részletproblémánknál egyaránt, a kérdőíves módszert mind a mások, mind a magunk által összeállított kérdések alapján. Mai módszerünk tehát nem kölcsönzés és nem elméleti elgondolás, hanem meglehetősen hosszú fejlődés eredménye, amelybe az eddigi módszerek értékeit is igyekeztünk beledolgozni.

A falu kiválasztását és a kiszállást különleges előtanulmányok előzték meg. A közösség egyik tagja hosszabb ideig tartózkodott a kiszemelt vidéken, ismerte a község helyzetét és általában mindazokat a körülményeket, amelyek a rendszeres helyszíni kutatásnál számba jöhetnek. Az előkészítő munkálatok során a munkások megismerkedtek azzal a tájjal, amelyben a község helyet foglal, átnézték az Ormánságra vonatkozó szakirodalmat, hogy a munka területéről általános fogalmuk legyen. Összegyűjtötték a Budapesten található statisztikai adatokat, részletesen tanulmányozták a község kataszteri térképét és különböző felvételi térképeket. Már ezek alapján is láttak bizonyos problémákat, amelyek a kutatásnak határozott irányt szabhatnak és egyes kérdéscsoportokra ráterelték a figyelmet.

A községben kétízben tartózkodtunk; nyáron két hetet,

összel egy hetet töltöttünk ott el. Mindkét táborozásunkat a távolabbi vidékekre is kiterjedő kutatóutak követték. A két tartózkodásunk közötti hosszabb idő nagyon alkalmas volt arra, hogy a nyáron összegyűjtött adatokat rendezzük, a hiányokat és a tisztázandó kérdéseket megállapítsuk. A kutató munkának két különböző időszakban való végzése abból a szempontból is jónak bizonyult, hogy a falu életét két teljesen ellentétes jellegű munkaszakaszban láthattuk. A helyszíni kutatás befejezését egyik tagunknak téli leutazása jelentette, aki ez alkalommal az utolsó homályosabb problémák tisztázását végezte el.

A falu megismerésére az első lépés az volt, hogy a házakat és telkeket pontosan feltüntető térképbe beírtuk a tulajdosnak és minden családtagjának nevét. Ez rendkívül megkönnyítette a tájékozódást. Munkánk sikere érdekében legfontosabbnak azt tartottuk, hogy a nép között minél többet tartózkodjunk. Ezért időbeosztásunkat teljesen a falusi életmód és munka szabta meg. Ha kellett, kimentünk a falusiakkal a mezőre, arattunk, gyűjtöttünk vagy a ház körül segédkeztünk, kukoricát fosztottunk, stb. így és általában egész magatartásunkkal sikerült elérni, hogy a község munkaközösségünket szeretetébe és bizalmába fogadta.

Az adatgyűjtést rendszeren két-két munkás végezte. Az egyik a beszélgetés menetét irányította, a másik inkább a megfigyelő és a jegyző szerepét töltötte be. Emlékezetünkre általában semmit sem bízunk; mindig és mindenütt jegyeztünk. Az adatközlésnél ez a falu lakosait egyáltalán nem zavarta, sőt egyesek azt kérték, „írjuk ki nevüket az újságba is”, ami nem hiúságból történt, hanem így akarták ráterelni a figyelmet nyomorúságos helyzetükre. Nemcsak a közlések tartalmát vettük fel, hanem a lehető legnagyobb pontossággal a beszélgetés egész menetét is. Módot adtunk arra is, hogy ők is kérdezhessenek tőlünk.

Az állandó jegyzés mellett kötelessége volt mindenkinek egy napló vezetése. Ebben naponként összegeztük benyomásainkat és mindenki összefoglalta aznapi munkájának eredményeit. Mindennap közös megbeszélést tartottunk. Ennek főként az volt a jelentősége, hogy áttekintést kaptunk a gyűjtött anyagról, megláttuk a hiányokat, a munkalehetőségeket, tájékoztattuk egymást az informátorokról s a közös megfigyelések alapján még a helyszínen megrögzítettük a falu és egyesek lelki és gazdasági struktúrájának általános vonásait, a falu magatartását, stb.

Az informátorokkal kapcsolatban megemlítjük, hogy nem kerestünk ki egyes „sztárokat”, hanem egy-egy kérdést és adatot több informátortól is felvettünk. Az ellentétes, többoldalú vagy részletesebb vélemények nemcsak az illető kérdés megvilágításának szempontjából voltak fontosak, hanem az egyes informátorok lelki világára és gondolkodására is

fényt vetettek. Jó kezdő és tájékoztató informátorokul szolgáltak a gyerekek.

A kérdéseknek mindig az illető helyzet fokozatos megismeréséből kellett fakadniuk s az új kérdéseket az előző kérdésekre adott feleletek és az előző munkaeredmények alapján kellett megkonstruálni. Legtöbbször azután a kutató érzékétől, szemléletétől és tudásától függött az, hogy mennyire tudta az előtte lévő helyszíni anyagot értékesíteni és kibányászni azokat a rejtett különleges adottságokat, amelyek az egyén vagy közösség életformáját megkülönböztetik az általánostól, és amelyek megszabják az elfoglalt társadalmi és gazdasági helyzetét.

Egyes jelenségek megrögzítésében igen nagy hasznát láttuk a fényképezésnek. Ezzel nagyszerűen ki lehetett emelni bizonyos szociális természetű jelenségeket s megfelelő technikai beállítással fokozni tudtuk ezek értelmét. A rajzolás néprajzi természetű tanulmányoknál volt elengedhetetlenül szükséges.

Az anyag elrendezése és a munka megírása is kollektív módon történt. Nincs a könyvben egyetlen fejezet sem, amely csupán egyetlen ember munkája lenne. A közösség ilyen mérvű kifejlődése elsősorban annak köszönhető, hogy valamennyien cserkészek (312, Erő ö. cs. cs.) és majdnem mindnyájan egy egyetemi diákokthoz tagjai vagyunk.

Munkánk megírása és kiadása *szolgálat* szeretne lenni a magyarság egyeteme számára. Széchenynek jövőért szorongó szavai voltak ösztönzőink „*Akarom, tisztán lássatok*”. A tisztánlátásnak pedig legfőbb feltétele a jelenségeknek és tényeknek színről-színre, szemtől szembe, kérlelhetetlen elhatározással való szemlélése. Ezt próbálta elvégezni ez a munkaközösség a magyar nép egyik legvégezetesebb lehetőségeket magában hordozó kérdésével kapcsolatban.

A szolgálatnak sok jellegzetes vonása közül csak egyet, az alázatosságot szeretnénk kiemelni azért, mert nagyon érezzük az erre való elkötelezettségünket. Nemcsak egyéni, de tárgyi okok is készítetnek erre. Nem végezhattünk egész gyűjtést, de meglévő anyagunkat sem közölhetjük a maga teljességében. Csak vázlatokat adunk, és problémákat vetünk fel. Munkánk sok hiánya között a legszembetűnőbb az egészségügyi rész feldolgozásának mellőzése, aminek legfőbb oka orvostudományunk elmaradása volt. Ha a szolgálatnál érdemről egyáltalán lehet szó, ránk legfeljebb Arany János makámájának paradoxonja érvényes: „Üttörőnek bukni – érdem”.

A falukutatás módszerének és szempontjainak rövid ismertetésénél is feltétlenül szólni kellene azokról a nehézségekről, amelyeket különböző külső tényezők gördítenek az ilyenfajta munkát végzők elé. Meg kellene továbbá emlékezni arról a számtalanszor tapasztalt, kétarcú magatartásról, amely annyira jellemzi mai társadalmunknak a fiatalság iránti viselke-

dését, és amelynek jellemzésére' ismét Arany «János szavait kell idéznünk: „Közönyös a világ, az ember önző, falékony húsdarab.” De ezek helyett hadd beszéljünk inkább a pozitívumokról; azokról a támogatásokról, amelyekben szervezetek és egyének munkánk végzése és kiadása közben részesítettek bennünket. Mindez azonban önállóságunkat semmiféle irányban a legkisebb mértékben sem befolyásolta.

Őszinte hálával tartozunk a Magyar Cserkészszövetségnek táborozásunk anyagi eszközökkel való támogatásáért, a Szociográfiai Intézetnek és annak vezetőjének, *dr. Krisztics Sándor* egyetemi tanár úrnak erkölcsi támogatásáért, *Szabó József* piskóci ref. lelkész úrnak helyszíni kutatásunk odaadó elősegítéséért, *dr. Doby Géza* egyetemi tanár úrnak, az agrokémiai vizsgálatok lehetővé tételéért, a *Társadalompolitikai Társaság*, a *Sylvester-kiadóvállalat* elnökségeinek és *dr. Halász Miklós* ügyvéd úrnak azért a lekötelező szívességért, amellyel munkánk kiadását elősegítették; legfőképpen pedig *gróf Teleki Pál* egyetemi tanár úrnak, akihez mindnyájunkat közvetlenül vagy közvetve a tanítványi hála és tisztelet szálai fűznek, azért a szeretetteljes támogatásért, amelyre mindenkor és mindenben számíthattunk.

Néhány adat Kemséről

Kemse egészen kis község Baranya megye déli részén, a szentlőrinci járásban. Közigazgatásilag a községhez tartozik a pécsi káptalan hatalmas birtokának néhány része, Zehi-pusztá 1180 és Háromfa-pusztá 225 kat. holddal. A pusztákon 86-an laknak, valamennyien katolikusok. Ezzel szemben a faluban 36 házban 142 lakos él, akik 5 család kivételével mind reformátusok. – Csak két közintézmény van a faluban: református elemi iskola egy tanítóval és a közbirtokossági korcsma. Különben Kemsén semmi sincs. Néhány távolság:

pap, Piskón	2.58 km.
posta, vasút, Zalátán	3.32 „
jegyző, Oszrón	7.44 „
csendőr, körorvos, körállatorvos, gyógyszer-tár, Sellyén	10.80 „
főszolgabíró, járásbíró, Szentlőrinc	29.22 „
választókerület, kórház, Siklós	35.89 „
megyeszékhely, stb., Pécs	49.55 „

A község területe a pusztákkal együtt 1799 k. hold, ennek megoszlása:

862 k. hold szántó
269 k. hold rét
166 k. hold legelő
68 k. hold erdő
15 k. hold nádas
43 k. hold kert

A kisbirtok-megoszlás a következő 1930-ban:

A birtokkategória	Gazdaságok száma összterület		
Szántó			
1 hold	7	7	6
1 – 2 hold	6	10	6
2 – 3 hold	10	28	22
3–5 hold	1	5	5
5 -10 hold	14	109	85
10-20 hold	17	245	187
20-50 hold	1	23	17

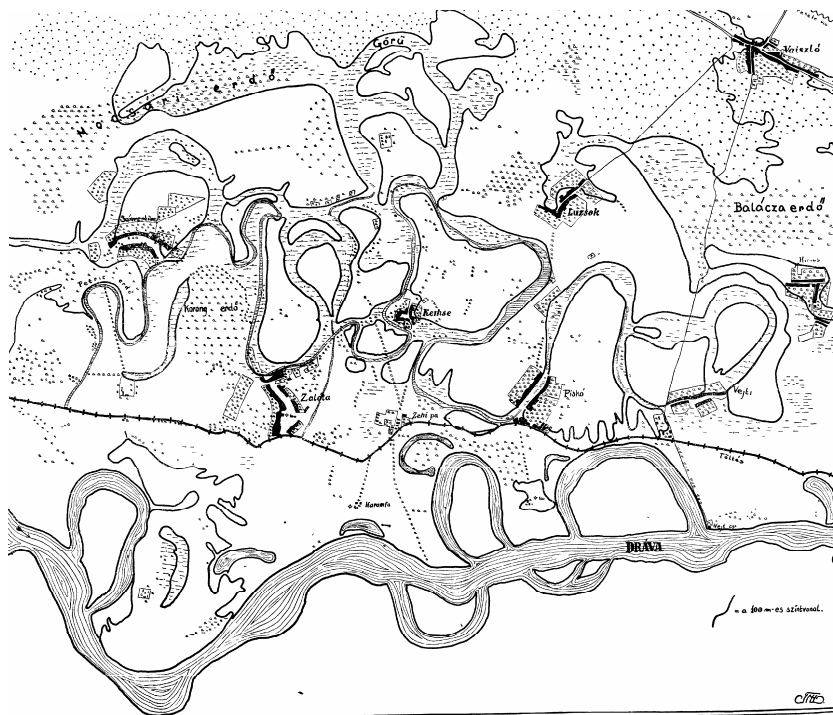
Kemse a tájban

Az Ormánságnak, mint *tájnak* a Dráva és a Feketevíz nagyméretű árterülete és az áradásokkal kapcsolatos növénytakaró adja meg *fizikai földrajzi* jellegét. A tájnak ezt az ősi állapotát azonban természetesen ma már csak foltokban, reliktumokban láthatjuk.

II. József császár uralkodása alatt készült térképeken még erdők és vadvizek borítják az egész területet. Az árvizes területekből kiemelkedő helyeken, a vízholdta és vízmosta *porongokon* (ormánsági tájszó) ülnek az apró falvak. Körülbelül az Ormánság közepén, nyugat-keleti irányban, Sellyétől Hidvégig kiemelkedő és összefüggő hosszú, keskeny *homokhát* húzódik. Ezen a teljesen árvízmentes erdőtlen területen a mezőgazdasági kultura az Ormánság többi területeivel szemben intenzívebb formában fejlődhetett ki. Valósággal kiugrik az Ormánságból ez a gazdagabb sáv, amelynek északi szélén megy végig a siklós-sellyei országút, az Ormánság főútvonala; e mellé települtek a legjobban fejlődő községek. (Sellye, Oszró, Vajszló.)

Ezzel szemben a homokhát déli határa és a Dráva között, ott, ahová a legnagyobb víz, a Dráva tört be minden tavaszon áradásaival, ezen a kihalt folyómedrekkel (gürükkel) tarkított területen egy egészen zárt életet élő település csoport fejlődött ki. Idetartozik Sósvertike, Zaláta, Piskó és kutatási területünk Kemse is.

Ezen a területen maradt fenn az ősi, vadvizes és ligetes ormánsági tájnak a legtöbb nyoma a mai napig is. Hogy mennyire a vízi, a lápi élethez volt kötve ezeknek a községeknek az élete, azt bizonyítja az, hogy a határ és dűlőnevek jelentős része a vízzel, áradással elöntött területekre és az ezzel kapcsolatos növénytakaróra utal. Kemse határában pl. a következő dűlőnevekkel találkozunk: Nyíralja, Söprúsalja, hajóúti, nagyvölgyi szántóföldek, szigeti legelő, Görbényeszél, Cseresznyeszél, Gényes, Gátelő stb.

Kemse a tájban

A folyóvölgyek leírása.

A legjellegzetesebb tájelem kétségtelenül az elhagyott folyómedrek összevisszasága, ami a gazdálkodástól a településig minden emberi tevékenységet befolyásolt. Részletes térképen és a helyszínen folytatott tanulmányokkal ebbe az összevisszaságba némi rendszert próbáltunk bevinni, ami nagyon nehéz feladat volt, mert a folyó minden újabb folyása a régebit rombolta szét. Töredékesen így négy rendszer áll előttünk, amelyek mindegyikének meg van a maga külön jelentősége.

Az első a legbizonytalanabb, a Mocsár- és a Balácsaerdő éles határaitól véljük nyomait felismerni. – A második rendszer három tanumorotvája a Sósvertikétől északra fekvő, a Luzsoktól nyugati Görü és a luzsoki határt keleten jelző szintén Nagy-Görünek nevezett meder, amely a Balácsa erdőt szegélyezi délnyugaton egyúttal. – A harmadik rendszer folytonos Sósvertikétől Vejtig, levételt morotváit találjuk Zaláta és Kemse között, valamint Vejti fölött. A Kemsét körülölelő morotva torz alakját a második rendszerrel való találkozás okozza. – A negyedik rendszer a mai, szabályozott Drávát kétoldalt csipkeszerűen kísérő levágott kanyarok sora.

Valamennyi rendszer az első kivételével kanyargós (középszakasz-jellegű), a felszínt rombolja és építi is egyúttal, a területet tehát még ha az sík is, tagolttá teszi. Lépten-nyomon találkozunk tájunkon e medrekkel, melyekben rét van, közepükön vizesárok, mely tavasszal többé-kevésbé folyó vízzel telik meg. Az árkokat végesvégig fűzfák kísérik és az egész meder a maga rétségével élesen elválik a környező szántóföldektől.

A legrégebb medrek közvetlenül a tájat északon határoló homokhát aljában vannak. Ezek szélesek, nem kanyarognak és sűrűn tölti ki még ma is őket a mocsári erdő, elsősorban fűz és a szárazabb helyeken tölgy.

Szintén mintha a homokhátat mosta volna valaha, egészen annak közelében találjuk az első kanyargó rendszer széles, túlrejt morotváit, amelyeket teljes egészükben rosszminőségű zombékos rét tölt ki. Szigetszerűen emelkednek ki ezekből a rétekből a 100 m-es szintvonallal határolt feltöltött részek, amelyek jó vályogtalajuk folytán kitűnő legelők lehetnek, ma többnyire uradalmi szántóföldek (pl. Kápolna-pusztá).

Az előbbihez hasonló a következő rendszer, amely már annyira összefüggő, hogy a medrek alját tavasszal megtöltő víz még ma is, 80 évvel a vizek szabályozása után nyugatról keletre folyva, apad el lassan. A medreknek ez az alig élő tulajdonsága, amely u hajdan bennük futó élővíz csekély maradványa, kis tájunk döntő települési tényezőjét adja.

A település.

Egy pillantás a térképre és látjuk, hogy a falvak a meder partjaira, esetleg mind a két partjára települtek. Ha németek kerültek volna erre a tájra, úgy ők erdőt irtottak volna, hisz az volt bőven és az irtásba építették volna házaikat. Az idetelepült magyarok pákászéletmódjának nagyon megfelelt azonban ez a parti telei)ülés, állandó kapcsolatban élhettek a tavaszonként megújuló vizű vízivilággal. Hogy ez az együttélés következetes volt, azt láthatjuk abból, hogy ha a községnek odébb kellett állani, mint pl. a két uradalom határán élő, tehát sokat zaklatott Kemsének és Piskónak kellett 200 évvel ezelőtt, megintcsak a víz partját keresik fel és elhagyott temetőiket ma megtaláljuk ugyanannak a medernek a partján, csak vagy másfél kilométerrel följebb. (Hagyományok, régi térképek, piskói feljegyzés.)

Természetesen az újabb fejlődés más elemeket is hozott a településformába, így Luzsoknál és Hiricsnél a régi rész még vízparti, az újabb részek azonban már út mentén épültek. Vejtinél is a község keleti, régibb része még a víz két partján épült, a templom maga a levételt morotvát elzáró háton áll, a község nyugati, újabb része azonban már útmenti. A többi falu megtartotta eredeti érdekes formáját, míg Kemse a maga útalan mivoltában egészen rendkívüli zárt alakot kapott (Rundlingszerű – bár ahhoz semmi köze), a falu közepén sáros-vizes térséggel.

A határ kialakulása.

A folyómedreknek még egy második fontos hatásuk van az itt lakó ember életére. A réttel benőtt medrek közül sziget-szerűen emelkednek ki a jól elhatárolt, az egyes községekhez tartozó régebben legelő-, ma jórészt szántóterületek a községnek megszabott, a gazdálkodás különböző fokain hol szűk, hol kevésbé szűk, de sohasem elég tág *életterei*. Ez a tény különben Kemse példáján részleteiben jobban megvilágítható.

A határt körülölelő morotva partjain, különösen ahol az szabályos, ott homokos hátaikat találunk meglehetősen meszes talajjal, (fluviális eredetükből következik.) Ezek a hátaik nem erdőtalajok, kiválóan alkalmasak földművelésre, Zalától északra egy ilyen háton a kertek sorát látjuk, messze a falutól.

Kemse határában is megtaláljuk az ilyen típusú területet, mégpedig a határ két szélén fekvő két dűlőben, a Nyíraljában és a Söprűsalján. Valószínűleg ez a két dűlő volt a község gabonatermelésének első területe és a kétnyomásos földművelés szerint felváltva vetették be hol egyiket, hol másikat.

Ezen a ponton egy lényeges dolgot kell megjegyeznünk.

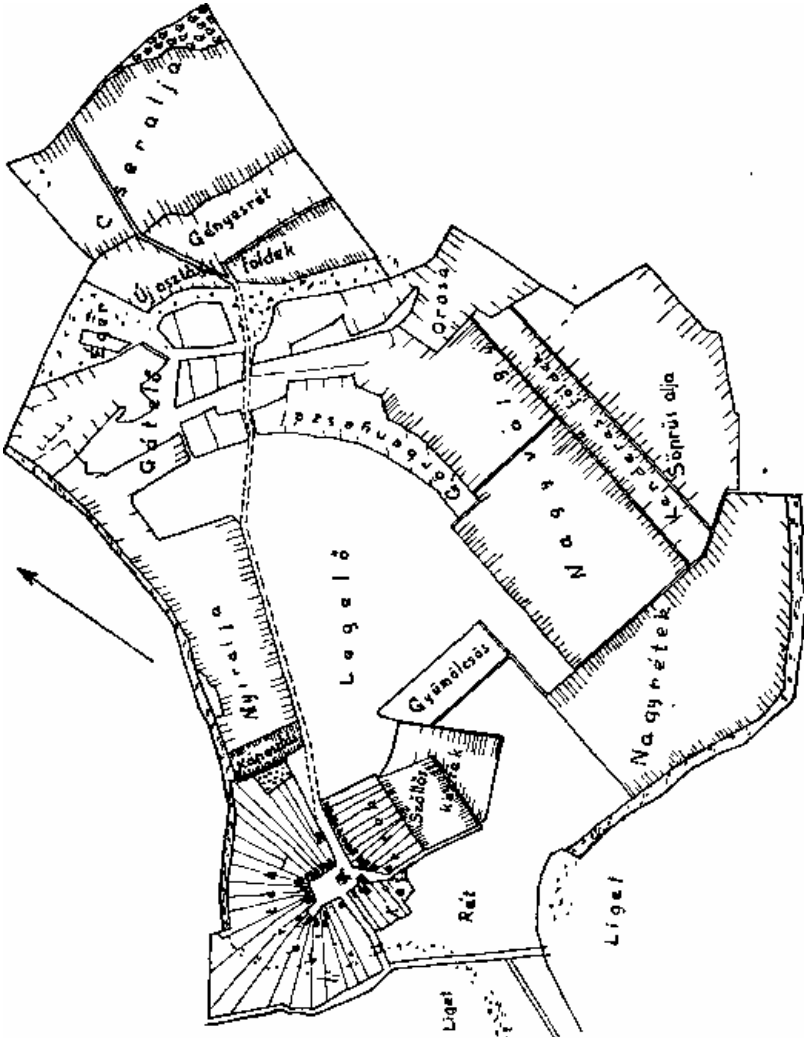
Már a fenti kétnyomásos rendszer és ezzel kapcsolatban a múlt időkben oly nagy szerepet játszott állattenyésztés, majd a néprajzi részben feldolgozásra kerülő tárgyi néprajzi anyag balkáni vonatkozásai, ezek mellett azonban fizikai földrajzi jelenségek is, mint a rossz talaj és a klímának bizonyos sajátosságai az Ormánságot a nagy mediterrán élet-térhez és ezzel kapcsolatosan bizonyos fokig a mediterrán kultúrközösséghez is csatolják. Ugyanakkor a magyar medencebeli fekvése, az állami hovatarozandósága, a nép, nyelv, közigazgatás közössége kiragadják a mediterrán kultúrközösségből a középeurópaiba és a két kultúrkör küzd egymással az Ormánságban. Abban az időben, amikor ez a táj még természetes életét élte, a gazdálkodásukban és tárgyi néprajzukban kimutatható mediterrán vonatkozások uralkodtak, a milliók is ezek feleltek meg a legjobban. Amint azonban ez a táj a múlt század folyamán megnyílt, rideggé vált, ezek a vonások elhalványodtak benne, a kétnyomásos rendszerről áttértek a háromnyomásosra, a házközösségek felbomlottak stb., a milió, a táj is megváltozott, és innen kezdve elsősorban a modern értelemben vett gazdasági, valamint az adminisztrációs kapcsolatok elszakíthatatlanul fűzik Középeurópához.

Visszatérve azonban a kétnyomásos gazdálkodásnak Kemén talált nyomaira, a hagyományon kívül erre vonatkozóan a legfőbb bizonyítékunk az, hogy éppen a már fent említett két dűlő van mezőgazdaságilag leginkább kihasználva, ezeknek talaja merült ki a legjobban, illetőleg deformálódott a hosszú mezőgazdasági művelés következtében, amint ezt talajvizsgálataink igazolják, amelynek eredményeit a mezőgazdasági részben közölt táblázat foglalja össze.

A szántóföldeket azonban szaporítani kellett és erre a célra a már művelés alatt levő földekkel szomszédos területeket szántották fel. A Söprúsaljánál, a határ keleti részében ennek nem is volt semmi akadálya, mert a szomszédságban jobb minőségű rétek terültek el, fel is szántották a Nagyrétet egészen a Nagyvölgyig. Az utóbbinak berkes volta azután határt szabott a terjeszkedésnek. De nem lehetett továbbfejleszteni a kettős forgó másik magvát a Nyíralját. Ezt ugyanis egyfelől a folyómeder, másik oldalon pedig a község rosszminőségű legelője határolja. A forgók egyensúlyát úgy állították helyre, hogy a község északi határát alkotó erdőből irtották ki a szükséges területet. Ez a Cseralja nevű dűlő, amelynek eredetét névén kívül kétségtelenül bizonyítja savanyú talaja.

Így növekedett egymással *aranyosan* ez a két főforgó és mivel régen vannak művelés alatt, talajaikban mészhiány jelentkezik. A kétnyomásos rendszert azonban a háromnyomásos váltotta fel. A mai öregek még élénken emlékeznek azokra az időkre, amikor feltörték azokat a szigetes-nedves részeket, amelyek a határ északi részén, a Cserál ja alatt, a két morotva-

rendszer találkozása folytán keletkeztek. Ezek a széles mederből szigetként kiálló földdarabok keskenységük folytán is alig alkalmasok a szántásra és csak a rétek feltörésével előállott takarmányínség magyarázza meg, miért volt szükség ezeknek

Kemse határa.

a földeknek eke alá való fogására. Ma ezek alkotják a harmadik forgót és neveik (Görbenyeszél, Gényes, Gátelő, Eger) jelzik mind eredetüket, mind pedig nedves, vízkárnak kitett voltukat. A közöttük levő inderrészek zombékosak, vagy pedig legjobban rossz, savanyúfűvű kaszálók.

A milió értékelése.

Mezőgazdasági szempontokból Kemse határa nem mondható éppen kedvezőnek. A szántóföldek talaja általában homokos lévén szegény, és különösen a mésztartalom csekély, sőt sok helyen hiányzik is. Az itt lehulló csapadék több ugyan az országos átlagnál, de ez a különbség még nem elegendő intenzívebb termelés létesítésére. Sőt egyenesen megakadályozza ezt a már fentebb említett és éppen a földülők talajában mutatkozó niészhiány, amin ugyan műtrágyákkal lehet segíteni. Előnye azonban a vidéknek, hogy a magasan álló talajvíz és a talaj homokos szerkezete folytán alig éri aszálykár. Azonban a lecsapolások következtében a talajvíz szintje leszállóit és lehet, hogy ennek következtében észlelhetők egyes mélyebben fekvő és lefolyástalan foltokon egy kezdődő hosszú szikesedési folyamat nyomai. A jó réteket mind felszántották, a megmaradt aknák füve savanyú. A legjobb kaszálók magát a falut körülvevő nagy ligetes kertésgekben vannak. Szintén Kemse közvetlen szomszédságában vannak a legjobb, ma kertszerűen, apró parcellákban művelt földek is (Káposztás, Kend ér földek). A primitív gazdálkodás idejében valószínűleg ezek voltak Kemse egyedüli földművelés alá fogott területei. Egyáltalában, Kemse településének döntő tényezője az, hogy a környékén található legjobb talajok közt fekszik. Kemse régi településénél fönt a régi temető körül is ezt találjuk: a közvetlen környék legjobb talajai vannak ott. Ez tehát következetes vonás Kemse településében.

*

A határnak ez a fizikai földrajzi tagolása, valamint kialakulásának feltételei önmagukban is sok ténnyel szolgálnak Kemse viszonyainak megértéséhez és bár nem hozhatók erőltetés nélkül összefüggésbe a társadalmi élet minden jelenségével, de azoknak minden időben ezek a földrajzi tényezők alkották keretét.

A község mai életének alapjául szolgáló földművelést a földrajzi viszonyok alig mozdítják elő. Az egyre fogyó rétek és a rossz legelő, valamint az ormánsági állapotokat olyannyira jellemző úttalanság és zártság miatt alig alkalmas a község állattenyésztésre, legföljebb csak állattartásra, amely finom különbség egy gondolattal alacsonyabb fokú gazdasági állapotot szeretne kifejezni kemsei viszonyokat tekintve.

A *legprimitívebb* gazdasági fok az, amelynek itt a természet kedvez! A növényzet gazdagsága, a ligetes-fás vegetáció, a megújuló vizek változatos élete, mind-mind a gyűjtögető gazdálkodást támogatják, aminek aztán még legmesszebbmenő előnye az az istenhátamögötti elzártság, amely az idők semmilyen változásába, haladásába nem engedte bekapcsolódni ezt a mocsárvilágot.

Nem csoda tehát, ha a természettől ilyenformán támogatott primitív gazdálkodás időben messze kitolódott egészen a XIX. századba; élő anakronizmusnak, primitív idők rekvizitumai gazdag tarházának.

A jobbágyfelszabadítás volt valószínűleg az az esemény, amely beletaszította Kemsét az új idők sodrába, amelynek gyorsultabb tempóját a természet már nem támogatta. Amit azelőtt a természet magától nyújtott, azt most mind ki kell csikarni a földből. Hogy hogyan esett ez a változás a kemseieknek, arról folyik a szó a továbbiakban.

Kemse népmozgalmi viszonyainak alakulása, különös tekintettel az egykére

A népesség számának alakulása nemcsak a szigorú értelemben vett *népesedési tényezőktől* függ, hanem az szoros kapcsolatban van a *földrajzi, gazdasági, társadalmi, biológiai, erkölcsi és egyéb tényezőkkel is*. Vagyis bizonyos mértékig a millió hatása és a közgazdasági viszonyok befolyásolják a népesség kialakulását és közvetve meghatározzák a népesség fejlődésének a tényezőit. A millió hatásának és a közgazdasági viszonyoknak, különösen nagy jelentőségük van Kemse népesedési viszonyainak a tárgyalásánál. Talán *nincs még egy olyan másik, az Ormánsághoz hasonló területe az országnak, ahol az embert körülvevő természeti és gazdasági tényezők együttes hatása annyira megbilincselte volna a szaporodás tendenciáját, hogy az az ottani társadalom teljes erkölcsi, szellemi és fizikai defetizmusához vezetett és amely társadalom ma már a szét-hulláshoz van közel*. Éppen ezért az alábbiakban, amikor Kemse lakosságának a szaporodási tényezőit tárgyaljuk, bővebben fogunk foglalkozni a környezet megszábtá hatásokkal és a közgazdasági viszonyokkal.

Kemse népesedési viszonyainak a tárgyalásánál igen sok nehézséget kell leküzdeni. Hosszú évszázadokon keresztül nincsenek róla pontos adatok. A kis jobbágyfalu a pécsi káptalan tulajdonában volt. Elrejtve a világ szeme elől, a többi ormánsági faluval együtt élte egyszerű életét. Még a múlt század meginduló statisztikai munkája is mostoha gyermekként kezelte, mert csak hiányos, teljesen megbízhatatlan adatokat közöl róla. Az 1920. évi népszámlálástól eltekintve csak a piskói református anyakönyvben találhatóunk egyes évekről pontos feljegyzéseket a lakosság számára vonatkozóan. Kemsének nincs és nem is volt önálló egyháza; Piskóhoz tartozott. A majdnem tiszta református lakosságú község népesedési viszonyainak az alakulásáról a piskói református papok által föl-

jegyzett adatok a legértékesebbek. Ugyancsak sokat erő a rendszeresen vezetett anyakönyv is, amelyből a népmozgalomra vonatkozó felbecsülhetetlen adatokat merítettük.

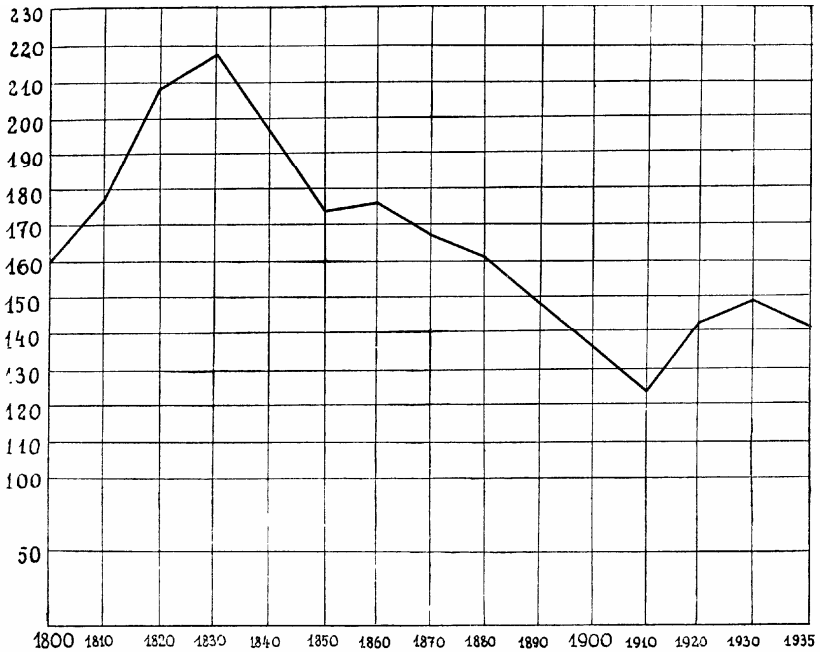
Eltételezve azoktól az okmánybéli adatoktól,¹ amelyek Kemsét 1542-ben 4½, 1561-ben 5½ jobbágyportával, mint a pécsi káptalan tulajdonában lévő „jobbágyközséget” említik, a Pragmatika szankció korabeli (1720-21. évi) összeírás adja az első megbízhatóbb számokat Kemse népességi állapotára vonatkozóan. *A községben 1721-ben 3 jobbágy- és 3 zsellér család lakott.* Valamennyien magyarok. A gazdasági helyzetről is ekkor kapjuk az első adatokat, amennyiben az összeírás szerint a községnek 46 „köblös” szántóföldje és 19 „kaszás” rétje van. 1800-tól kezdve a piskói református anyakönyvből dolgoztuk fel a születések és a halálozások számát (1. később) minden évre a legpontosabban. A Ludovicus Nagy-féle statisztikában 1807-ben Kemse 20 házzal és 140 lakossal szerepel. Ezek 2 kivételével mind református vallásúak. A következő adatok a piskói református papoktól származnak. A Ludovicus Nagy-féle adatokhoz viszonyítva elég magas értékben. Ugyanis az 1807. évi 140 lakossal szemben 1821-ben 210, 1825-ben 201, 1826-ban 211, 1827-ben 217, 1828-ban 220, 1829-ben 216 lakosa van Kemsének. Ezekből a pontosnak vehető adatokból, továbbá az anyakönyv születési és halálozási viszonyainak az egybevetéséből kapott számok alapján (a vándorlási mozgalmak népességalakító hatásáról Kemsénél ebben az időben még nem beszélhetünk) egyszerű algebrai művelettel kiszámíthatjuk a hiányzó évek lélekszámát. E szerint 1800-ban Kemse lakosainak a száma 160, 1810-ben 176, 1820-ban 208. Az 1810-ben szereplő 176 lakos a Ludovicus Nagy 140 lakosával szemben jóval több, de föl kell tételeznünk (és ami nagyonis valószínű), hogy Ludovicus Nagy adatai nem pontosak.²

Ismét pontos adatokat kapunk 1857. évre. Az anyakönyvben találtunk egy jegyzéket, amelyben föl van sorolva név és kor szerint Kemse akkori összes lakossága, amikor is 173-an laktak a faluban, A következő adatok már a rendes népszámlálások statisztikai eredményeit tüntetik föl. Azonban ezeket nem használhattuk, mert Kemsének vannak külterületei, a káptalani uradalom pusztái és ezekkel együtt történt minden alkalommal az összeírás. Szétválasztani csak 1920-ban sikerült, máskor nem. (Az 1930. évi népszámlálás ugyan megemlíti a külterületek lakosságának a számát és ezek levonásával marad 182 lakosa a községnek. Ez nem áll, mert 1935 november 1-én csak

¹ Ob con-er Die. Toni. III. 1542. (A Szociogr. Intézet közlése.)

² Hogy közel járunk a valósághoz, azt az is bizonyítja, hogy a Fényes Elek-féle statisztika ebben az időben 300 lelket emleget Kemsénél. Ez is természetesen pontatlan, de a kétfőnek az összetevődéből a mi számításaink helyes volta derül ki.

1 12 lelket találtunk a faluban. Az elhalálozás, vagy a kivándorlás pedig nem volt olyan nagymérvű, hogy 5 év alatt 42-vel (21%-kal) csökkenhetett volna a lakosság száma! Ettől eltekintve, annyi tévedés van a népszámlálási felvételekben, hogy azok egyáltalában nem használhatók.) Már pedig az elkülönítés nagyon fontos, mert a káptalani puszták gazdasági cselédlakossága egészen más elbírálás alá esik népesedési szempontokból, mint az egykéző Kemse község paraszt-lakossága.

1. sz. grafikon.

Kemse lakosságának alakulása 1800-tól 1935-ig.

Az 1857. évi feljegyzés, az 1920. évi megbízható népszámlálási adatok, továbbá az általunk készített 1935. évi november 1-i népösszeírás és az anyakönyv születési halálozási és házasságkötési adatainak a felhasználásával ismét megcsinálhattuk a fentebb említett számítást és ezeknek alapján pontosan megállapíthattuk a község lakosságának az alakulását napjainkig.³ 1830-ban 215, 1840-ben 197, 1850-ben 166, 1860-ban 167, 1870-ben 157, 1880-ban 154, 1890-ben 144, 1900-ban 132,

³ Itt már figyelembe vettük az idegenből származó vöket is. A vörendszer azonban más falukban is megvolt, tehát nemcsak Kemsére jöttek idegenből nőszülni, hanem Kemséről el is mentek más faluba vőnek. E kettő egybevetése határozta meg a nyereséget.

1910-ben 124, 1920-ban 142, 1930-ban 146, 1935-ben 112 lélek lakott a faluban.

A lakosság számának az alakulását az 1. sz. grafikon, szemlélteti a legjobban. Valahonnan az ismeretlen évszázadokból tör elő a kis jobbágy f a l u lakosságának a növekedése. 1828, illetve 1830-ban éri el a maximumot és onnan kezdve *egyre csökken* 1910-ig, majd kezd nagyon keveset emelkedni, de 1930-tól kezdve megint apad. A csökkenés 1828-tól 1910-ig 43.4%-os, innen az emelkedés 1930-ig 15.1%, a fogyás 1935-ig 2.8%. A nyers, de a legjobban érzékeltető képet a népességi viszonyok alakulásáról a 2. sz. nagy grafikon adja, amelyik 1800-tól 1935-ig külön minden év születési és halálozási nagyságát ábrázolja. Ennek a grafikonnak a szemlélésénél *három periódust* különböztethetünk meg. Az első tart a múlt század közepéig. Itt azt látjuk, hogy a születések száma kisebb hullámzásoktól eltekintve mindig nagyobb volt, mint a halálozások száma. Két helyen azonban magasan kiugrik a halálesetek száma, aminek az 1822. évi és az 1849. évi „forróláz” és kolerajárvány volt az oka. Ezeknek köszönheti a község, hogy a lakossága fogyni kezdett, dacára annak, hogy a *születések száma határozottan emelkedő irányt mutat* és az egyes éveket tekintve még mindig nagyobb, mint a meghaltaké. A következő periódus a múlt század közepétől a 70-es, 80-as évekig tart, amikor is *stagnál a szaporodás* és a születési és halálozási görbe egymáson bukácsol át. *Valahogy azt érzi az ember, hogy a lakosság megtorpant, megállt és megfigyelési álláspontra helyezkedett.* A megállásra készítő események – úgy látszik – hogy erősebben érintették őket, mert a harmadik periódusban (1880-tól napjainkig) a *halálozási görbe felülkerekedik* és kisebb lecsúszásoktól eltekintve végig uralja a helyzetet. A születések csökkénnek; rohamosan zuhan alá mindkét görbe; egy fogyó társadalom szomorú képét jelezve.

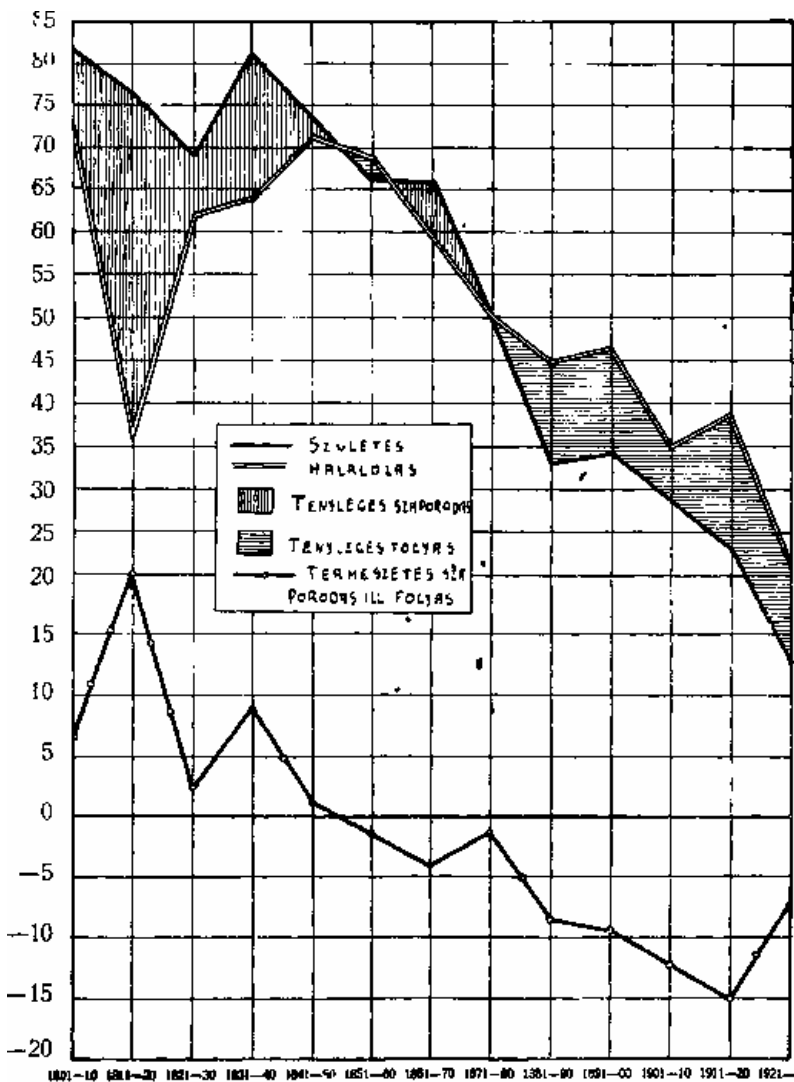
Érdekes azonban megfigyelni, hogy amíg a születésekből folyó szaporodás nem áll fenn, a lakosság száma mégis emelkedik a század második és harmadik évtizedében, pedig a háború is ritkította a lakosságot. Ez a bevándorlással magyarázható. A közeli káptalani pusztáról, Zehiből és idegenből (Pécs, Bácska) több népes – hét-nyolc tagú – család (Grofsits, Hetessy, Széli) húzódott be a faluba, akik a viszonyokhoz mértén tekintélyes számszerűséggel gyarapították a lakosság számát. Hozzájárult azonban még a lakosság valóságos szaporodásához *az idegenből származó* vők serege, amiről a vőrendszer tárgyalásánál fogunk bővebben szólni.

Sorra véve azokat az elsőrendű tényezőket, amelyek Kemse népességi fejlődését meghatározták; először is a születésekkel és a halálozásokkal kell foglalkoznunk. A születések és halálozások abszolút számértékét a 2. sz. grafikonból leolvashatjuk. Azonban nem elég ezeket csak abszolút számokban ki-

fejezni, mert így nem viszonyíthatok más évek, vagy társadalmi egységek születési, illetve halálozási állapotaihoz. Szükséges azokat úgy átalakítani, hogy viszonyíthatok legyenek. A legegyszerűbb módja ennek a *nyers születési és halálozási szám* meghatározása, amely tudvalevőleg az 1000 leiekre vonatkoztatott relatív értéke a születések és halálozások abszolút számának. Kemsénél mivel nagyfokú az egyes évek születési és halálozási ingadozása, ezt úgy csináltuk meg, hogy minden tíz év születési és halálozási középértékét vettük alapul abszolút számnak és ezt viszonyítottuk a kérdéses évtized lakosság számához. Ennek a két adatnak a segítségével számítottuk ki a születési és halálozási ezreléket, amely a következő:

Év 1000 lélekre	Lakosság száma	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
1801-1810	160	51.2	45.0	6.0
1811-1820	176	40.8	20.5	20.3
1821-1830	208	32.2	29.8	2.4
1831-1840	215	37.6	29.3	8.3
1841-1850	197	35.0	36.0	1.0
1851-1860	166	40.9	41.5	- 0.6
1861-1870	167	41.3	45.5	- 4.2
1871-1880	157	31.8	33.1	- 1.3
1881-1890	154	21.4	29.2	- 7.8
1891-1900	144	23.6	31.8	- 8.2
1901-1910	132	13.6	26.5	-12.9
1911-1920	124	18.5	33.8	-15.3
1921-1930	142	8.4	15.4	- 7.0
1931-1935	146	9.6	21.9	-12.3
1935	142	7.0	21.1	-14.1

A születési arányszám 1801-1810 években a legnagyobb. Attól kezdve szabálytalanul zuhan és 1921-1930 években, illetve 1935-ben éri el a mélypontot. (A születési ezrelék viszonyszám és így természetesen a lakosság számának az alakulásával szoros kapcsolatban van. Ezért látunk Kemsénél 1810-től kezdve állandó esést, de – az előbb említett – a múlt század közepe tájáig tartó emelkedő születési irányzat fennáll, mert hiszen 1851-1860-as években 40.9 ezrelékes születést látunk az előző évtizedek 32.2, 37.6, 35.0 ezrelékes születési arányával szemben. A határozott esés 1880 után következett be, amikor leszáll a 30-as ezrelék alá, sőt lassan a 20, majd a 10 ezrelékes arány alá esik. Ez már a legszomorúbb része Kemse népesedési történetének.) Az 1921-1930. évi 8.4 ezrelékes születés az 1801-1810. évi 51.2 ezrelékes születésnek 16.4%-a, vagyis 83.6%-al csökkent a születések száma a múlt század elejétől 1930-ig. A 3. sz. grafikon a szaporodás összevont adatait tünteti fel.

3. sz. grafikon.

Kemse születési és halálozási viszonyai 1801-től 1930-ig. Egy-egy évtized összevont adatai szerepelnek abszolút, ill. relatív értéként.

Még érzékenyebben fejezhetjük ki a születések számában beállott nagyarányú eltolódást, ha azokat a 15-49 éves nők számához viszonyítjuk, mint akiknél a születési esetek a legvalószínűbbek. 1857. évről tudjuk a lakosság korszerinti megoszlá-

sát, tehát ezt az évet viszonyíthattuk 1935-höz. Az 1857-ben a 15-49 éves nők ezerre vonatkoztatott szülési száma, *a tiszta születési szám* 125 volt, 1935-ben már csak 32.

Ha a nyers születési és halálozási számokat és a tiszta születési számot az ország átlagos adataival hasonlítjuk össze, akkor láthatjuk meg, hogy Kemse mennyire alatta marad azokénak. Magyarországon 1000 lélekre esett 1881-1890-ben 44.0, 1891-1900-ban 40.6, 1901-1910-ben 37.0, 1911-1920-ban 27.2, 1921-1925-ben 29.4, 1926-1930-ban 26.0 születés. Az éveszülöttek száma pedig ezer 15-49 éves nőhöz viszonyítva 1876-1885-ben 234, 1920-1921-ben 116. Ezekből következtethetünk 1857-re, illetve 1935-re, amikor is *az országos átlag jóval felülmúlta a kemsei viszonyokat.*

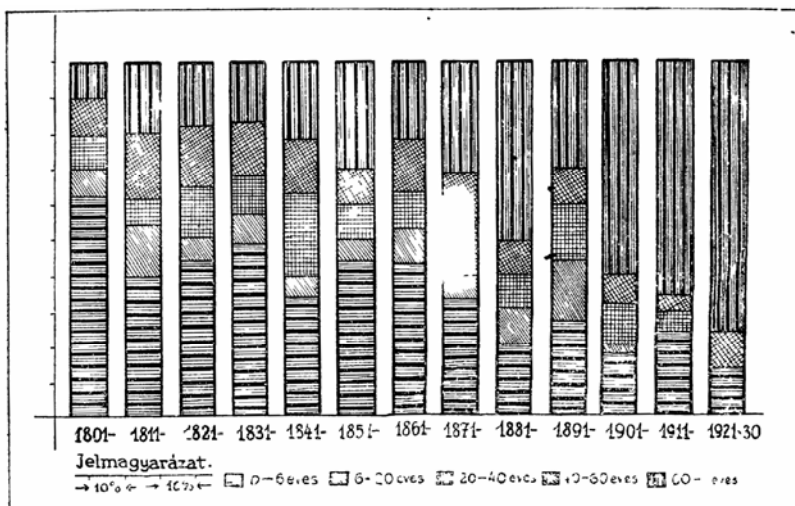
A halálozási arányszám 1861-1870-es években a legnagyobb: 45.5 ezrelék és 1921-1930-as években a legkisebb: 15.4 ezrelék. Ez így azonban nem sokat mond, mert a halálozási ezrelék alakulása a születési ezreléssel összehasonlítva adja csak a tényleges helyzetet. Például 1811-1820-ban a halálozási ezrelék 20.5, 1931-1935-ben 21.9. Látszat az, hogy ez utóbbi a rosszabb. Valóban így is Van, de azt is meg kell jegyeznünk, hogy a születési ezrelék 1811-1820-ban 40.8, 1931-1935-ben 9.6, tehát az 1931-1935. évi viszonyok sokkal rosszabbak, mert hiszen már negatív értékű a természetes népszaporodás. Ebből is láthatjuk, hogy *Kemse népesedési viszonyai nagyon furcsán* alakultak és a születek és halálozások nem követték egymást párhuzamosan. Nagy eltérések voltak, amelyek az egész időszakra vonatkozóan elsimulnak ugyan, de végeredményben itt is az a helyzet adódik, hogy a halálozások 1850 tájáig a születek alatt vannak, attól kezdve állandóan fölötte maradnak. Tehát a *természetes népszaporodás negatív jellegű.* Különösen a századfordulótól kezdve emelkedik magasra a negatív érték, mert: 1901-1910-ben -12.9, 1911-1920-ban -15.3, 1921-1930-ban -7.0, 1930-1935-ben -12.3 a természetes szaporodás.

Magyarországon a halálozási ezrelék 1881-1890-ben 32.5, 1891-1900-ban 29.9, 1901-1910-ben 25.6, 1911-1920-ban 22.3, 1926-1930-ban 17.0. A természetes szaporodás ugyanazon években: 11.5, 10.7, 11.4, 4.9 és 9.0 volt. Amint látjuk Kemse ezekben is mélyen alatta maradt az országos átlagnak.

A nyers halandósági számnál sokkal érzékenyebben fejezi ki a mortalitás nagyságát a *tiszta halandósági szám.* Ennek a kiszámítása azon a demográfiai megfigyelésen alapszik, (amit a statisztika is igazol), hogy a csecsemőknél és az öregeknél sokkal nagyobb a halandóság, mint a közbül eső korúaknál. Az eljárás itt az, hogy egy bizonyos korcsoporthoz tartozó élők ezer leikre vonatkoztatott számához viszonyítjuk az ugyancsak abban a korban meghaltak számát. Sajnos Kemsénél ezt ismét csak 1857. és 1935. évekre csinálhatjuk meg és az eredmény a következő:

Év	0-6	7-19	20-40	40-60	60-
	évesre esett halálozás				
1857	363	23	—	—	143
1935	—	—	22	—	64

Ebből a két összehasonlításból nem sokat tudunk meg. Legfeljebb az tűnik ki, hogy 1935-ben nincs csecsemőhalandóság, míg 1857-ben igen nagy a csecsemőhalálozás, de ennek okairól később szólunk. Ennél a kimutatásnál is jelentkezik Kemse hátránya a demográfiai feldolgozás szempontjából kis mé-

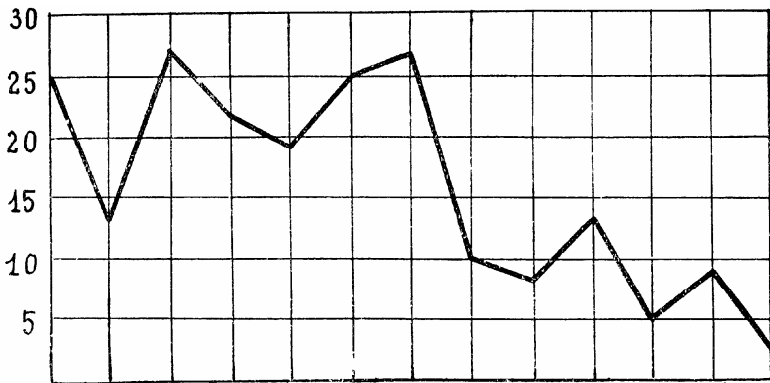

4. sz. grafikon.

A halálozás korszerinti megoszlása Kemsén. Az egyes évtizedek összevont adatai relatív számokban (százalékosan) vannak egymáshoz viszonyítva.

teinél fogva nem szolgáltat kellő számszerűséget a fontosabb és érzékenyebb megfigyelésekhez. A jelen esetben ezen úgy segítünk, hogy a tiszta halandósági szám helyett az egyes évtizedekben meghaltakat korcsoportokra bontjuk és azokat százalékosan fejezzük ki az összes meghaltak abszolút számához viszonyítva. Vagyis azt fejezzük ki, hogy az összes halálozások közül mennyi esett a csecsemőkre, gyerekekre, serdültebb korúakra, érettebb korúakra és az öregekre. A 4. sz. grafikon és az alábbi kimutatás ezt tünteti föl:

A táblázatban az egyes korcsoportoknál, a *halálesetek nagysága abszolút számokban és százalékban is ki van fejezve*, a 4. sz. grafikonnál csak a százalékos megoszlás szerepel. Ennél a koordináta-rendszer csak kisegítőül van alkalmazva. Az ordinata-tengelyen a mérték nem abszolút érték. Az egyes oszlopok magassága 100% és rajtuk belül a különböző korok százalékos halálozási megoszlása van föltüntetve. Úgy a kimutatásból, mint a grafikonból erősen kitűnik az *öregemelkedő és a gyerekek (0-6 évesek) csökkenő százaléku részvétele a halálozásban*. Még jobban kidomborodik a két ellentétes tendencia

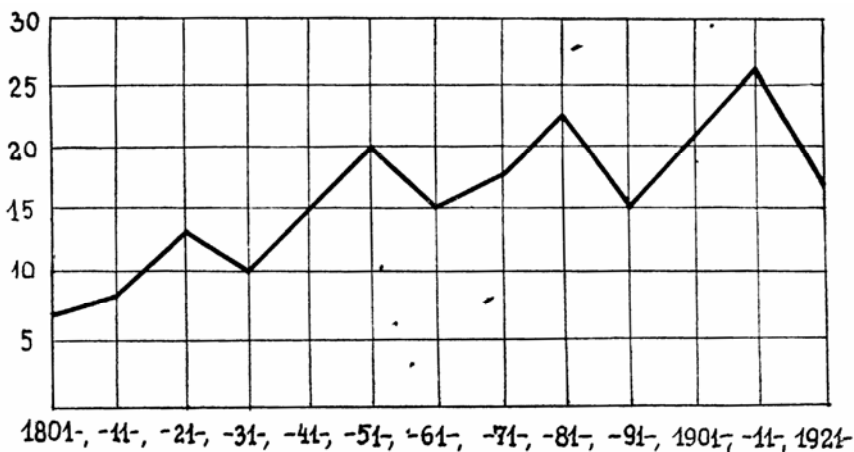

1801-, 1811-, 1821-, 1831-, 1841-, 1851-, 1861-, 1871-, 1881-, 1891-, 1901-, 1911-, 1921-30.

5. sz. grafikon.

A csecsemő- (0-1 évesek) halandóság 1801-től 1930-ig. Egy-egy évtized összevont adatai szerepelnek abszolút értéként.

az 5. és 6. sz. grafikonon ábrázolt mortalitásból. A csecsemő halandóság (0-1 évesek) 1860-tól kezdve erősen csökken és a 70-es évek után már csak fele az előző évtizedek összegének. Ez annál feltűnőbb, mert abban az időben még nem beszélhetünk Kemsén csecsemővédelelről, tehát nem magyarázhatjuk azzal a csecsemőhalandóság abszolút számának az esését. A csecsemők gondozása éppen úgy történt, mint ahogy addig csinálták. Az esésnek az az oka, hogy kevesebben születtek és abból a ke-

6. sz. grafikon.

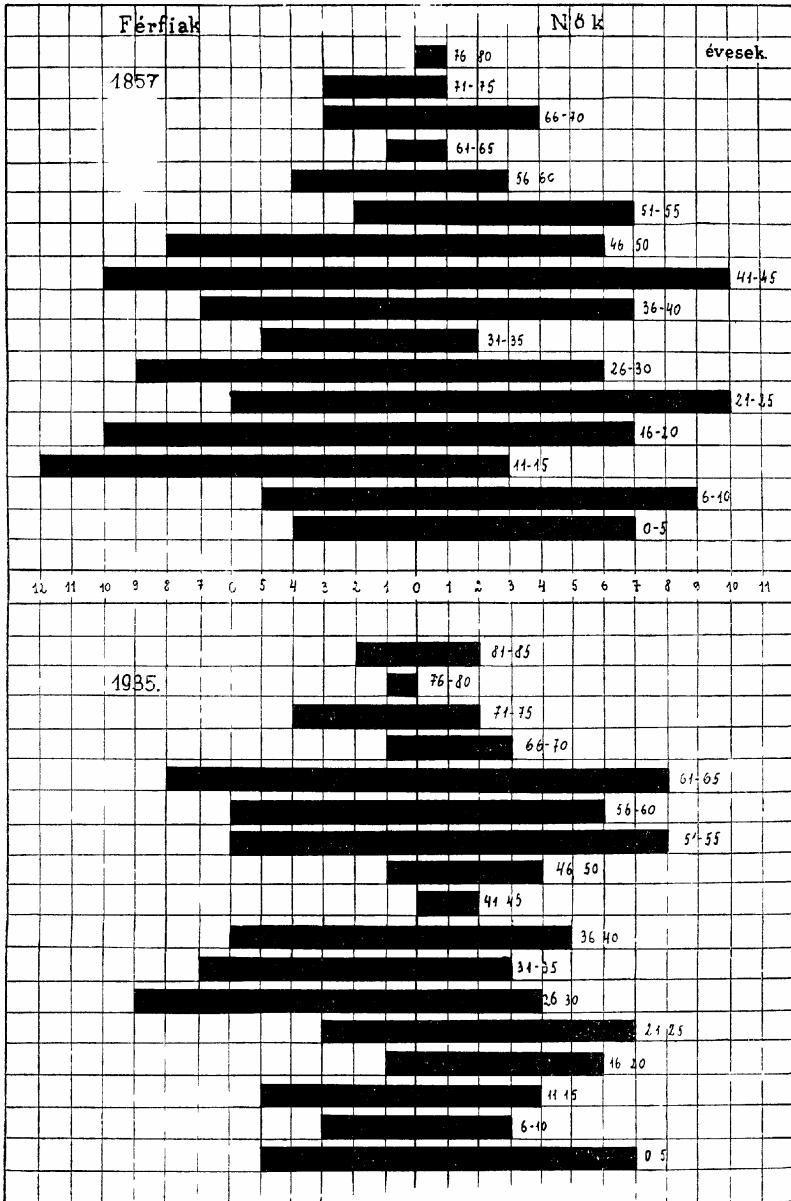
Az öregek (60 éven felüliek) halandósága egy-egy évtized összevont adataival kifejezett abszolút értékben 1801-től 1930 ig.

vésből ugyanazon százalékos arányban haltak meg az újszülöttek továbbra is. Ezt az alábbi kimutatás igazolja:

Év	született összesen	Meghalt 0-1 éves	Ez az újszülöttek %-a
1831-40	81	22	27
1841-50	72	19	26
1851-60	68	25	36
1861-70	69	27	39
1871-80	49	10	23
1881-90	32	8	25
1891-00	34	13	35

1870-től kezdve a születések száma csak fele az előző évtizedekének, úgyszintén a 0-1 éves korukban meghalt csecsemőké is; a százalékos arány ugyanaz maradt.

Viszont az öregek (60 éven felüliek) mortalitása állandó emelkedést mutat. Ennek több oka van. Régebben az átlagos életkor nem volt oly magas, mint ma és a lakosság korszerinti

7. sz. grafikon

A népesség kor- és nemszerinti megoszlása 1857-ben és 1935-ben

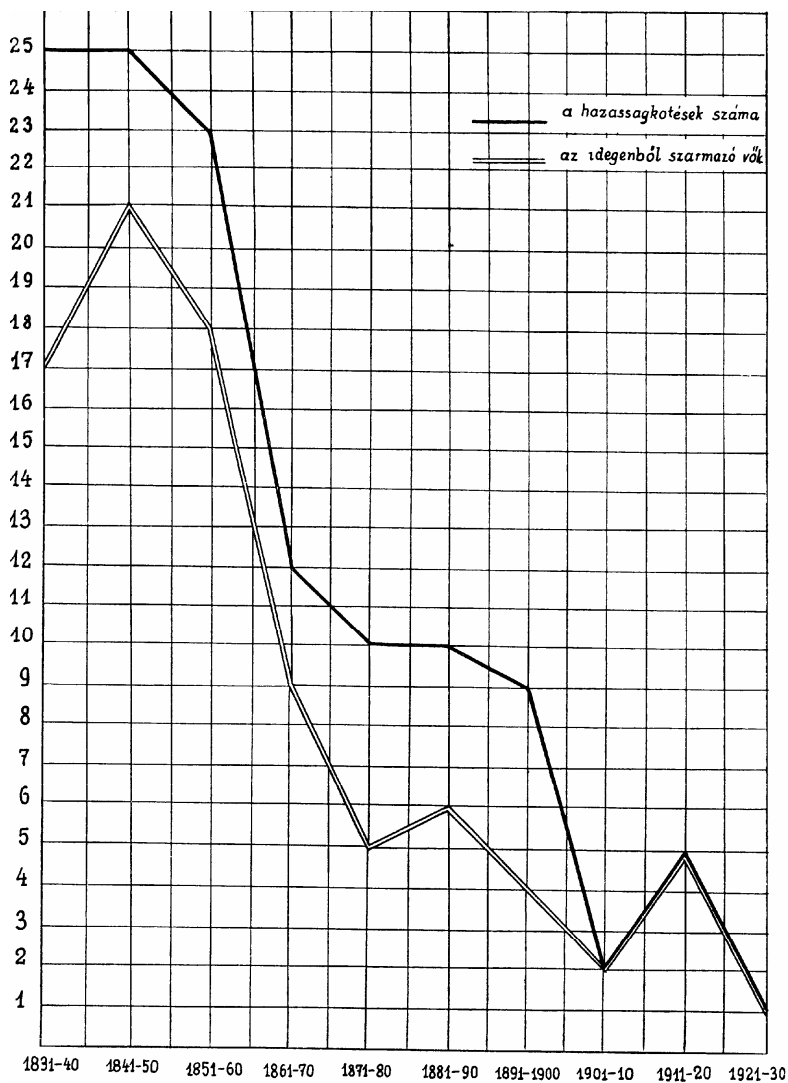
megoszlása egészen más volt. Erről a 7. sz. grafikon és az alábbi kimutatás tanaskodik, amelyek Kemse lakosságának korszerinti megoszlását mutatják be 1857 és 1935. években. Az egyes korosztályok az összes lakosság számának a következő százalékat teszik ki:

Év	0—6	6—20	20—40	40 60	60—
éve-ek száma az összes lakosság %/o aban					
1857	6.3	24.4	30.0	29.4	8.0
1935	8.4	15.5	31.1	23.2	21.8

Az 1935. évi megoszlás nagyon rossz, dacára annak, hogy a gyerekek százalékos megoszlása jobb, mint 1857-ben. De nagyon sok az öreg. 1857-ben 1 gyerekre (0-6 évesre) 1.27 öreg (60 évesnél idősebb) jutott, 1935-ben 2.59, több mint a kétszerese. Az öregek számának ilyen nagy voltát menti bizonyos mértékig, hogy az élethatár kitolódott. Ettől eltekintve azonban beteges tünet, mert a gyerekek nagyobb mérvű eltűnését jelenti, és az egykés társadalmakra nagyon jellemző. 1857-ben a csecsemőhalandóság nagyobb volt, mint ma és amilyen mértékben kitolódott az öregek életkora, olyan mértékben csökkent a gyerekek mortalitása. (1857-ben ezer 0-6 éves élő gyerekre 343 halálozás esett, 1935-ben egy sem) Az aránynak meg kellett volna maradnia, de közben fölbillent a demográfiai egyensúly, az öregek előtérbe nyomultak és ez már egy pusztuló társadalom kísérő tünete.

A házasságkötések számát 1830-tól kezdve tudtuk megállapítani. Itt is ugyanaz a helyzet, mint a születéseknél és a halálozásoknál: a múlt század közepe táján nagy zuhanás! A 8. sz. grafikon ezt mutatja be. Mellette van az idegenből származó vők kimutatása is. Az abszolút számok egy-egy évtizedre szólnak és a 10 év alatt kötött összes házasságok számát jelzik. Az alábbi kimutatás az idegenből származó vőknek a házasságokból kivett százalékos részvételét tünteti föl:

Év	A házasságkötések száma :	Egy évre esett házasság	Idegen vők száma	Az idegen vők a házasságok %/o ban szerepeltek
1831—40	25	2.5	17	68
1841—50	25	2.5	21	84
1851—60	23	2.3	18	77
1861—70	12	1.2	9	75
1871—80	10	1.0	5	50
1881—90	10	1.0	6	60
1891—00	9	0.9	4	44
1901—10	2	0.2	2	100
1911—20	5	0.5	5	100
1921—30	1	0.1	1	100

8. sz. grafikon.

A házasságkötések száma és az idegenből származó vők 1831-től 1930-ig.

Kemsen a házasságkötéseknél nagy szerepet játszottak az idegenből származó vők. Az esetek többségében 75%-nál nagyobb a részesedés, sőt a századfordulótól kezdve csak idegen vők kötöttek házasságot kemsei hajadonnal. A vők majdnem

kizárólag Ormánságból, a Kemse körüli községekből származnak. Az elmúlt 100 év alatt összesen 88 idegen vő jött Kemsére. Ezek a következő belyekről származnak:⁴ Besence (3.4%), Bogdása (3.4%), Cun (1.1%), Diósvizlő (1.1%), Gyöngyösmelléke (1.1%), Hidvég (2.2%), Hirics (1.1%), Iványi (3.4%), Kákics (1.1%), Kiscsány (9.9%), Kisfalud (1.1%), Luzsok (10.2%), Marócsa (1.1%), Nagycsány (5.7%), Poprád (1.1%), Piskó (9.9%), Oszró (4.5%), Sellye (4.5%), Sós-Vertike (11.3%), Vejti (3.3%) és Zaláta (20.4%). Legtöbben Zalátáról jöttek. Úgy látszik ezzel a községgel volt Kemsének a legtöbb kapcsolata a múltban.

A házasságok alakulása és az idegenből származó vők jellemzőek Kemse népességi viszonyaira. A gyerekek eltűnnek a társadalomból, nincs legényember, aki nősülni tudna. De a lányok is fogynak. A házasságok abszolút száma és az idegenből származó vők száma csökken, de az utóbbiak előretörnek százalékosan a házasságokban. És az utóbbi évtizedekben, amikor már nincs nősülni akaró férfi a faluban, teljesen átveszik a vezetését. Kemse minden téren csúszik lefelé és úgy látszik nincs megállás ...

Kemse egykezű község. Ez az eddig elmondottakból világosan kitűnik. A 20 ezreléken aluli születést már egyke-jellegűnek tartjuk. Ez Kemsénél a századfordulótól fennáll. Hogy mi volt az oka az egykezés megkezdésének, általában mik az egyke okai, az Kemse sajátos múltjában keresendő. *Annyi bizonyos, hogy a kis község társadalmat nagyon sokszor érzékenyen érintették komoly 'megrázkódtatások, amiknek visszahatásaként a szaporodás csökkenése következett be.* Azok a megrázkódtatások azért érinthették olyan érzékenyen a lakosságot, mert Kemse társadalmi berendezkedése a múltban nem öltött *határozott formát* és inkább elmosódó körvonalakban alakult ki valamilyen *közösségi szellem*, amelyik részben a gazdasági egymásrataltságból, részben pedig egyéb okokból jött létre. Minden valószínűség szerint *laza faluközösség*, illetve ezen belül *nem határozott jellegű házközösség* volt Kemse társadalmi és gazdasági életformája. A külső körülmények készítették erre a lakosságot. Az Ormánság állandóan ki volt téve a Dráva és a Feketevíz áradásainak. A Dráva és a Feketevíz határozta meg az ottani lakosság életfunkcióinak a küzdőterét. Az áradásmentes területeken folyt a földművelés és állattenyésztés. *Nagy, népes családok voltak.* A Pragmatica szankció korabeli összeírás 3 jobbágy és 3 zsellér családot emleget. De a múlt század eleji anyakönyvi adatoknál is csak kevés család neve (Pósa, Mihó, Sós, Nagy, Púnak) szerepel. Egy-egy jobbágy család kezén kevés föld volt. Az újabb területek bevonása a szántóföldi terme-

⁴ Zárójelben az összeshez viszonyított százalékos arányszám szerepel.

lésbe csak *fokozatosan* történt. A gabonatermelésnél mutatkozó hiányokat *gyűjtögetéssel* pótolták. Szombat délutánonként például az egész falu kivonult a cserjésekbe halászni, vagy különböző növényi táplálékot gyűjteni.

A közösségi gazdálkodás és a közösségi életforma fennállását legjobban az bizonyítja, hogy a *nyomaskényszert* még ma is tartják, továbbá a régi háztípus nyomai megtalálhatók, ahol a fiataloknak több, külön hálókamrájuk volt az udvaron. Érdekes még az is, hogy a régebbi építkezéseknél egészen más volt a telekelrendezés, mint ma. A gazdasági méretek is másként alakultak. Sok volt az állat. Ezeket messzebbre, a Dráván túlra is elhajtották legelni. De mindeme bizonyítékok mellett sikerült az egyik tipikus kemsei család történetének a kikutatásánál a *házközösség* nyomaira bukkanunk. *Hangsúlyozzuk azonban, hogy faluközösség vagy házközösségen nem kifejeződött forma értendő.* És különösen nem kell a *szláv zadrugara* gondolni, amikor Kemsén házközösségről beszélünk. Egy elmosódott, lazán összetartozó több nagy családból álló „családot” keli rajta érteni.

A kiragadott család a most is élő Pósa Márton bíró és ennek unokabátyja, Pósa József (akitől az adatok nagy része származik) elődeinek a története. A múlt század elején két Pósa szerepel a faluban; Mihály és József. Valószínűleg az 1720-21-ben említett 3 jobbágy család egyike Pósa volt és ennek a leszármazottai ez a két Pósa. Pósa Mihályról nem tudjuk, mikor született, csak azt, hogy Magdó Eszter volt a felesége és hat gyermekük volt: Péter (1802-ben született), Anna (1804-ben), János (1806-ban), Anna⁵ (1808-ban), Julianna (1812-ben), Sára (1814-ben.) Az 1802-ben született Pósa Péter 1828 táján feleségül vette Kálmán Julist és a házasságukból négy gyermek született: Mihály (1829-ben), Zsuzsa 1830-ban), János (1832-ben) és Péter (1814-ben.) Ezek a Póság azonban kihaltak.

A másik ág a Pósa Józsefeké. Ez a Pósa József 1786-ban született és Simon Sárát vette feleségül. Hat gyerekük született: Márton (1808-ban), János (1810-ben), Dániel (1813-ban), István (1814-ben), Sára (1817-ben) és Mihály (1834-ben). Ezek közül hárman maradtak életben addig a korig, amikor családot tudtak alapítani: Márton, István és János. István, Bende Katalint vette feleségül és 1851-ben született egy leányuk, Anna, aki azonban a következő évben meghalt. Pósa János Nagy Katát vette feleségül és a házasságukból négy gyermek született: Kata (1835-ben), János (1842-ben), Zsuzsanna (1844-ben) és József (1852-ben). Ezek is fiatalon mind elhaltak. (János például 1 hónapos korában). A Póság közül máig az idősebb fiúnak, az 1808-ban született Mártonnak élnek az utódai, a többieké kihaltak. Ez a Pósa Márton Bíró Julit vette feleségül és hosszú házasságuk alatt tizenhárom gyermekük született: Zsuzsa (1831-ben), József (1832-ben), János (1834-ben), Mihály (1835-ben), Márton (1843-ban), István (1846-ban), Sára (1848-ban), Katalin (1850-ben), Ferenc (1853-ban) és Anna (1856-ban). A tizenhárom gyerek közül csak négy fiú maradt életben: József, Mihály, Sámuel és Márton, a többiek pedig korán meghaltak. És pedig Zsuzsa 1833-ban, János 1834-ben (2 hetes korában), Anna 1843-ban, István 1846-ban, Sára 1852-ben, Ferenc 1856-ban, Katalin (ismeretlen időben), Julianna 1867-ben és Anna 1873-ban.

Az élve maradt négy fiú *házközösséget* alkotott. Ezek közül Józsefet a felesége elhagyta és utód nélkül halt meg. Ugyancsak utód nélkül halt meg Sámuel is, aki vak volt és ezért nem tudott megnősülni. Mihály, Mihó Sárát vette feleségül és 1871-ben egy fiúk született: Márton, aki most a község bírája. A leg-

⁵ Az első Anna nem sokáig élt.

fiatalabb élve maradt fiúnak, Mártonnak Varga Zsugával való házasságából két fiú született: József 1872ben (ma is él) és János (hat éves korában meghalt).

A házközösséget alkotó négy fiúnak (József, Mihály, Sámuel és Márton) kezén három fertály (cca 30 kat. hold) föld volt és egy hosszú, nagy nádfődeles házban laktak, amelyik a mostani bíró háza helyén állt. Az ottani viszonyokhoz képeit nagyon jól álltatt anyagiak tekintetében. Állandóan négy lovuk volt. nyolc szarvasmarhájuk, 40 darab süldőből és 15 darab anyakocából álló kondájuk. Eből az időből maradt fenn az a mondásuk, hogy: „egész Baranyában nem volt olyan erős pógár, mint a Póság.”

A földet közösen művelték, az állatokat közösen tartották, értékesítették, vagyis komoly keretek között mozgó közösségi gazdálkodást folytattak. *Munkamegosztásuk* a következő volt: az egész család egy kenyérré dolgozott össze és mindegyik fiú egy neki kijelölt munkakört látott el. A két legidősebb fiú: József és Mihály a mezei munkákat végezték, a lovakat és szarvasmarhákat ápolták, a lovakkal kocsin járták a vidéket, kapáltak, arattak, csépeltek és télen elmentek a Drávántúlra Horvátországba fát vágni. A vak Sámuel a kondát őrizte- és gondozta. Míg Márton, a legfiatalabb volt a gazdaság vezetője, irányítója. Érdekes ember volt ez a Pósa Márton. Eszes, széleslátókörű, mozgékony paraszt, aki jártas volt mindenben. Tudta mit, hol, mikor és milyen áron lehet a legolcsóbban venni, vagy a legdrágábban eladni, ő bonyolította le a családközösség kereskedelmi ügyeit és olyan sikerrel, hogy egy-kettőre megalapozta tekintélyét a családban. Ő volt a pénztáros; ő fizette ki az adót, ő vette a csikókat, malacokat, amelyeket fölneveltek és nagy haszonnal eladtak. Az idősebb fiúk készséggel engedelmeskedtek neki, mert egyre jobban gyarapodtak. A családközösség azonban bomladozni kezdett és pedig az asszonyok miatt. *A Póságknak nem volt szerencséjük az asszonyokkal.* Fentebb már említettük, hogy Józsefet elhagyta a felesége, Mihályé és Mártoné pedig korán meghalt. Mihály újból nősült és egy özvegyasszonyt vett feleségül. Ez rontott el azután mindent. Az özvegy asszonynak ugyanis volt két lánya és azt szerette volna, ha azokat Mihály és Márton fiai veszik el feleségül. Ezek azonban erre nem voltak kaphatók, mire az özvegy a közösség vagyonyából kezdett félrerakni a lányainak hozományt és megkezdődött a sűrűlódás a családtagok között. Ez akkor öltött komolyabb formát, amikor a két fiú idegen leányt hozott magának feleségül. A veszekedések napirenden voltak és végül is szétválasztották a háztartást egyelőre a házon belül. Minden asszony külön tűzhelyen kezdett főzni. Ezt követte a férfiak egyéni vállalkozása és 1905-ben Józsefek külön istállót építettek, 1911-ben új lakóházat és a telket is elválasztották. Ezzel megszűnt a Pósa-féle házközösség. A ma élő két Pósa már utolsó képviselője a valamikor népes Pósa-familiának. A jelenlegi Pósa Márton bírónak egy leánya van, akit egy idegenből származó vő vett feleségül. Pósa Józsefeknek nincs gyerekük. Ha ez a két unokatestvér meghal (most 64, illetve 65 évesek) *kihálnak* a hajdan oly nagy szerepet játszó kemsei Póság.

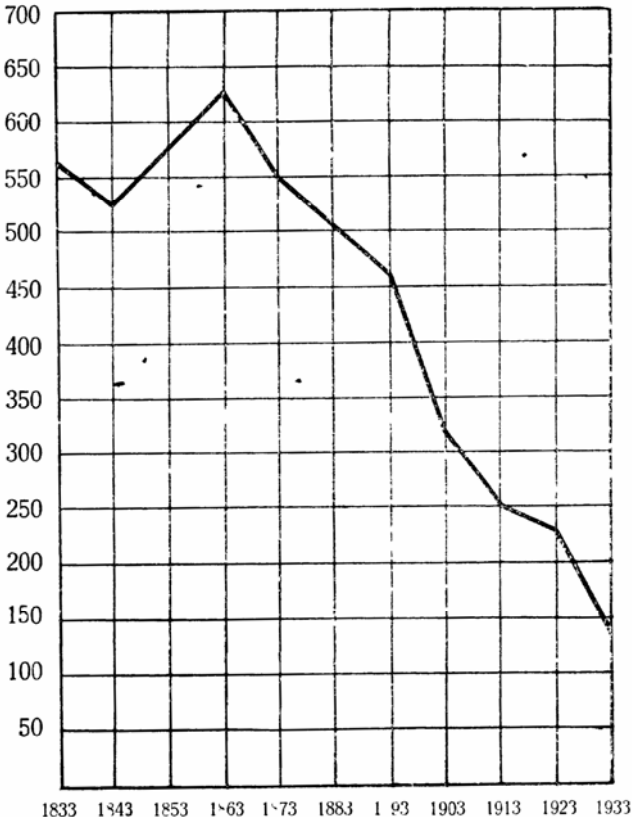
A házközösségi, vagy családközösségi gazdálkodás tehát minden bizonnyal megvolt Kemsén. *A gyerekek értéket jelentettek* a „család”-ban, mert felnőve munkaerőnek számítottak. Mivel újabb területek bevonása volt még lehetséges a mezőgazdasági termelésbe, továbbá a különböző úrbéresi jogok: halászás, legeltetés, fairtas, esetleg vadászás kihasználása csak úgy történhetett meg, ha több gyerek volt a családban: erős mértékben szaporodott a lakosság. Hiszen a lakosság száma egyre nőtt. Csak 1830-tól kezdve látunk zuhanást, de az is a gyakran jelentkező „forroláz” járványok következménye. A természetes népszaporodás pozitív értékű. Minden jel arra mutat, hogy a múlt század első felében Kemse terjeszkedő község és a lakosság komolyan szaporodott. A gazdasági viszonyok is kedvezőbben alakultak. A fősúly az állattenyésztésen volt, mivel

a saját legelőjük nem volt elég, a pécsi káptalantól is béreltek, amelyről egy 1838-ból fennmaradt szerződés tanúskodik. A szerződés első pontja szerint „általengedi és adja a tekintetes Pétsi Káptalan ezen folyó 1838-ik esztendőben Kemsei helységnek azon Zehi pusztának részét, mely Nagyerdőnek és Gájnak hivattatik, minden szarvasmarháinak és lovainak számára, melybe ezeken kívül sem más vidéki marhákat befogadni, sem pediglen magok sertéseit beereszteni szabad nem lészen, azért is, hogyha valamely sertések abban tapasztaltatni és behajtatni fognak, minden egyes darabtól” bizonyos büntetést kell fizetni a „Magas Uradalomnak”.

Tehát csak lovakat és szarvasmarhákat legeltethettek a káptalani legelőn, sertéseket nem. Azokat áthajtották a Drávántúlra a horvátországi erdőkbe makkoltatni. A sertésekkel; a kondával valakinek el kellett mennie. A lovakat és szarvasmarhákat is őrizni kellett, mert azok egész nyáron; április 23-tól szeptember végéig állandóan a legelőn voltak. Éjjel hevenyészett karámfélében húzódtak meg. A gyűjtögetéshez is emberre volt szükség és a favágáshoz szintén. Ezt a sokféle munkakört csak úgy tudták ellátni, ha többen voltak. Tehát a gazdasági szükségszerűség is rávitte őket a közösségi gazdálkodásra. Nékik nem termett sok gabonájuk és úgy látszik részért elmentek csépelni. A káptalannak ez nem tetszett, mert az övé kicsépeletlen maradt, ezért a legeltetési szerződésben többek között kiköti azt, hogy „mindezekon kívül magát ezen helység leköteli minden Uraság termését, az légyen őszi, vagy tavaszi és az Dézsma gabonát, mindjárt annak betakarítása után, a kiadandó rész mellett kinyomattatni és kicsépelni, különben, ha ezen helység magát ellen szegezvén, azt kinyomattatni, vagy kicsépelni nem akarná, vagy más uradalomba nyomtatás végett általmenni bátorzkodna, ennek végette előtt, ez a jövő esztendei legeltetésre semmi számot nem tarthat és egyáltalában magát minden uradalmi kegyességek elnyerésére méltatlanná teszi.” A cséplés akkori formája a nyomtatás sok embert igényelt. Mindezekből kitűnik, hogy azoknak a családoknak ment jól, akik sokan voltak. Gyerekekben nem is volt hiány; a legtöbb családnál négy-öt, sokszor több is található. A racionálisabb gazdálkodás kedvéért a gyerekek nősülésük után is bentmaradtak a családban, összedolgoztak és a legteljesebb mérvű, a Pósaánál látott munkamegosztást találjuk mindenütt.

Az egykezésre való áttérés a 48-as jobbágyfelszabadítás, illetve a birtokmegváltás után következett be. A 48-as idők váratlanul érték őket. A világtól elzárva, a megszokott életformához ragaszkodva éltek hosszú évszázadokon keresztül. A szabadságharchoz semmi közük sem volt. A birtokelkülönözés azonban megtörtént. Persze nem az ő érdekeik szerint. Ki-ki megkapta a jobbágy telkét és *csak azt*. A különböző jogoktól eltek. Legeltetni, halászni, vadászni többet nem mehettek, mert

most már minden a pécsi káptalan háját tulajdona lett. A birtokelkülönözés körül is bajok voltak. Évtizedekig húzódott a perük a pécsi káptalannal. *Kevesebbet kaptak*, mint amennyi járt volna nekik és ezért a Baranya vármegyei úrbéri bírósághoz, majd a közigazgatási bírósághoz fordultak, de mindenünnen *elutasították* őket. A *jobbágyfölszabadítás nem jól történt náluk*, összébszorította a megélhetési területeket. A sok gyerek már útban volt, a házközösségi szervezet kezd szét-

9. sz. grafikon.

Az ormánsági község születési viszonyai 1833-tól 1933-ig.

bomlani, az általános életkörülményeik rosszabbodtak. Ezután csak abból az egy-két fertály (8-12-16 kat. hold) földből kellett megélni, az pedig kevés volt. És ekkor áll be a *törés* a szaporodásukban. Bármelyik grafikont nézzük: a múlt század hatvanas éveitől csökken a csecsemők halandósága, mert kevesebben születtek, esik a születések száma, zuhan a házasságkötések száma, az öregek halálozási aránya előtérbe nyomul stb. *A helytelenül végrehajtott jobbágyfölszabadítás és birtokmegváltás megfojtotta az életet Kemsén.*

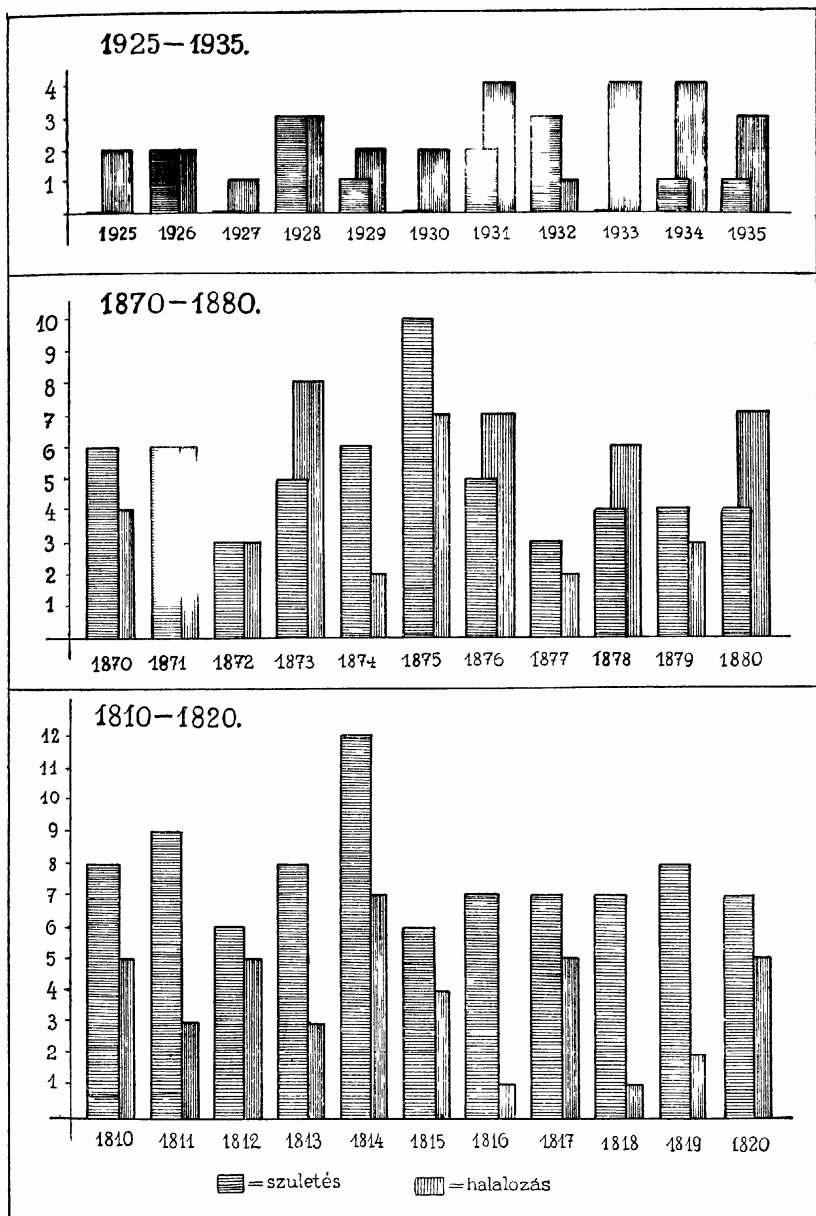
De nemcsak Kemszen tort ketté az élet rendes folyása, hanem az egész Ormánságban. A 9. sz. grafikon 41 ormánsági község református vallású lakosságának a születési viszonyait mutatja be száz évre visszamenőleg. Az adatokat Kiss Géza kákcisi református lelkész volt szíves rendelkezésünkre bocsátani. A 41 községben 1833-ban 561, 1843-ban 526, 1853-ban 569, 1863-ban 624, 1873-ban 550, 1883-ban 509, 1893-ban 468, 1903-ban 308, 1913-ban 252, 1923-ban 238, 1933-ban 145 gyerek született összesen. 1863-ban van a maximum és attól kezdve rohamosan csökken a születések száma. *Nyilvánvaló, hogy az Ormánságban mindenütt hasonló életfeltételek voltak és a változás valamennyi község lakosságát egyformán érzékenyen érintette.* A vizsgálhatóság nem maradt el. A megváltozott életkörülmények a sok gyereknek nem kedveztek, el kellett tüntetni őket. *Kezdetét veszi a születések szabályozása.* Eleinte nem volt tökéletes a módszerük, sőt egyáltalán nem értették (Kemsére vonatkozik csak, más községekben régi fogamzásgátló eszközt, az úgynevezett facsigát használták), a magzatelhajtás technikáját. Ez csak később fejlődött ki. A gyermekek megszülettek és azokat egyszerűen megfojtották. Az anyakönyvben lapozgatva, sok fulladozásokozta gyermekhalált találunk. A nagy dunyhát *rátették* a csecsemőre és alatta az megfulladt. Lassan azonban *rájönnek* arra, hogy még az anyaméhében ki lehet oltani az alig fogant életet. Kezdetét veszi a magzatelhajtások korszaka. Eleinte még nehezen megy. Sőt fiatal menyecskék *elvézés* következtében meg is hálnak. Az anyakönyv hűen beszámol mindezekről *a halál oka* rovaton keresztül. Érdekes megfigyelni, hogy a csecsemők következetesen mindig nagy százalékban haltak meg. Az ikrek közül az egyik pár napon belül mindig meghalt, a másik egy éven belül. A fiatal asszonyok halálozása is gyakoribb lesz. A magzatelhajtás technikája közben tökéletesedik. Már nem okoz bonyodalmakat, halálos kimenetele ritkán lesz. Eléri sötét fénykorát.

A magzatelhajtást rendszerint *öregasszonyok* végezték. Akadt mindig a faluban (most is van) olyan öreg, tapasztalt szüle, aki ismerte a különböző fűféléket, növényeket, amelyek alkalmasak voltak a veszélytelen, de mégis biztos beavatkozásra. Ezeknek a beavatkozásoknak azonban meglett a súlyos következményük. *Tönkretette az asszonyokat fizikailag és az egész társadalmat erkölcsileg és szellemileg.* Ez érthető is. A beavatkozás olyan elváltozásokat idézett elő, amelyek egyrészt a meddőségben jelentkeztek, másrészt az illető asszony teljes tönkremenését jelentették. Hogy nem steril-módon történt a magzatelhajtás, az bizonyos és hogy nem volt modern, az megint valószínű. *A durván végrehajtott műtétek az asszonyok megrokkánását idézték elő.* A kemsei asszonyok negyvenöt-ötven éves korukban már derékban kettétörve, görnyedt vállal és háttal, kifordult csípővel és lábakkal járnak az utcán; az em-

ber megdöbben a sok deformált alak láttára. A szervezetükben beálló fizikai elváltozások mellett sokkal súlyosabb az a lelki-törés, ami az egykézű lakosságra jellemző, átalakul az egész életszemléletük. Más lesz a gondolat és érzelmi világuk. A rendes élet törvényeiből kiszakadnak, új törvények lesznek és az egykézűből lassan új, más *életrendszer* lesz. Ennek az életrendszernek megvannak a saját erkölcsi, társadalmi, gazdasági és kulturális törvényei, amelyek meghatározzák *elsüllyedt világuk új életfeltételeit*.

Az egy gyermek – az „egyke” – öröklí a birtokot osztatlan egészében. *A földmívelési technikájuk fejlődik, bekapcsolódnak olyan gazdasági ténykedésekbe (lótenyésztés pld.), amelyek kedvezően befolyásolják új életfeltételeik kialakulását. A viszonyok kezdenek javulni az egy kezes bevezetése után. Ez valahogy elaltatja bennük a lelkiismeret szavát. Látják, hogy jó következményei vannak az egy-gyermek rendszernek. (Ők nem tudják, hogy mi az az egyke. Nincs neve ennek a rendszernek. Nevetlenül csinálják, de az előnyeit nagyon jól ismerik.) Tudatossá válik bennük az, ami egy megrázkódtatás következtében talán öntudatlanul robbant ki. Ösztönösen szabályozták a születéseket, mert az újszülöttek az élők érdekeit erősen veszélyeztették. A jobbágyfelszabadítás és a házközöségi szervezet széteséséből származó bizonytalan létérzés rájuk szakadt. Brutálisan reagáltak és – az események őket igazolták, mert továbbra is megmaradhattak azon az életnívón, amelyen eddig mozogtak, sőt még javult is a helyzetük. Mindezeknek végzetesen tragikus találkozása az ösztönös életmegfőjtásokat törvényé emelte és minden társadalmi véleményre, vagy lelkiismeretfurdalásra való tekintet nélkül most már tudatosan folytatják a születésszabályozást. A gazdasági okok háttérbe szorulnak, majdnem eltűnnek (erre még visszatérünk) és az egész kérdés áttolódik erkölcs-világnézeti síkra.*

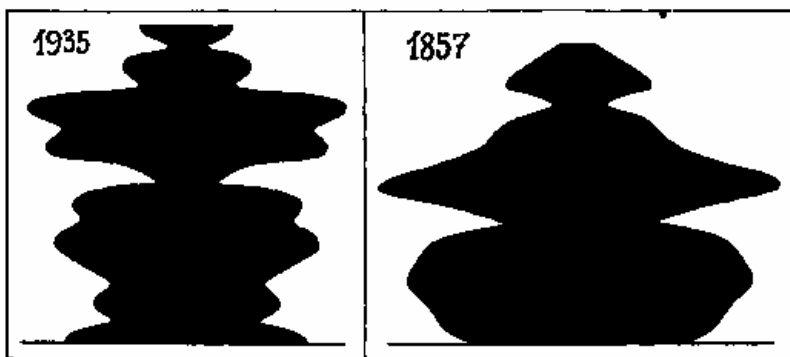
A fentiekből kítűnik, hogy az egyke kialakulásának három fázisa van. Ez a három egymásból folyó fázis nagyjából összeesik a születés-halálozási viszonyok tárgyalásánál említett három periódussal. Szemléltetésül a 10. sz. grafikon szolgál. Az első fázis a nyugodt mozgásban lévő társadalom fejlődőképét mutatja. A születések száma nagyobb, mint a meghaltaké. *Rendezett életkörülmények, jövőben bízó, erős hitű társadalom.* A múlt század közepéig, úgy a 60-as évekig tart ez az idő. Jön a megrázkódtatás: a gazdasági körülmények megváltozása, a megszokott életforma fölburulása, az életlehetőségek összébszűkülése, *megzavarja a szaporodás eddigi tendenciáját és megtorpan a szaporodás ösztöne. Az élet bukdácsol a halálon át.* A születések már nem uralják a halálozást. Ez utóbbi eléri az újszülöttek számát, sőt már sokszor el is hagyja azokét. Itt erősen szerepel a gazdasági ok. A stagnáló társadalom a születés szabályozás biológiai végrehajtásával erkölcsileg és szelle-

10. sz. grafikon.

Három különböző évtized születési és halálzási viszonyainak alakulása.

mileg teljesen tönkreteszi magát. *Az egykéből életrendszer lesz.* A gazdasági ok kikapcsolódik; az egészből erkölcsi kérdés lett. (Harmadik fázis.) A helyzeten már nem változtat semmi. Megszokott törvényük lett úgy, mint ahogy másoknál, szabály a gyermekáldás. Hogy milyen képet alkot ma ez a társadalom, az nem tartozik ide, arról más fejezetben lesz szó, de a demográfiai képét a 11. sz. ábrán bemutatjuk. A nők és férfiak számát összeadtuk korosztályonként és azt jobbról-balra szimmet-

11. sz. grafikon.

Kemse „demográfiai képe” 1857-ben és 1935-ben.

rikusan fölmértük egy függőleges egyenesre és a végpontokat összekötöttük. 1857-ben viszonylag tömör képet kapunk. (Az ideális ábrának talpán álló gúlához kell hasonlítani.) A tagolódás már határozott, de még közelebb van az ideális formához, mint az 1935. évi állapot. Ez egy erősen tagolt, *szétfolyó* társadalom képét mutatja. Nem is kell sokat magyarázni, mindezt le lehet olvasni róla.

Az erkölcsi térre áttolódott egykekérdésnél a gazdasági ok azonban még mindig kísért. A falunak nincs terjeszkedési lehetősége. A káptalani birtok és a grófi uradalom, amelyek körülveszik a községet és majdnem a templom tövéig (200 m-re tőle) érnek, halálgyűrűként megfojtják az életet. Örökös küzdelem folyt a földért és ők maradtak alul. Az Ormánságban a nagybirtok részesedési aránya 50%-os. Kiss Géza 34 ormánsági község birtokmegoszlási adatait vizsgálva, úgy találta, hogy a 34 község összterülete 83.491 kat. hold volt. Ebből nagybirtok 41.255 kát hold (49.5%) és kisbirtok 42.236 (50.5%). Ha több a gyermek, a birtok elaprózódik és lezülленek agrárproletár sorsba. Ettől pedig nagyon félnek a baranyai „pógárok”. Mondják is, hogy ők nem nevelnek az uradalmaknak kanászt, bérest, kocsist. De ez már az utolsó szalmaszál, amelybe talán a lelkiismeretük megnyugtatósaként akarnak belekapaszkodni. Egy elsüllyedt nép ők, akiknek már minden mindegy...

Kemse társadalmi szerkezete

A szociológiának az a megállapítása,¹ hogy a falu mint alapvető társadalmi egység a dimenziók könnyen belátható méretei és a nagyobb társadalmi stabilitás miatt különösen alkalmas arra, hogy a szociális erők munkáját megfigyelhessük, semmiképpen sem vonatkozik a legtöbb mai magyar falura. Ezek minden életmegnyilvánulása arról tanúskodik, hogy bennük olyan nagy átalakulások mennek végbe, amilyenekre keletkezésük óta nem volt példa. E változások természetesen feldőlnek az eddigi társadalmi szerkezetet és ma egy-egy falu lakosságának alkata, de jóformán minden anyagi, szellemi és lelki jelensége olyan kaotikus egyveleget mutat, amelyben nagyjában három réteg ismerhető fel. Az első a magyar falvak ősi életét reprezentálja, és virágzásának végét talán a 19. század eleje jelenti. A második réteg végső határvonala a világháború előtti évekre esik, a harmadik pedig az azóta bekövetkezett nagy széthullási folyamat termékeiből alakult ki. Ezek természetesen nem egymás fölött elhelyezkedő, a különállásukat tisztán megőrző rétegek, hanem egymást át- meg átszövő képződmények és a mai magyar faluban tarka zürzavarban élnek együtt egy elsüllyedt világ anakronizmusokként ható utolsó emlékei testestől-lelkestől mai és talán már a jövőt is magában hordozó mozzanatokkal. Érvényesnek látszik ez az állítás nemcsak a társadalmi szerkezet, de a folklóre, a tárgyi néprajz, a gazdálkodási rendszer stb. szempontjából is.

Ez a tény a szerkezeti ábrázolást igen megnehezíti, mert a falvak társadalmi számtalan apró csoportra bomlik: ezek fejlődésének, mai jellegzetességeinek és az egészhez való viszonyuknak feltárásához a legtöbbször hiányoznak a legfontosabb adatok. Eleve le kell tehát arról mondanunk, hogy megrajzoljuk a tárgyalta falu, Kemse társadalmának egész történetét. Inkább az egyke társadalmat formáló erőinek irányát és

¹ Wiese: Das Dorf als soziales Gebilde. München, 1928. 5. L, Lundquist-

Carver: Principles of Rural Sociology. Boston, é. n. 373 1, Geddes: The Villas

World. The soc. Review. XIX. 2. stb.

munkájuknak eredményét igyekszünk vázolni. A régebbi korok társadalmi tényeire csak akkor térünk ki, ha ezt a mai helyzet leírása feltétlenül megkívánja és a rendelkezésre álló adatok lehetővé teszik.

Az utolsó évszázad sok elemből összetevődő megrázkód-tatásai ennek a kicsiny falunak társadalmát kilendítették az évszázadokon keresztül beléjük idegződött életstílusból. Az egyensúly helyreállítására törekvő életközön, sokszor reflex-fszertien, egész sereg védekezési módhoz folyamodott, amelyek alkalmasoknak látszottak egy új életkeret kialakításához. Ezek nagyrésze azonban, amint ma már kétségbevonhatatlanul megállapítható, nem gyógyszer, de mérge volt, és végső válságba, valósággal agóniába sodorták a falut. Ezt a szétbomló társadalmat szeretnénk most néhány vázlatos képpel megjele-níteni.

A falu társadalmi szerkezetének megrajzolásánál rendelkezésre álló sok séma közül¹ számunkra Maunier² rendszere látszik a legalkalmasabbnak. A társadalmi szemlélet különbözősége és a magyar viszonyok sajátossága azonban némely pon-ton alapvető változtatásra kényszerít bennünket. A Maunier által megállapított három főcsoport: a biológiai, földrajzi és szociológiai csoportok mellé felvettük a szellemi és lelki közös-ség által teremtett csoportok vizsgálatát is és az egyes alcso-portok tárgyalása közben is sokszor éltünk a kiigazítás jo-gával.

Az egykerendszer a biológiai csoportok közül természetesen a családra volt a legátalakítóbb hatással. Ezen a téren a legérdekesebb terméke a női befolyás előtérbe nyomulása és ezzel kapcsolatban bizonyos matriárchátusra emlékeztető je-lenségek előidézése volt.

Mindkettő kialakulásának kedvez az a körülmény, ha a család férfitagjait gazdasági munkájuk tartósan távortartja otthonuktól, különösen pedig, ha ehhez bizonyos házközösségi jelleg is járul. Amint más helyen kifejtjük, mindkettő meg-található Kemse régi lakosságának életében.

Amikor az egykezés két nemzedéssel ezelőtt egyetemes szokássá lett és az újszülöttek között aránytalanul nagyobb számban voltak a leányok, mint a fiúk, ennek következménye-képpen az idegenből a faluba kerülő vők száma hihetetlen arányban megnőtt. Mivel ezek kizárólag nincstelen emberek közül kerültek ki, természetes az, hogy a vagyon tulajdon-képeni birtokosa, az asszony, a legtöbbször nem sokra tartott férjükkal, később pedig leányuknak még ennyire sem becsüli

¹ Mint amiben pl Hoffer; Introduction to Rural Sociology New-York 1930 48 l, Wiese i. m. 8 l vagy Hersen Teom Monografien *sociologie* 105 l. stb.

² Maunier Introduction a la Sociologie Paris 1929 23 és kk , és Essais sur les Groupements sonaux. Paris 1929.

urával szemben olyan fölényes helyzetbe került, hogy az intézkedési jog nagy része az ő kezében összpontosult. Még jobban növelte ezt a hatalmat az a körülmény, hogy az anyósok, a szülék játszották az egykezésben közreműködő három emberi tényező közül a legtekintélyesebb és a legeredményesebb szerepet. Ők voltak a családban a fogamzás-megakadályozás, a gyermekelhajtás és az angyalcsinálás módszereinek szakavatottjai, akik e sötét titkoknak megismerését a legtöbbször saját testi épségük árán vásárolták meg.

A családi élet legbensőbb mozzanatára, a gyermekszületés és -halandóság intézésére való hatalmuk azután az élet más terére is kiterjedt és így ők, idegen szemtől alig észrevehetően, helyenkint régi ormánsági, a férfiaknak a nővel szemben való elsőbbségét külsőségekben hangsúlyozó szokásoktól jól beburkolva, a család központjába kerültek.

Az egyke másik következménye a családi életben a vőrendszer mai fejlettsége és különös alakulása volt. Az Ormánságban belátható időig visszamenően nagyon elterjedt, bölcs szokás volt a falvak lakosságának házasság útján való keveredése. A kislélekszámú falvak népét ez őrizte meg hosszú időn keresztül a degenerálódástól. A férfiakat elég nagy területre kiterjedő gazdasági tevékenységük igen távoli községekbe is elvezette és az anyakönyvek tanúsága szerint meg lehetőségen távoli ormánsági községek lakói között is létesültek családi kapcsolatok. A kemseiek házassági területe magában foglalta nyugaton a Zaláta-Bogdása-Marocsa-Gyöngyösmellék, északon Kákics-Páprád-Diósvizlő, keleten Hidvég és Cun vonaláig terjedő, délen a Dráva által határolt területet. A házasság egészen a legújabb időig kizárólag ormánsági falvakból történt, és a horvátokkal való régi és állandó gazdasági kapcsolat ellenére sem történt keveredés, sőt más magyar vidékek népével sem.

A vő helyzete az egyke kifejlődése előtt más volt, mint ma. Erről azok a házassági szerződések tanúskodnak, amelyeket a piskói ref. egyházi hivatal mindmáig megőrzött.

Az egyik ilyen, a hatvanas évekből való szerződés szerint a vőt az örömszülők fiúkká fogadják. Ha felesége meghal, a vőt kiházásítják. Ha azonban az asszony halála után nem a saját hibájából elhagyja a házat, a fele vagyont kapja. Ha ok nélkül megy el, semmit sem kap. A vő többszöri házasságából származó fiúk az ipa vagyonának felét öröklik. Ha azonban mag nélkül hal meg, minden vagyon visszazáll az apósra.

Egy másik, ugyanebből az időből származó, cuni legény és egy kemsei lány közötti szerződés szerint, ha az asszony mag nélkül halna meg és férjének nem lenne kedve tovább az após házában maradni, vagy ez őt „helyes okokból” ott tartani nem akarná, köteles a vőnek évenként „a környéken szokásos középszerű szolgálai díjat” fizetni.

E szerződések azt mutatják, hogy a vő helyzete az örömszülők között a régebbi időben sem lehetett zavartalan és kénytelen volt magát szerződéssel védeni. Amennyire a rendelkezésre álló adatokból meg lehet állapítani, különösen ott volt^f ilyen írásbeli megegyezésre szükség, ahol csak egy lány vagy pedig csak leány volt a családban. A másik szerződésben emlegetett „szokásos szolgálai díj” arra a legrégebbi kezdetleges családi szervezetre emlékeztet, amikor a nő továbbra is a maga családjánál maradt, mint annak teljes jogú tagja; a férj költözött felesége családjához és itt egy ideig a feleségéért szolgálnia kellett,

A 19. század vége óta az életet a faluban a vőrendszer tartotta, és késleltette a teljes kihalást, illetve a beszűremkedő elemek elhatalmasodását. Természetesen így is átalakult a falu és a régi törzsökös kemsei családok, néhány kivételtől eltekintve, ahol a fiúörökösök a név fennmaradását biztosították, legföljebb már csak leányágon élnek. A köztudat is igyekszik késleltetni a régi családnevek eltűnését és nagyon sok esetben rém az idegenből jött vő nevén emlegetik a családot, hanem az asszony szüleinek nevén. Ennél a pontnál néhány érdekes adatot lehetne beledobni annak a vitának anyagába,¹ amely a matrilineális szervezetekről, különösen a névadással kapcsolatban lezajlott, hogy t. i. a gyermekek nem az idegenből származó apák nevét viselik, hanem anyjuk családi nevét. Ez a tény a mi törvényes intézkedéseink és intézményeink miatt csak szokásként élhet és ezt is a hivatalosan előírt névhasználat kötelezettsége minden egyes esetben lassanként megöli. De hogy e szokás milyen elemi erejű, azt nagyszerűen bizonyítja az a tény, hogy akad olyan vő a faluban, aki arra büszke, hogy a családját nőülésétől kezdve az ő és nem a felesége nevén nevezik.

A vőrendszer alkotja a kemsei családok életének súlypontját. Az a meglepő, hogy a vők életfenntartó szerepükhöz való jutásuk ellenére sem élveznek nagyobb megbecsülést, sőt értékelésük igen sok esetben, legalább is a közelmúltban, közel járt az emberszámba vevés határához.

A vőrendszer lelki és társadalmi körülményei éles megvilágításba kerülnek azoknak a szokásmondásoknak fényében, amelyek Kemse népi életének ma már szinte egyedüli és talán legutolsó folklorisztikus termékei. Kimérhetetlen bőségben zuhognak az érdeklődő elé ezek a sok szellemességet még vili an tó mondókák, amelyek akár a vőktől, akár a másik részről származnak is, mind a vők alárendelt életéről és az ebből fakadó szorongató keserűségről tanúskodnak. A kérdés szociológiai jo-

¹ Tagány: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Bp. 1919 39 l. Stanck La famille primitive Paris, 1891. 111-113. l

lentsége miatt érdemes a szólásmondások közül a legjellegzetesebbeket felsorakoztatni.

A vő keserves sorsát a leghívebben talán ez a mondás jellemzi: „Ne menj vőnek, mert megőnek”. A vő jövődjét így rajzolja meg egy prófécianak is beillő szólás:

*Alacsony az asztal
Magas a pad;
Mérges ember lesz az ipád,
Meg a napád.*

Öreg egykori vőkből, akik ma már független, jómódú gazdák, még ma is elemi erővel tör ki a keserőség, ha vőségük idejéről kérdezzeti őket az ember. „Sok vő, amíg az öregek élnek, örökké szenved.” „Sok vő jobban tenné, ha elmenne kanásznak” – szakadt fel egy másik öreg emberből az emlékektől felzaklatott keserőség. Hogy mennyire jogos volt ez, azt a szólás-mondásoknak az a csoportja világítja meg, amelyhez az asszonyok családjai részéről a vők értékét kifejező, közmondásokká előlépett lapidáris kifejezések tartoznak. „A vő és a korpa a legolcsóbb”, „A vő csak két betűből áll”. Az igazi értékelést talán mégis az a mondás fejezi ki a legszemléletesebben, amely a vőt egyenlő értékűnek tartja, hogy az eredeténél finomabb kifejezésekkel éljünk, a fűró által ki vájt fahulladékkal. „A vő házának eresze mindig csorog”, mert tudniillik kikapasztják a szűrét. „A vőnek még a söprű is parancsol”. Nem hívják ebédhez, de ha ő mégis leül az asztalhoz, csak négy betűt mondanak neki: ki, vő!

Mindkét fél felé bölcs igazságot szolgáltat a következő szólás: „Minden embernek nem való és minden ember nem való vőnek.”

Ennek a lebecsülésnek az az oka, hogy a vők más falvak nincstelen rétegeiből kerültek ki. „A vő legfeljebb egy tehenet hoz.” „Csak az megy el vőnek, akinek semmije sincsen.” Előfordult az elmúlt években az is, hogy a község akkor leggazdagabb, bíróviselt gazdájának leányát a kanászuk vette feleségül. A falubeli házasulandó legények csekély száma, illetve ezek egy részének a nősüléstől való tartózkodása kényszerítette a leány ős szülőket erre a lealacsonyodásra, amelyet azután állandóan éreztettek is a vővel. Feltűnő jelenség az is, hogy még a cselédnél is kevesebbre becsülte a pógáröntudat azt, akit pedig családtagnak fogadott be.

A fentebb említett eset magyarázza meg azt is, hogy miért vállalták sokan ezt a sorsot, minden keserves volta ellenére is. Az érzések itt csak ritkán játszottak szerepet, a nincstelen fiatal emberek számára e kálváriás sors elfogadásánál a legfőbb indítók egyszerűen az volt, hogy ez látszott a legegyszerűbb módnak és a legkönnyebben járható útnak a nincstelen-

ségből, az örökös szolgasorsból a gazdának kijáró társadalmi polc és anyagi jómód felé. És ez a kínlódás a legtöbb esetben csak időleges volt, mert nagy mértékben enyhült, sőt sokszor majdnem minden kellemetlenség eltűnt az öregek halála után.

A vőrendszer kialakulásánál két egymás felé törekvő erő találkozik: az egyke következtében elnéptelenedő falu gazdátársadalmának önmaga kiegészítésére irányuló törekvése és a nincstelenségből felfelé igyekvő zsellérlegényeknek egy magasabb társadalmi szférában való elhelyezkedésének kísérlete. E két egymás paralizálására tökéletesen elégséges erő nem tudott egyensúlyba jutni és harmóniába illeszkedni, mert a gazdátársadalom osztályöntudata nem tudta elfelejteni az alulról jött nincstelének múltját. Némi változás akkor állt be, amikor a pógárcsaládok tetemes megcsökkenésével a kasztöntudat szűkebb körre korlátozódott és az egykor szintén vőnek odakerült apósok, ha nem is egészen más, de mégis megértőbb lélekkel fogadták fiatalságuk sorsának osztályosait. Megtörtént például, hogy az öregek annyira megszerették vejüket, hogy leányuk korai halála után ennek egy másik faluból második feleséget is hoztak és mindenüket rájuk hagyták. A változást elősegítette az a tény is, hogy ebben az évtizedben már megjelentek a horvát vők is.

Van a vőkérdésnek egy másik részlete is, amely egészen más szempontból érdemli meg az említést. Kemsén nemcsak vőbevándorlás, de vőkivándorlás is van. A közelmúltban három ilyen eset is történt. Egyik legény sem volt nincstelen; kettő fél-fél fertály földet kapott hazulról, egy legény pedig, a legjobbmódú és a legtörzsökebb kemsei családokhoz tartozott és vele tulajdonképpen el is tűnt a család neve a faluból. Megtörtént az is nem régen, hogy egyik régi, legnagyobb létszámú kemsei család három sarja: két leány és egy fiú házasság útján más faluba került. Egyik sem hajlandó hazajönni az ősi házba és a megmaradt kicsi földhöz. Az öregek halála után, mindketten túl varinak már a hetvenen, ez a ház is üres lesz, vagy idegen telepedik bele. Ennek a község lakosságához képest óriási arányú kivándorlásnak okára meggyőzően mutat rá annak a Kemséről elszármazott minden tekintetben átlagon felüli gazdának nagyon értelmes legényfia ezzel a kijelentéssel: „Örülök, hogy elkerültünk innen, mert ahol most vagyunk, ott van élet. Ez halott vidék!” Alig adhatna valaki egyetemesebb és megdöbbentőbb erejű jellemzést erre a falura, mint ez a gazdafíú.

A vőrendszerrel párhuzamosan egész természetszerűen, de a számok játéka következtében kisebb arányokban kifejlődött az idegen falvakból származó menyek bevándorlása is. A bőségesebb hozomány és a nagyobb alkalmazkodóképesség miatt jövetelük általában kisebb feszültséget idézett elő. Mivel n menyek is, egészen csekély kivételtől eltekintve, szintén egy

kéző ormánsági falvakból jöttek, a kemsei életrendbe való beilleszkedésük nem járt zökkenővel és egyiküknek sem jutott eszébe, hogy a születésszabályozás ellen tiltakozzék, vagy éppen fellázadjon. Az egy-két nem egykéző vidékről került meny nem merte, vagy talán nem is akarta áttörni ezt a falu lakosságába mélyen beidegződött életstílust és annak minden szabályát önmaga számára is érvényesnek ismerte el. Kemsei leányoknak idegen falvakba házasság útján való elvándorlása ma intenzívebb, mint a legényeké.

Az egyetlen gyermekkel bíró szülők örök veszedelme, hogy egyikük elvesztése után örökös nélkül maradnak, vagy pedig a szülés idejének halogatása végett folytatott beavatkozásokkal tönkretett anya terméketlensége kitermelte a harmadik védekezési eszközt, más falubeli gyermekek örökbefogadását. Túlságosan ezt a módszert sohasem alkalmazták, ma pedig már csak elenyésző kivételeket találunk. A gyermektelen szülők csendes közönnyel, nagy ritkán pedig késői megbánással gondolnak támasz nélküli öregségükre és kihalásra ítélt családjukra.

Az egyke falupusztító hatásának kivédésére alkalmazott módszerek tehát csak arra voltak alkalmasok, hogy késleltessék a régi lakosság megsemmisülését. Az idegen vő-, meny-, továbbá a fogadottgyerek-rendszer nem egészen két emberöltő alatt csaknem teljesen átformálta a falu lakosságát, de az újonnan jöttek már vagy magukkal hozták, vagy elfogadták a régi szellemet, a régi életrendet, és a falu végzetét nem tudták megfordítani. Most, hogy az egész Ormánság elérkezett ahhoz a ponthoz, hogy már a lüktetőbb életű és nagyobb létszámú falvak sem tudnak vőrajokat kibocsátani, két forrás áll még a lakosság rendelkezésére; a messze vidékekről odavetődő cselédekből, vagy a közeli bölakosságú horvát községekből való kiegészülés. Az előbbinek útját állja még némileg a pógáröntudat, a másodiknak az eddig bennük élő, az idegen fajta iránti ellenkezés. De rövidesen ez a gond is elmúlik Kemse régi lakosságának életéből, mert az *egyke* helyére az *egyse* lépett, *ha egyáltalán kaphatók még a törzsökös családok utódal házasságra*. Ennek a legkézzelfoghatóbb bizonyítéka az, hogy a református öslakosságú falu református iskolájában már az egy-két beszüremkedett katolikus családból származó gyermekek vannak többségben.

A családi szervezet sarkpontja az apa és az anya egymáshoz való viszonya.¹ Ennek a viszonynak tárgyalásába beleszöhetjük egy másik biológiai csoportnak, a nemek egymáshoz való kapcsolatának vizsgálatát. A régi ormánsági életből fennmaradt olyan szokások, mint amilyenek egy-két öreg házaspárnál Kemsén még ma is láthatók, pl. hogy a nő sohasem

¹ Vilutzky: Vorgeschichte des Rechtes Breslau, 1903. I 83.

megy a férfi mellett az utcán, hanem kis távolságnyira követi stb. arra mutatnak, hogy valamikor Határozottan megállapított távolság lehetett a két nem között. A női nem fentebb vázolt előtérbe jutásával a helyzet gyökeresen megváltozott. Ma, ahol a régi szokások még egyáltalán életben vannak, üres külsőségek lettek és egy-két évtized múlva már nyomuk sem marad.

A mai kemsei nő külső helyzete nem sokban különbözik a többi parasztasszonyétól. A munkamegosztás is hasonló. A csekély házi munkán kívül az asszony dolga a baromfiak gondozása, a szőlő rendben tartása és a külső munkákban való segédkezés: marokszedés, szárkötözés stb. Az egyke által biztosított könnyebb életmód nem látszik meg külsejükön. Lassú testi megtöretetésükről már fentebb szóltunk.

Amennyire belső világukba beelátni, a családi élet legbensőbb viszonylataiban a nőé a vezető szerep. Hogy csak az egykével kapcsolatos dolgokról emlékezzünk meg, a legtöbb férfi, ha erről a kérdésről egyáltalán hajlandó nyilatkozni, a falu elnéptelenedését komoly bajnak tartja és egyéni vonatkozásban is gyakran hallani tőlük azt, hogy az asszony nem akar egynél több gyermeket. Kettőnél többet a férfiak sem tartanak kívánatosnak. Hogy ez a véleményeltérés mennyi belső feszültséget okoz a két nem között, azt kívülállónak lehetetlen megállapítani. De az bizonyosnak látszik előttünk is, hogy a gyermekhiány megsemmisíti örökölt szellemi kincseiket, céltalanná és jövődtelenné teszi életük minden vonatkozását, *értelmetlenné, sőt egyenesen szükségtelenné magát a házasságot is*. Ezt bizonyítja a nőtlen férfiak aránylagosan nagy száma. A falu gazdacsaládjában a 26-32 éves férfiak száma: 8. Közülük eddig csak hárman nősültek meg. Falun az ilyen legényember már aggregényszámba megy és egyiknél sem játszik közre a nősülés halogatásánál anyagi akadály, sőt életkörülményeik egyenesen megkövetelnék a házasodást. Itt nyilvánvalóan csak enerválódási folyamatról lehet szó és kétségbevonhatatlannak látszik, hogy az *egyke* és az *egyse* utáni állomás *a nősüléstől való tartózkodás*. Pedig ha őszinte pillanataikban megnyilatkoznak ezek az öreg legények, elemi erővel tör ki belőlük a teljesebb, az alkotóbb élet utáni vágy, panaszkodnak életük fojtottságáról, de azután ismét visszazuhannak tehetetlenségük régi tudatába.

Ezek után érthető, hogy az egy gyermek sem jelent túlságosan nagy értéket. A helyzetük csekély számuk és szüleik tűrhető anyagi helyzete ellenére sem jobb, mint a többi magyar parasztyermeké. Életpályájuk sohasem ível ki a falu életéből.

A nemzedékek viszonyában mintha több lenne a harmónia, mint másutt, Vagyon miatti huzakodások nem mérgezik meg a helyzetet. Az elzárt falu mozdulatlan életében kevés új

dolog merül fel, olyan pedig nem igen akad, amellyel szemben a rendkívül értelmes, világos-látású és szellemes öregek maradóan állást foglalnának. Szemléletmódjukban, amint máshol kifejtjük, van különbség, de általában közös beletörődéssel nézik életük belső felét és a legtöbb esetben egyek a külső világ kritikájában is. A tradíciók egy része önmagától széthullik, másik része pedig mai életük magától értetődő eleme lett. Ezek ellen a fiatalok legfeljebb önmagukban ágaskodnak, de a tettekig sohasem jutnak el. A közös passzivitás a legnagyobb biztosítéka a generációk békéjének.

Az utolsó biológiai csoport, amellyel még futólag foglalkoznunk kell, a faj. A legújabb időkig a falu népe a horvát-sággal és a zsidósággal csak gazdasági kapcsolatban volt. Évszázadokon keresztül élt bennük a tudat, hogy a horvát alacsonyabbrendű fajta és gondosan kerülték a velük való összeházasodást. Ez a következetesség akkor válik igazán meglepővé, ha figyelembe vesszük Kemse háború előtti gazdasági életét. Ez csaknem egész terjedelmével a Drávántúlra irányult, tehát a horvátokkal való érintkezés állandó és intenzív volt, mégis a házassági anyakönyvben egy évszázadra visszamenően egyetlen horvát nevet sem lehet találni. Ezt a törvényé vált hagyományt csak a legújabb időkben bontotta ineg a szükség az Ormánység, eddigi kizárólagos házasodási területük kimerülése következtében.

Az ősszel azután még egy idegenfajú nép tűnt fel állandó jelenséggé Kemse életében: az oláh cigány. A pécsi káptalan az utakat szegélyező gyönyörű jegenyéknek kivágását egy cigány-csoportra bízta. Ez a falu szélén napok alatt felépítette Kemse lakosságának számával vetekedő népességű telepét. Azt a fájdalmas ellentétet, amelyet az aránylag tűrhető viszonyok között élő, gyermeknélküli falu és a beláthatatlan gyermekhadtól zibongó, nyomorgó cigánytelep alkot, a falubeliek is megérezték. Abban a furcsa, szélsőséges viselkedésben, amelyet a kemseiek a faluban is gyakran feltűnedező cigányság iránt tanúsítottak, a tudat alatt bizonyosan nagy része volt annak a rejtett tiszteletnek és keserű féltékenységnek, amelyet az önmagát kihalásra ítélt fajta az életerőtől minden mostoha körülmény között is duzzadó más faj iránt érez.

Az összes társadalmi csoportok közül kétségkívül a biológiai csoportok a legjelentősebbek, mert ezek határozzák meg a többit is. Ha a biológiai csoportokban erőtlenség, fáradtság, elcsökevényesedés, vagy széthullás tapasztalható, tehát ha az illető népben a vitalitás pusztulóban van, akkor a többi csoport sem lehet virágzó életű. Sőt ezekben a pusztulás folyamata ilyenkor minden külső beavatkozás ellenére is egyenesen katasztrófális sebességgé lesz. A biológiai csoportok széthullása

sokkal lassabban megy végbe. Ennek a tételnek tökéletes illusztrációja Kemse.

A földrajzi, vagy Durkheim elnevezésével élve, a területi csoportok alapja a lakás- illetve a birtokközelség. Ez a közelség természetesen igen viszonylagos fogalom. Az adott körülmények között a legkisebb a szomszédság, idesoroljuk mind a ház-, mind a birtokszomszédságot. Ettől a kezdőponttól kiindulva a kutatás körébe tartoznak az esetleges falurészeknek, az egész falunak mint egységnek, a környező falvaknak, az Ormánságnak vizsgálata, sőt szó lehetne nagyobb közigazgatási, népi, vagy tájegységek kutatásáról is, mint amilyen pl. a szentlőrinci járás, Baranya vm., a Drávamellék, Dunántúl stb. Magunk részéről igyekszünk feladatunkat minél szűkebb körre vonni.

A szomszédság, amint Max Weber mondja, tipikusan segítségre hivatott szerv és bizonyos fajtájú testvériség hordozója a szónak igazán józan, páthosztól mentes, túlnyomóan gazdasági értelmében. A szomszédságnak, bár különböző falvakban igen különböző fajtáit különböztethetjük meg, mégis minden árnyalata ugyanabban a két irányban érvényesül: egymás gazdasági tevékenységének előmozdítása munkateljesítmény, vagy gazdasági eszközök kölcsönzése által, másrészt a családi eseményekben (szülésnél, betegségnél, halott virrasztásnál, lakodalomban stb.) való részvétel.

Kemsén a házközelségnek mint társadalmi csoportot alkotó erőnek igen csekély a jelentősége. Ahhoz, hogy az egymás mellett lakó családok között bizonyos benső kapcsolat fejlődjen ki, az egymásra való utaltság tudata felébredjen és a kölcsönös segítség különböző módozatai kialakuljanak, hosszú időre, sokszor nemzedékekre van szükség. Hogy a régi Kemsén milyen virágzó társadalmi közösség lehetett a szomszédság, arra olyan külső jelek mutatnak, mint amilyen például az a tény, hogy a régi házak mögött hosszan elnyúló szilvásokban kerítésnek nyoma sincs.

Az egyikének a falu társadalmában végzett gyökeres átalakító munkájának egyik hatása az, hogy a mai szomszédok legnagyobb részét új keletűek és csak időlegesek. Az egyke munkáját kiegészítették még a vagyoni eltolódások következtében beállott változások.

Ma Kemsén alig van négy olyan ház, amely az ősi névre igényt tarthatna azon a címen, hogy a jelenlegi lakos nagyapja is benne lakott. Még az olyan ház is ritka, amely egy családnak két nemzedéken keresztül lett volna otthona. A lakosságba beszivárgó új elemek nagy száma és sokfélesége, és a szomszédoknak ezekből a tényekből eredő gyakori váltakozása a szomszédság kialakulásának semmiképpen sem kedvez és ma bizony

a legtöbb esetben csak házközelségről lehet beszélni. Harmónikus és diszharmonikus mozzanatokról természetesen még így is lehet szó, mégpedig a falunak mind a véletlen játékaként a nyugati felén csoportosuló törzsökös családok, mind a többi részt elfoglaló betelepülők között. Ezekről egy másik fejezetben részletesen szólunk. Itt csak azt a társadalomlélektani szempontból érdekes jelenséget említjük meg, hogy mindkét fajtájú mozzanatra jellemző a mérsékelttség – amit szinte le-tompítottságnak is nevezhetnénk – és a konzervatívság. A diszharmonia nyílt ellenségeskedéssé, vagy különösen kirobbanásig sohasem fajul; a harmónia pedig bizonyos langyos jóindulatban és igen mérsékelt terjedelmű kölcsönös támogatásban nyilvánul.

A családi események éppen az egyke család-pusztító hatása következtében olyan ritkák, hogy ezek által nem formálódhat ki a jó- és balsorsban való osztozás révén önként kitermelődő bensőbb viszony. A gyermek eltűnése talán a legerősebb összekötő kapcsolatot tépi szét. A szomszédság bomlása elszigeteli az egyes családokat és egységekre tördeli a falu lakosságát.

Ezt a folyamatot nem tudja megállítani a birtokszomszédság sem. A kötelező hármasszoros földművelési-rendszer határozott társadalmi együttműködésre mutat és a többszörös földközelség szinte már eleve valószínűvé teszi a régebben kialakult társadalmi közösségeknek e rendszer élettartamára szóló konzerválását. Azonban a fentebb felsorolt tények hatóereje még ezen a szoros gazdasági rendszeren sem törik meg, sőt ez utóbbit üres formává teszi, amelyet csak a külső kényszer és a megszokotthoz kényelemből, helyesebben talán tehetetlenségből való ragaszkodás tart fenn.

A földrajzi csoportok következő fokozata az egyes falurészek lakosságának különböző okokból való szorosabb összekapcsolódása, mint amilyen pl. a felvég, az alvég, vagy egyes falunegyedek. Különösen az 1920-as földreformmal kapcsolatos házhely-kiosztások alkalmával létesült „újtelepek” alkotnak határozott társadalmi egységet. Kemse kicsinysege ezt a régi időkben lehetetlenné tette, újabbban, amint már fentebb említettük, található bizonyos miniatűr falurészek. Néhány törzsökös kemsei család a falu nyugati részét foglalja el; a délkeleti sarokban a tanító házától a libapásztor házáig a falu „alkalmazottai” laknak. Ez Kemse nyomornegyede, amelynek lakosai között a közös sors: a nagyon is mérsékelt javadalmasítás és az e miatti nyomorúság, a jöttmentség tudata és a falunak ugyanilyen irányú, bizonyos társadalmi kirekesztést eredményező felfogása laza szociális kapcsolatot teremtett. Persze azért a kaszttudat így is elveszi a maga munkáját és a tanult iparost egy világ választja el az uradalmi kocsisból kanásszá süllyedt embertől.

A legtermészetesebb és legharmónikusabb földrajzi csoport egy falu lakossága. A belső szerkezeti adottságokat olyan külső tényezők is alátámasztják mint amilyen pl. az, hogy a falu világi és egyházi közigazgatási egység. A falunak mint társadalmi csoportnak szorosabb vagy lazább állapota nem annyira érzelmi, mint inkább értelmi-, gazdasági tényezőktől függ. Amint más helyen részletesebben kifejtjük, ezek a gazdasági erők Kemse lakosságát közös gazdálkodásra kényszerítették. Az intenzív földművelő gazdálkodás előtti időkből üzött gazdasági tevékenységek, amelyeknek nyomai egész a világháború végéig megtalálhatók és amelyek az idősebb emberek gondolatvilágában még ma is élénk emlékeként élnek: a drávántúli erdőkben végzett munkák, a téli favágás, az őszeleji makkoltatás, a muraközi közös csikóvásárlások, a nagyméretű állattenyésztés, majd a közös két- később háromnyomásos földművelés mind olyan elemek, amelyek a legszorosabb társadalmi kapcsolatok kifejlesztésére is alkalmasok. Ezekhez járultak még a kemsei családok egymást át- meg átszövő rokonsági viszonyai, és sok más dolgot mellőzve, a falunak a szörnyű útviszonyok miatti az év nagy részében akart, vagy nem akart elzártsága és ennek következtében a faluban élő emberek kikényszerült egymásra utaltsága.

A faluban megöregedett néhány öregember kedves bensőséges viszonya még ma is kétségbevonhatatlanná teszi azt, hogy a falu még egy nemzedékkel ezelőtt is határozott közösséget jelentett. Ha két ilyen öreg összetalálkozik, megkapóan kedves évődő beszélgetésükből élesen ábrázolódnak ki egy együtt dolgozó, együtt szórakozó, együtt kínlódó közösség egy-ritmusú életének körvonalai. Értékítéleteikből egész pontosan rekonstruálni lehet az egykori közvélemény sajátosságait is. Szinte szószerint azonos feleleteket kapunk, ha tőlük egyenként a régi életviszonyaikról való véleményüket kérdezzetjük.

Ennek a szinte tökéletes egységnek ma már csak romjai találhatók meg. A pusztulás okai ugyanazok, mint a többi társadalmi csoportéi: a régi családoknak az egyke miatti gyors eltűnése, az idegen elemek nagymérvű beözönlése, az apróbb közösségek széthullása, de mindenekelőtt a közös gazdasági tevékenységek megszűnése.

Kemsen a közösség teremtő és fenntartó ereje, a gazdasági téren való együttműködés volt. Természetes, hogy az együttműködők között sokszor lelki kapcsolat is fejlődött ki, másodlagos jelenséggént. Amikor a feltétlenül társas vállalkozást követelő munkák megszűntek és a közös gazdálkodásnak csak olyan fajtái maradtak meg, amelyek csak forma szerint azok, de a legkisebb mértékben sem tudják megakadályozni az elszigetelődést, a közösség végleg meglazult. A materiális alap megsemmisülésének nem lettek volna ilyen végzetes következményei, ha állandó jellegű és intenzív szellemi,

vagy lelki erők is hatottak volna a közösség életében. De amint máshol kifejtjük, ilyenekről nem igen lehetett beszélni

Mégis Kemsén az összes társadalmi csoportok közül a falunak mint közösségnek az élete a legerőteljesebb és a legkézzelfoghatóbb még ma is. Ha elfogadjuk Simsnek¹ a tételét, hogy a falunak, mint közösségnek a lényege a szokásoknak és a gondolkodási módnak azonossága, vagy legalább is határozott hasonlósága, továbbá az együttműködés, könnyen érthetővé válik ez a tény. A szokások misztikus hatalma, egész bátran úgyis mondhatnánk rabsága, seholsem olyan egyetemesen összetartó erő, mint az egykés faluban. Említettük, hogy ennek lenyűgöző és kötelező ereje olyan nagy, hogy a legújabb beköltözötteken kívül mindenki a legteljesebb mértékben hódol neki. Ma már csak azok a szokások élnek a közösség életében, amelyek az egykével összeférnek, vagy amelyeket egyenesen ez hívott életre. E jelenségre a valláslélektan tanítása adja meg a megfelelő magyarázatot. E szerint, emberi értelemven véve, nincsen következményekben terhesebb és összetartóbb hatalom, mint a közös bűnözés. Az egyke rendszer fenntartása érdekében kifejtett tevékenységek nemcsak az erkölcsi, de a világi törvény szerint is bűnök.

A falunak mint társadalmi egységnek, ismérvei a kemseiek gondolkozásában is felfedezhetők. Teljesen azonos pl. a vezető értelmiségről való felfogásuk és politikai állásfoglalásuk. Mindnyájukban rendíthetetlenül él a magára hagyott és tehetetlen ember ernyesztő tudata. Teljesen azonos a magatartásuk az élet különböző jelenségeivel szemben. Ma még azonosak gesztusaik, kedves élcelődésük, gyönyörű nyelvjárásuk, játékos szólásmondásaik. Mindezen azonban ott terpeszkedik már az elmúlásra ítéltég sötét bélyege. Ugyanúgy szétszakadnak ezek a közösségi jelenségek is, mint ahogy eltűntek már csodálatos viseletük, művészi szötteseik, jellegzetes népdalaik stb.

A faluerkölc, a falulélek és a közvélemény részletes rajzával egy másik fejezetben foglalkozunk.

A többi földrajzi csoport csak annyiban érdekel bennünket, amennyiben visszfényük meglátszik Kemse társadalmi életén. A kicsiny község sem egyházi, sem világi szempontból nem önálló. Az oszrói körjegyzőséghez, ill. a piskói református egyházhoz tartozik. Vasútállomása Zaláta, legközelebbi értékesítési és bevásárlási helyei Sellye és Vajszló. Házassági területük régebben az Ormánság fentebb pontosan körülírt része, ma pedig átterjed a szomszédos horvát falvakra is. Peres ügyeik elviszik a kemseieket Szentlőrincre is, gazdasági tevékenységük számai pedig a zalai Porrogszentkirálytól egészen Pécsig nyúlnak. Ezek a rapszodikusán idevetített adatok

¹ Sims: Elements of Rural Sociology, New-York, é. n. 568 l.

azt bizonyítják, hogy Kemse elég expanzív életet kénytelen élni. Be- és kitelepülések révén emberanyagának kicserélődése is elég nagy. Szóval a kölcsönhatásoknak bő alkalmai lennének, mégis az egészen külsőleges dolgokon kívül nyomát sem találjuk ilyeneknek. Ennek magyarázata az, hogy azoknak a falvaknak a népe is, amelyekkel Kemse lakossága nemcsak gazdasági téren gyakrabban érintkezik, ugyanannak az életrendnek keretei között él és őket, mint társadalmi közösségeket, ugyanazok a jelenségek jellemzik. Ezeknél a bomlási folyamatok végzetessége a lakosság nagyobb száma miatt nem olyan szembetűnő.

Az anyagi kultúra terén jelentkező kölcsönhatásokkal egy másik fejezetben foglalkozunk.

A legtágabb földrajzi csoport, az állam hatásából a terhek kivételével nagyon keveset érez meg Kemse. Legfeljebb a közbiztonság fenntartását, a legújabban létesített egészségügyi házat, a Gazdakörnek adott könyvtárat említhetjük meg a jótékonyabb befolyások közül.

A szociológiai csoportok megteremtői: **a közös cél és a közös tevékenység**. Ezek a csoportok általában két nagy körbe szoríthatók be. Az egyik kört a **pozíció-**, a másikat az **akcióközösség** alkotja. A pozícióközösségek közül a legjelentősebbek a társadalmi osztályok. Kemse társadalmi rétegződése ebből a szempontból igen változatos képet mutat. Lakossága általában két osztályra bomlik: a gazdákra, akik **pógároknak** nevezik magukat, és a nincstelének osztályára.

A legfelsőbb osztályt a törzsökös és még ma is vagyonos kemsei családok alkotják. A 39 kemsei család közül ma már mindössze 9 tartozik ehhez a csoporthoz. Az pszt ál y öntudatot a 2-3 fertály föld és a begyökerezettség tudata táplálja. Ők az egykerendszer legtipikusabb képviselői és egyszersmind áldozatai. A 9 családban összesen 8 gyerek volt; a 8 közül 3 leány, akik nem tarthatják fenn a család nevét. A leányok közül egy az egyik szomszédos községbe ment férjhez. Az 5 fiú közül 2 már túl van a 26. életéven és még nőtlen. 3 fiú megnősült, közülük kettőnek egy-egy lánya van és csak egyetlen egynek van ía. Jelenleg tehát az a helyzet, és ennek megváltozására alig van remény, hogy a 9 törzsökös gazdacsalád közül egy nemzedék múlva csak egynek a neve marad fenn fiúörökös által.

Ezekből a családokból kerül ki még ma is a falu egész vezetősége: a bíró, a kurátor, a képviselőtestületi tagok és a presbiterek nagy része. Ők őrzik a régi kemsei népélet utolsó emlékeit. A régi ormánsági szokásoknak, legalább részben, már csak az ő öregjeik hódolnak. Vidám, szellemes, igen értelmes emberek, akik látják a maguk életrendjének elkerülhetetlen következményeit, de nincs erejük, legfőképpen pedig nem is akarnak kiszabadulni ebből a haláltáncból.

Életük az alföldi gazdákéhoz képest kényelmesnek nevezhető. Többen közülük kiadják földjüket feleseknek és maguk csak szőlőjüket s káposztáskertjüket művelik. Osztályöntudatuk kétségkívül megvan, de életerejük kikezdettsége, csekély számuk ellenére is nagymértékű széthúzásuk és a falu jövevény elemeinek sikeres felfelétörése ennek már csak önmaguk felé enged hatóerőt; kifelé közöttük és a betelepedett, nagyobb vitalitással rendelkező, hasonló módban élő gazdák között leomlottak a válaszfalak. Sőt az utóbbiaknak kezdeményező erejük máris bizonyos fölényt biztosít, ami például a gazdakör életéből is látszik.

A falu gazdáinak nagyrésze ma már az utóbbi réteghez tartozik. Legtöbbnyire mint vők kerültek Kemsére. Jövetelük azonban mit sem változtatott a falu életrendjén, mivel négy kivételével mind ormánsági falvakból valók, és számukra a kemsei életstílus magától értetődő. Az idesorolható 8 család közül 6-ban egy-egy gyermek van, kettőben pedig kettő. Az arány tehát valamivel kedvezőbbnek látszik, mint a törzsökös kemsei családoknál és a családi név fennmaradása is biztosítottabb. A házasságtól való tartózkodás itt is aránytalanul nagy, a 10 gyermek között van egy 28 éves legény és egy 27 éves leány.

Legnagyobb gyermekáldással a nem ormánsági gazdacsaládoknál találkozunk. Ezek közül egy családfő ugyan az Ormánságban, Nagyvátyon született, de édesapja oda mint tanító került. Az apát utóbb Kemsére választották meg. A fia gépész, később gazda lett. Tehát a család társadalmilag bizonyos fokig visszaesett. A magasabb társadalmi osztályhoz való tartozás emlékét ma már csak bizonyos fanyar öntudat, némi határozottabb kulturáltság és a falu legnagyobb magánkönyvtára őrzi. A legnépesebb kemsei család. A felnevelt hat gyermek közül öt van életben. Közülük négy Kemsén, egy pedig a szomszédos Zehi-pusztán él. A három leány jómódú kemsei gazdákhöz ment férjhez és így a család Kemse életében a gazdaelem fenntartása terén ugyancsak fontos szerephez jutott. Úgy látszik azonban, hogy amíg az egyke a földhöz viszszatért család első nemzedékére egyáltalában nem hatott, a második generáció már teljes mértékben hódolt neki. A faluban maradt fiúnak két gyermeke van, a három lánynak, akik közül a legfiatalabb is túl van már a harmincon, már csak egy-egy gyermeke született. Ennek a családnak története megdöbbentő erővel mutatja az egyke fertőző, minden vitalitást legyűrő erejét.

A másik nagylétszámú család feje bácskai bunyevác. Egy bérlővel került Zehi-pusztára és innen vándorolt be 1927-ben Kemsére. Adósságra vett 7 hold földet, 5 holdat a földbirtokreform alkalmával kapott és ezenkívül 14 holdat bérel falubeli gazdától. Kétszer nősült. Az első feleségétől öt gyermeke

van életben, a másodiktól, aki bácskai sváb családból származik, három. Az első házasságából származó gyermekek közül csak egy él a faluban. Ez feleségül vette egyik legjobbmódú ősi kemsei család utolsó sarját és így egyszerre a falu legmódosabb gazdáinak sorába került. Gyermekek még nincs. Az idegen elem beszüremkedésére és előrenyomulására ez a család szolgáltatta a legjobb példát. Az egyke hatásának útját náluk még nem lehet pontosan köpetni.

A harmadik idegenből jött családfő egy drávasztárai horvát, aki feleségül vette az egyik régi kemsei család leányát. Most a falu középgazdáinak közé tartozik. Társadalmi tekintélye azonban egyáltalán nincsen, nemcsak azért, mert túlságos mértékben eladósodott, hanem főképpen azért, mert felesége családjának erkölcsisége a falu közvéleménye szerint három nemeszedéken keresztül nem volt épen kifogástalan. Egy gyermekük van. Mivel egészen fiatal házasok, az egyke szempontjából ez a tény sem mértékadó.

E beszivárgások azt bizonyítják, hogy Kemse lakosságába az idegen vők beáradása megkezdődött. Ez a társadalom teljes mértékben megérett a felszívódásra és teljes megsemmisülését csak idegen elemek bevándorlása tudja megakadályozni. Ezeknek a község életében való jelentős szerephez jutásuk attól függ, meg tudnak-e küzdeni az egyke kísértéseivel és a pusztító közszokást el tudják-e hessegetni házuk tájáról. Akármilyen erőteljes, életerős kisebbség egy emberöltő alatt teljesen a maga képére tudná átformálni a falut.

A földhöz való visszatérésnek örvendetes jelensége tűnik fel egy ormánsági községből származó nyugdíjas vasutasnak a faluban való letelepedésében. Megtakarított pénzén vásárolt földdel a falu középgazdáinak sorába került. Leánya egy Bácskából származó magyar vőhöz ment feleségül. Két gyermekük van.

Kemse törpebirtokos osztályát hat család alkotja. Egy kivételével jómódú régi kemsei családok elszegényedett utódai. Közülük kettőben csak nőágon van meg a kemsei kapcsolat; a férfiak nincstelen vökként kerültek a faluba. Az egyke ezekben a családokban végezte a legnagyobb pusztítást, ami talán szegénységükben leli magyarázatát. A hat család közül csak egyetlen egyben van 3 gyerek. De ezek sem járulhatnak hozzá Kemse őslakosságának fenntartásához, mivel házasság révén mindhárman elkerültek Kemséről. A többi család a mai öregek halálával (egy kivételével mind túl van a hatvanon) teljesen kipusztul. Ez a réteg a falu életében komoly szerepet nem játszik nemcsak szegénységük, de tagjainak öregsége miatt sem.

A falu egyetlen zsellércsaládja a káptalani birtokról került a faluba. Felesben művelik az egyik ősi kemsei család birtokát és ennek egyik oldalági rokontól örökölt házában lak-

nak. A család öt tagból áll; a férjen, feleségen és két gyermek kívül náluk él az asszony anyja is. Társadalmi helyzetük rendkívül alacsony. Vitalitásuk pedig, amint ezt a népdalról szóló fejezetben a róluk elmondottak bizonyítják, majdnem egyenértékű Kemse teljes törzsökös lakosságáéval. Ha a faluban sikerül gyökeret venniök, egy esetleg meginduló regenerációs folyamatnak legértékesebb tényezői kétségkívül ők lesznek.

Kemse lakosságában egyetlen az értelmiséghez számítható család van: a tanítóék. Több állomáson keresztül az Alföldről kerültek a faluba. Egyetlen leányuk idegenbe ment férjhez. A falu életében jelentősebb szerepet egyáltalán nem tudtak kivívni maguknak. Mintha ők is hozzásimultak volna a környező elernyesztő légkörhöz.

A kereskedőelemet egy jómódú törzsökös kemsei gazda képviseli, aki egyúttal a vendéglőt is bérli. Az iparosságot a kovács és a foltozóvarga. Az utóbbi valósággal a falu koldusa. Bácskai szerb, akit sok hányódás után Kemsére vetett a sors. Munkája alig akad, csak odadobott könyöradományokból él. A kovácsot a falu közösen fogadja és fizeti. Feleségével együtt elhorvátosodott, szlavóniai születésű magyar. Társadalmi tekintélye nem sokkal nagyobb, mint a vargáé. Itt tehát a legtöbb magyar faluval ellentétben az iparosok egyrészt függő helyzetük, másrészt nyomorúságuk, főként pedig mesterségbeli tudásuknak a faluban elterjedt rossz híre miatt a közvélemény által semmibe vett nincstelenség közé tartoznak. A gazda- és az iparos-elem közötti másol rendszerint kölcsönös lenézés Kemsén igen egyoldalú és a nagy közbevetetést az iparosok is nagyon érzik. Sorsuk a meghunyászkodás és az alkalmazkodás.

A falu többi alkalmazottja: a kisbíró, a kondás, a csikós, a gulyás és bojtárja mindenben osztoznak a többi nincstelen sorsában. Eltartottságuk, jövedelmük csekélysége, függőségük és jöttmentségük eleve elzárna előlük a társadalmi megbecsülés legkisebb lehetőségét is. A falu egyik sarkában összedobált községi házakban tengetik életüket. Nagyonbár uradalmi cselédek voltak. Csak a csikós kivétel, aki Pesten a géplakatosszakmát tanulta ki, de családi körülményei egy időre hazakényszerítették, és most már teljesen magához szívta a falu.

Ha Kemse proletárjait az egyke szempontjából figyeljük meg, azt kell megállapítani, hogy a helyzet náluk ugyanolyan kedvezőtlen, mint a törpebirtokosoknál. A foltozó varga, a bojtár családnélküliek. A gulyás és a csikós családjában nincs gyerek. A kondásnál és a kovácsnál egy-egy, a kisbírónál kettő van. (Az egyik törvénytelen.) A nyomor és a gyermekszaporaság közötti törvénszerűség Kemse nincstelenjeinek életében nem érvényesül. Ennek a rétegnek asszonyai sem akarnak vesződni a gyerekekkel.

A falu társadalmi rétegződése a magyar községek álta-

lános kasztrendszerét mutatja. Ez a tény Kemsén következményeiben sokkal végzetesebb, mint máshol, mert egy *parányi* társadalom széttöredeztségét és széthullását okozza. Ezen a túlzott tagoltságon mit sem tud változtatni az, hogy a módosabb rétegek passzivitása és enerváltsága következtében az alsó osztályok felfelétörekvésének nincs belső akadálya. Ezek vitalitása azonban a nyomorúság miatt még törtebb és a falu életéből való eltűnésük a gyermekviszonyok miatt még bizonyosabb, mint a jobbmódúaké.

Meg kell emlékeznünk ezen a helyen arról a viszonylatról is, amelyben a falu a vele érintkező értelmiséggel áll. Az intelligencia szempontjából ez a falu nem egyéb, mint adminisztrációs terület, vagy a megélhetéshez kihasználható gyarmat. A közigazgatás szerveinek nem, sok gondot okoznak a kemseiek; rendzavarás, kihágás jóformán sohasem történik a faluban. Adóikat is meglepő pontossággal fizetik. Szellemi színvonaluk elég magas volta miatt a szabad pályán lévő értelmiségnek is bőven adnak munkát. Mindebből a kapcsolatból azonban mindig teljesen hiányzott az igazi *vezetés* és az igazi *szolgálat* minden kritériuma. Sohasem tapasztalták azt, hogy ők mint *emberek* is értékek, akikért, akiknek jóvoltáért és jövődjéért szorongató felelősséget éreznek az irányításukra hivatottak. Azt látták, hogy személyük helyett a mögöttük álló materiális lehetőségek, vagy a kezükben lévő politikai jogok a lényegesek. Felesleges lenne itt mindazokat a vádakát megismételni, amelyeket annyiszor szemére hánynak a magyar értelmiségnek. Mindezek kemsei viszonylatban is érvényesek; a következményeik azonban sokkal végzetesebbek, mert az életkörülmények adottságai miatt ez a nép lett volna legjobban rászorulva az értelmiség segítségére. A falu népe előtt így a materiális kapcsolat lett természetessé és szinte megdöbbentő számukra, ha másféle viszonylatnak lehetősége merül fel. *Ez a magarahagyatottság lett a falu fátuma, és ez teszi kétségessé, hogy vájjon ők felelősek-e a mai helyzetért?*

A pozícióközösség mellett a szociológiai csoportok másik részét a közös akciók kovácsolják össze. Ezek közül a legfontosabbak azok az állandó vagy időleges csoportok, amelyeket a közös munka, vagy a foglalkozás alkot. Az ősi laza faluközösség, a régi közös munkák már eleve nagyon valószínűvé teszik azt, hogy igen fejlett és intenzív életű munkaközösségekkel találkozunk; sőt a falu egyfoglalkozású és nagyrésztében meglehetősen azonos gazdasági körülmények között élő lakossága egyenesen predesztinálva van a maga egészében is ilyenekre. A közösségi gazdálkodásról szóló fejezetben felsorolt tények minden kétséget kizáróan illusztrálják azt, hogy a falu népe felismerte a körülmények miatti egymásrautaltságát. Azonban a fentebb vázolt okokból ezek a valamikor kétségkívül virágzó közösségek, egyrészt a lehetőségek megsemmi-

sülése (a szlavóniai favágás és makkoltatás, az uradalmi földeken való legeltetés stb.), másrészt a szükségletek csökkenése és átalakulása miatt vagy teljesen szétbomlottak, vagy csak szokásból fenntartott, egyre jobban elerőtlenedő, üres formaságokká váló látszat-közösségekké lettek. Újabb alakulások csak alkalmi kíséret céljából történnek: aratáskor, csépléskor, kukoricafosztáskor stb. A gazdasági gépek behozatala is jelentett némi összekapcsolódást. Egy-egy vetőgépet pl. egész kis csoport használ. Érdekes ezeknek szeszélyes összetétele. Nem szomszédság, nem atyafiság és nem társadalmi osztályok szerint alakulnak. A teremtó erő a gazdasági kényszer mellett csupán a jóindulatú semlegesség. Passzivitásukból eredő konzervatívitásuk miatt a legkisebb vélt, vagy valódi sérelmet sem tudják elfelejteni és kinosan őrizkednek a sértővel való kapcsolatkötéstől. A sértettség tudatának hosszú élete is számtalan kicsi részre bontja a lakosságot.

A faluban csupán egyetlen egyesület van: a Gazdakör. Ez néhány esztendővel ezelőtt egy a faluba került vő buzgólkodása következtében alakult meg. A gazdacsaládok fiatalságát fogja laza egységbe. Inkább csak a kör megteremtőjének személye, a belőle kiáradó nem mindennapi szuggesztivitás az, ami a kereteket összetartja, meg talán még az újdonság ingere, bizonyos fajtájú kötelességérzet és olyan külső vonzóeszközök, mint a rádió, az újságok és a könyvtár. Valami lendületes élettről szó sem lehet, hiszen komoly akarások az élet egyetlen irányában sem élnek bennük. Érdekes a kasztöntudat megjelenése a kör szabályai között. Nem gazdacsaládból származó fiatalember csak akkor lehet a kör tagja, ha valamelyik nőrokona segít a kör helyiségének takarításában.

A faluban névleg politikai pártok is vannak, de életmegtámasztásuk, egy kitett táblától eltekintve, csak választások idején tapasztalható.

Szövetkezetnek, vagy más hasonló gazdasági közösségnek nyoma sincs. Meglepő a szórakozóközösségek teljes hiánya. Régen ezen a téren is egészen más volt a helyzet. Kemsén is divatban volt az Ormánység egyes községeiben ma is élő játszóház. A falu fiatalsága az egyik gazdától kibérelt télre egy szobát, amelyben vasárnap délutánonként összejöveleket tartottak. Olcsóbb és színesebb volt ez a szórakozás, mint a korcsmázás. Vidám élet volt a játszóházban. Messze községekből is eljöttek a legények, és kétségkívül a játszóháznak nagy szerepe volt a fiatalság egymásratalálásában is. Még ma is él a faluban az az öreg gazda, akinek házában a 900-as évek elején az utolsó játszóház volt.

A régi játékok közül is fennmaradt néhánynak emléke. A szobában játszottak közül a *kútbaesőt* emlegetik leginkább. A hagyományok szerint valamikor a falu közepén lévő térség is vidám játékokat látott. Vasárnap délutánonként a felnőttek

is nagyban üzték ezeket. Ma már csak a *kópisolásra* emlékeznek.

Érdekes, hogy amíg a szomszéd községekben majdnem mindenütt nagy kedvvel futballoznak, még a szomszéd Zehipuszta cselédségéből is »alakult egy csapat (Faluszemináriumi munk 8: 1-re kikapott tőle), a kemsei fiatalság eziránt sem mutat érdeklődést. Igaz, hogy ma már alig kerülne egy csapatra való fiatalember.

A szórakozóközösségek között kell megemlítenünk a tánciskolát is. A múlt esztendőik egyikében egy „tánctanárnak” sikerült összehozni egy tisztavirágéletű tanfolyamra a fiatalságot. Az ő eltávozása után azonban még csak fel sem merült a táncesték rendezésének gondolata. Ugyancsak néhány esztendővel ezelőtt a tanító leánya alakított egy énekkart, de a vezető férjhezmenése után ez is szétbomlott.

A szociológiai csoportok egyöntetűen tanúskodnak arról, hogy ez a társadalom önmaga erejéből közösséget alkotni már nem tud. Az utóbbi évtizedek ilyenirányú kísérletezései mind máshonnan jöttéktől indultak ki és az alakulatok életideje egybeesett a kezdeményezőknek a faluban való tartózkodásának időtartamával. Az alkotó és fenntartó erő a kemseiekből teljesen kihalt.

Ennek magyarázatára azonban nem elegendő a vitalitás kipusztulására való hivatkozás. A falu rendkívül értelmes öslakossága utolsó felgyűlésökként még ma is, a maga erejéből is, alkothatna csoportokat, még a falut apró darabokra tépő kasztöntudat ellenére is, ha ez a feltűnő intelligencia nem vált volna egyoldalú racionalizmussá, amelyben a negatív kritikai szellem a főelem. Ezt pedig csak az idegen beavatkozás szugesztíója tudja ideig-óráig közömbösíteni.

A társadalmi széthullás káprázatos tempójának okai között a legfontosabb talán az a tény, hogy Kemsén sohasem volt semmiféle egyetemesebb lelki közösség. Erről a kérdéstről más helyen részletesen szólnunk. Itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy a jelenlegi körülmények között ilyenféle csoport kialakulása elképzelhetetlenül nehéz. A mai egyházi élet kereteinek lelki tartalommal való megtöltése csak elemi erejű lelki ébredés útján volna lehetséges. Hogy erre mennyire van Kemsén előkészítve a talaj, azt legjobban az illusztrálja, hogy bár a szekták a környező falvakban már többé-kevésbé virágzó életet élnek, Kemsén csak egyetlenegy hívük akadt.

Kemse lakosságának morfológiai vizsgálata tehát egy teljesen elerőtlenedett, elemeire szétbomló, kipusztulásra ítélt társadalom képét mutatja. Az egyke feldúlta a biológiai csoportok régi virágzó életét. A gyors kipusztulás ellen a falu olyan módszerekkel igyekezett védekezni, amelyek az egyke rendszerrel tökéletes összhangban voltak. Ezek a módszerek meglepő hasonlatosságot mutatnak azokkal a társadalmi beren-

dezkodésekkel, amelyeneket primitív társadalmakban találunk. Szinte törvényszerűségként lehetne megállapítani azt, hogy a *kialakuló* és a *szétbomló* társadalmakban azonos családi szervezetek jönnek létre. Ez természetesnek is látszik, mert az előbbben az indulás primitívsége, a másodikban a lezülles, az élet utolsó szakaszának primitívsége jelenik meg. Mindkét esetben egy a cél: a gyors megsemmisülés ellen való védekezés. Amíg azonban a kezdetleges társadalmakban a fejlődő kultúra és az élet kiteljesedése lassanként magasabb családi szervezeteket alkot, a bomló társadalmakban a primitívek is meghalnak.

Kemse életében is bekövetkezett ez az állapot. Az egyke pusztító hatásainak semlegesítésére, az emberanyag pótlására alkalmazott módszerek nem bizonyultak megfelelőeknek. A szétbomlást csak késleltetni tudták, de megakadályozni nem. Most már ezek a módszerek is felmondták a szolgálatot és a régi lakosság, ha csoda nem történik, egy nemzedék élete alatt kipusztul.

A biológiai csoportok elsovadása pusztulásba döntötte a földrajzi és a szociológiai csoportokat is. Csak azokban a szervezetekben maradt még némi élet, amelyek az egyke-életrendszer fenntartásával szoros kapcsolatban vannak. Természetesen ezek is inkább mérgező, mint életfenntartó hatásúak,

A legújabb betelepülések a legteljesebb rendszertelenséget mutatják és egyrészt arra a tényre világítanak rá, hogy *e határszéli faluvá vált ősi magyar település magyar jellege belátható időn belül megszűnik*. Hogy az etnikum megváltozása nemzeti szempontból ezen a területen mit jelent, azt nem szükséges élenkben kiszínezni.

Az elerőtlenedett és megsemmisülő társadalom bármilyen életerős és nagy tömegben betelepülő csoportok menthetetlen zsákmánya lesz. Ha beavatkozás nem történik, ezek csak az expanzív erejű, Kemsétől néhány kilométerre nyugaton lévő horvát községek lakosságából kerülhetnek ki.

A régi kemsei lakosság ma még meglévő elemeinek megmentése is csak idegen beavatkozás útján látszik lehetségesnek. Ennek első sorban a leiekre kell irányulnia. A biológiai, földrajzi és szociológiai csoportok feltámadása, ha egyáltalán lehetséges, csak a falunak lelki közösségbe való összeforrása útján valósulhat meg.

Kemse község lelki élete

A lelkiség szociológiai kutatásának, még pedig mind a megfigyelő, gyűjtő, felismerő munkarészletnek, mind a feldolgozó, elemző, szerkesztő munkának főbb nehézségei két helyről jönnek. Az egyik maga a kutató személye, a másik a kutatás tárgya. Mindig fennáll az a veszély, hogy a lelkiélet teoretikus és általános ismeretéből eredő előítéletek seregével jelenve meg a helyszínen, tudományos szemléletünkötől függően, ezeket előre próbáljuk alkalmazni a valóságok lényegének kárára. Másrészről a vizsgálódás tárgya olyan, hogy természeténél fogva minden szemlélet számára másképp jelentkezik és attól a szociológiai rendszertől függően, amelyen állunk, más-más értelmet és jelentőséget nyer. Ezeknek a tényeknek az ellensúlyozására és hogy a vizsgálat alá vett életformára s életjelenségre azonnal nem alkalmazható ismereteket ne is alkalmazzuk, a teljes objektivitásra való törekvésen túl még tárgyi biztosítékra is szükség van s ez a módszer.

Kemse község lelki élete csupán szociológiai szempontból érdekelt bennünket s a következőkben a lelki életnek kizárólag egyes ilyen szerepet játszó elemeivel és vonatkozásaival fogunk foglalkozni. Számolunk extraszociális elemekkel is, amennyiben valamilyen módon hatással vannak a társadalomra.

Akármennyire vázlatos és nagyvonalakban adott külső képre is vállalkoztunk most egy társadalmegység lelki életének szociológiai szempontból való megfestésénél, a vállalkozás még fenti megszorítással sem lehet teljes és kimerítő, részben a külső munkakörülmények (a helyszínen való tanulmányozásra jutott időtartam és időpont, nem teljes előkészítés, stb.) részben a munka és a munkamódszer kísérleti jellege miatt. Sokkal értékeesebb és hálásabb volna a tudomány és a valóság szempontjából is: egy problémát (pl. vallást) venni ki azoknak a sorából, amelyek a belső élet rétegében a helyszínen kínálkoztak és azt részletesen tanulmányozni, feldolgozni. Mégis a réteg *egész* keresztmetszetének próbáljuk adni vázlatos képét, mert jellemzőnek tartjuk kutatástárgyunk szociológiai problémáira, és elsősorban olyan képet akarunk adni, mely *az egész valóságra a maga valójában* következtetni enged. Egy ilyen kép megrajzolásának a módozatát illetőleg a továbbiakban pár szóval kitérünk.

A belső világ adottságainak és megnyilvánulásainak jelentőségét a különböző szociológiai rendszerek különféle módon látják. Újabban a szociológiának, mint önálló tudománynak kialakulásával mindinkább a kellő helyét, igyekszik megtalálni minden elem. Ez a jelenség *az* újabb tudományos törekvések és látásmód más területén is feltűnik. Amint a szociológiában a lelki és egyéb elemek szerepe kezd tisztázódni, épügy a lélektanban, mely egy-

úttal az előbbinek segédtudománya is, a társadalmi és egyéb elemek lelki hatásainak kimutatása.

A szociológia önállóságának és világos megfogalmazásának érdekében újabbban a legtöbb eredményt *Dimitrie Gusti* román szociológus hozta. Szintetikus szociológiai rendszere máris szembetűnő gyakorlati eredményeket mutat és visszhangot keltett. Bizonyos részletmunka túlzások és egyéb kifogásolható részek leszámításával rendszere és módszertana *tiszta szociológiai szempontok szerinti kutatást* tesz lehetővé.

Tekintve hogy ismeretlen környezetű ismeretlen társadalom ismeretlen lelkiéletét kívántuk tanulmányozni, először is a lehető legjobban meg kellett közelíteni és megismerni a tanulmányozás tárgyát. Már Le Play és iskolája fősúlyt vet a helyszíni tanulmányozásra monográfiai módszerükben. Azonban épen a legfontosabb: a szociológiai szempont hiányzik belőle. *Gusti* a monográfiai módszert egyesíti a teljes szociológiai alappal. A szociális valóságnak, a társadalmi tényeknek kutatása *Gusti* módszerében a *tényekkel szorosan kapcsolódó* megfigyelésből, felvételezésből áll és egyes előzetes határozott munkahipotéziseket alkalmaz. További lépésben ugyancsak e hipotézisnek és a szorosan ráépült rendszernek alapján történik meg a feldolgozás, a megfigyelések egységbelátása után a részek kellő analízise, így azután a szociológikus vizsgálatok minden haszna, célja s eredménye előttünk kibontakozik. Ezek pedig: *a társadalmi élet megértése, fejlődési lehetőségek meglátása*, és hasonlók. Másrészről: *a változások irányának, az élettendenciának meghatározása, a „szociális akarat” jellemzése*.

Ennek a szociális akaratnak megállapítása nekünk is egyik fő célunk, még pedig a lelki világ vizsgálata alapján. A külső lehetőségek és a gyakorlati jártasság hiánya, valamint az elméletinek szerény foka alapján kített mértékig *Gusti* módszerét s eredményeit használtuk és alkalmaztuk. Tanulmányunk mégis nem egy teljes alkalmazás eredményeit kívánja felmutatni, csak hozzávetőleges (de valóságos) vázlatát adni egy falu lelki szociológiájának. A teljesség még sok kutató munkát igényel.

A lelki és szellemi értékek társadalmi vonatkozású jelentéseit két világosan elhatárolt feladattal fejthetjük ki. Egyik annak a problémának a feldolgozása: hogyan alakult ki egy bizonyos szociális lelki tény, mi az eredete és létfeltétele, miért olyan, amilyen? Tanulmányoznunk kell a milieut, a *kereteket*, jelen esetben a pszichológiai-keretet, mint a lelkiélet aktuális formáinak meghatározóját és magyarázóját. Ennek az anyagnak egy része világosan meghatározható, más része a felvételezésnél még nem; egyrésztben a helyszínen, másrésztben – rögzített adatokból és forrásokból – máshol is vizsgálható. – A másik feladat: a *jelenségek*, megnyilvánulások megfigyelése, leírása és vizsgálata, vagyis az a ténykedés, amely egy társadalom egzisztenciális kérdéseivel foglalkozik s „mi van, mi történik?” és „hogyan van, hogyan történik?” kérdésekre felel és azokat megérteni akarja (ami nem jelenti még az eredetük tudását is).

A fenti teóriában tehát minden társadalmi vonatkozású tény kétféle szerepet játszhat elméletileg, aszerint, hogy meghatározó vagy meghatározott. A gyakorlatban ilyen a legtöbb. Például: a szokások és hagyományok bizonyos mértékben *meghatározói* a társadalmi élet aktuális alakjainak, ezek tehát a keretekhez tartoznak. Ezzel szemben ugyancsak a szokások és tradíciók ugyanakkor *formái* is a jelen életnek és mint ilyenek: szellemi jelenségeként tanulmányozandók. A következőkben a jelenségekben megjelenő belső valóságokat mindig *szelleminek*, a felté-

telező, meghatározó belső tényeket pedig *lelkinek* jelöljük. A szellemi önmagában érthető, a lelki nem. A szellemi önmagában tanulmányozható, a lelki csakis a szellemi megnyilatkozásain keresztül (melyek ilyenkor csak mint rámutatok szerepelnek s nem önmagukban, pl. szerző és műve). *A szellemi jelenségek tehát mondónak valamit a leiekről és a lélekvonások megmagyarázzák a szellem megjelenési tüneteit.*

A vázolt módszer alapján megpróbáljuk jellemezni lelkiélet oldaláról a Kemse községben található faluközösségnek, mint társadalomnak *szociális akaratát*. A társadalom valóban élő valóság. Ebben a minőségében megnyilvánul; az élet aktivitását pedig a tudomány akaratnak nevezi. Ezen kívül *a társadalom, célrendszer is, valamiféle törekszik, változásainak (akár öntudatlanul is) tendenciája van*, a közösség immanens kényszerítő ereje az egyén ellen fordulhat (még saját bensejében is); *ez a szociális akarat*. Magának a társadalomnak mehanizmusa ez, és mivel saját magában vannak működési törvényei, bizonyos mértékben autonóm is. A szociális akarat tehát a társadalmi életnek s ez élet irányának és fejlődési vonalának jellemzője és mint ilyen, minden szociológiai tanulmányozás egyik célja. Szükségesnek tartottuk az elmondottakra röviden kitérni a továbbiak vonalának követhetése végett.

A következőkben elsősorban Kemse község szellemi jelenségeit vizsgáljuk, – gazdag, de távolról sem teljes felvételi anyagunk alapján, – hogy képet nyerjünk arról: milyen ennek a mai és ottani társadalomnak belső élete. Azután a pszichológiai anyag alapján kísérletet teszünk a jelenségek előállításának magyarázására, az eredő komponensek felmutatására, hogy végül a lehetséges indirekt úton: a jelenségek elemzéséből s a keret-adottságokhoz viszonyításából megállapíthassuk és jellemezhessek a (fentjelzett) szociális akaratot. Legvégül: a leg-rövidebben, amennyire az eddigiek engedik, rá fogunk mutatni az esetleges lehetőségre.

I.

A község lelkivilágának megfigyelése a megérkezésünk percében kezdődött. Addig a pillanatig semmi megnyilatkozásunkkal (pl. levéllel) nem volt találkozásunk. Hogyan vettünk tudomást a lelkületről! Több módon igyekeztünk folytonosan megfigyelni. A leiekről addig, míg valamilyen módon meg nem nyilatkozik, nem tudunk semmit. Az ember azonban valamilyen módon a leiekre jellemzően *mindig* megnyilatkozik. A megnyilatkozásokat több irányban kerestük. Egyik ezek között az emberi *megnyilvánulások* megfigyelése. Nagyon érdekes és jellemző volt pl. ahogyan belső világuk váratlan óda-érkezésünk alkalmával megnyilvánult. Csapatunk egyik, a kertek alul bevezető ösvényen érkező a faluba, a tanítói lak előtt jelent meg, felmálházva. Ilyen esemény a szerb megszállás óta nem volt a faluban, tehát feltűnést keltettünk. Ez abban állott, hogy itt-ott feltűnedezt egy-egy ember vagy asszony az udvarokon, arrafelé nézett, ahol állottunk, majd el-

tűnt vagy csendben továbbállott. Utcára jövés, egymásnak átkiabálás, csoportosulás családtagok vagy szomszédok között, különösebb emóció, – jelenségek amelyeket más falvakban tapasztaltunk – itt mind hiányoztak. Az érdeklődés bizonyos mértéke, mint utóbb kiderült, nem hiányzott, csak a megnyilvánulás volt alacsony intenzitású és ez esetben egyféleképp fejlődött ki: gyenge *gestusban*. A másik kifejeződési forma: a *vélemény* elmaradt. Mindezeknek a mozzanatoknak meg van a lelki magyarázata. Egyelőre még nem lehetett tudni: fásultság, fáradtság, vagy önfegyelem, szerénység volt az ok.

Ez a kis jelenet bevezető kép. Az első benyomások még egy jelenségre emlékeztetnek: ez a – különben a tájjal nagyon összeillő – *csend* volt. *Ez a megfigyelés a továbbiakban is jellemezte általában az egyeseknek, egészben a falunak belső világát.*

A lelki világra lehetett rálátni a *megvalósulások* megfigyelésével is. Egy kapu díszítése, a ház tisztasága, az öltözködés gondja és egyéb belülről kivetült dolgok mintegy rögzítve mutattak rá belső tényezőkre a későbbiek folyamán, amikor rendszeresen tanulmányozva összegezett képet kaphattunk.

Ebben a megvilágításban vizsgáltuk és gyűjtöttük a jellemző részleteket és a részletek világánál próbáljuk most megkeresni az elmélet hasznát, értelmét és igazságát.

A falu belső élete kivetült a térbe, időbe. Amint járunk, beszélünk és forgolódunk a kemsei világban, minden amit érzékeltünk beszélt erről a belső világról. Természetesen ennek a kivetülésnek csak bizonyos töredékeit foghattuk fel, különösen azért, mert rendező elveink alapján tudatosan egy *helyre* irányítottuk figyelmünket egy bizonyos időben, követve lehetőleg a jelenségek útját a befejeződésig, sőt néha tovább is. Provokáltunk eseményeket és visszafelé is követtük azokat, amíg a valóság természete veszély nélkül engedte.

1. A különös figyelemben részesült szellemi jelenségek között egyik legfontosabb volt a *vallásos lelki élet*.

Katolikus család van a faluban: 2 (20 taggal, mind bevándorolt, egyik feles család; 2 pógár és egy nő áttért.) Részben katolikus: 3 család (1 horvát feleség, 1 horvát férj.) 1 ember gör. kat. – A többi 36 család tiszta református vallású.

A falu vallásvilágának képét, már számuknál fogva is, a reformátusoknak kellene megadniok. De azontúl is, társadal-

¹ A lelki világ állapotát az összes lefolyó jelenségek együttesen jellemzik. A közösségi lélek számára a társas vonatkozású jelenségek, manifesztációk az ismertető leíró elemek. Közösségi élet jelenségek, tevékenység nélkül nincsen. Ezek a jelenségek többfélék. *Gazdasági* és *szellemi* ténykedés minden körülmények között van (egyes embernél is). Társadalom pedig *etikai-jogi* (érdekösszegeyzető) és *administratív-politikai* (szabályozó, irányító, vezető) szervezet nélkül nem létezhet. Ez a négy elem egyszersmind meghatározója a társadalomnak Teljes hiányuk tömeget jelent vagyis egyéneknek egyszerű matematikai összegét. Jelenlétük foka pedig a társadalmi közösség létezésfokát jelzi . . .

mi tekintélyüknél és súlyainál fogva (ők a „pógárok”) mindenestre kell, hogy rányomják saját vallási életük képét az egész község vallásvilágára. Mit láttunk a vallásosságból? Csinos kis templom azt mutatja, hogy törődtek az egyházzal. Annak a generációnak, amely a templomon épített, nagy része él még. 1913-ig meg volt a favázás templomuk, amely utolsó fatemplom volt az Ormánságban. De ehhez már 1901-ben tornyot emeltek, 1914-ben pedig a tornyot több mint egy méterrel fel emelték.

A külső vallásosság konkretizálódási jele ez a templom. Kívül tiszta, belül is rendes, mennyezetén is díszítő festés, nem túl kis orgona, karzat, padok, úrasztal: a református templomok szokásos felszerelése jó karban, tisztán. Az egész: kiállításban, értékben a falu vagyonához és nagyságához mérve, nyilvánvaló jele annak, hogy magukénak érzik és jelentőséget ruháznak rá. A fokozatos felépítés és berendezés áldozatokat követelt a falutól. Ezeket az áldozatokat, amelyeket részben saját maguk kezdeményezéséből hoztak, kellően értékelni tudjuk majd, ha a gazdasági jelenségek szellemi vonatkozásait látjuk. Az első napokban többször kérdeztek bennünket: „hát a templomunkat látták-e már?” A templomlátogatásnál másképen áll a helyzet. Reggelenként rövid áhítat volt s bár aratási idő volt, részben hazajöttek reggelizni a mezőről. Nem fordult elő azonban, hogy valaki benézett volna. Csak iskolás gyermekek vettek részt ezen az áhítaton, akik szünidőben is bejártak a tanítóhoz ismétlésre, házimunkára a reggeli órákban. A vasárnap délelőtti istentisztelet a következő képet mutatta: a falu számbajöhető református lakosából jelen volt egy alkalommal 12 személy (ezek közül: 1 idősebb, 1 fiatalabb ember, 1 öregasszony, 5 nagy lány, 4 gyerek; társadalmi állás szerint: 1 nagygazda, volt bíró, presbiter; 1 pógár, gondnok; 1 pógár-presbiter feleség; 3 pógár-presbiter lánya; 2 pógár-lány, 4 iskolás.) Egy másik vasárnap látogatás-adata 12 személy (5 pógárlány, 3 ismétlő iskolás fiú, 1 ugyanilyen lány, 3 iskolás.) Egyéb információból kiderül, hogy szorgos munkaidő után körülbelül 5-7 emberrel többen járnak istentiszteletre, nagyobb ünnepeken pedig kb. a község fele, főleg a konfirmáltak.

Egyfelül tehát templomot építenek, áldozatok árán is, másfelül nem látogatják. Kizárólag mint vallásos tradíció és külső öntudat jelentkezik itt egy kollektív lelki ténykedés. („Torony nélkül nincs falu” – mondják.) A minden szellemi jelenség önmagában való célérték jellege itt meggyengült. A magyar református parasztság templombajárási hagyománya itt az eltűnés fokán van. Az idősebbek szerint az ő fiatal korukban még erősen látogatták a templomot. *Vejtin* és *Marócsán* még tudnak arról, hogy valamikor reggelente könyörgés volt a templomban, az emberek a mezőről bejöttek és a templom oldala kapával, kaszával volt körül támasztva. Ma ugyan-

ezek az öregek nem mozdulnak a harangszóra. Mivel pedig a falu többségét ők alkotják, viszont a vallásos érzés, a vallásos életben való részvétel amúgy is főleg két elemnél jelentkezik erősebben, különösen a reformátusoknál: a gyerekeknél és az öregeknél: *az öregek passzivitása döntő módon befolyásolja a külső vallásos élet képét.* A gyerekek biztatása is elmarad részükről. Kemsén a templomozás tekintetében számbajöhető gyerekek száma a lakosság számához elenyésző: 9 elemi és ismétlő iskolás. Ezek is részben nyílt parancsra, részben iskolai nyomásra jelennek meg a templomban még így sem teljes számban, (egy fiú orgonát fújtat, 1 katolikus lány erős hangjáért hivatalból kell, jelen legyen.) Az egyház 8 presbitere közül egyizben 2, majd egy sem volt a templomban, családtagjai képviseltek először 3, másodszer is 3 presbitert, 5, illetve 4 személlyel. *Nem presbiter családból* (iskolást nem számítva) az egész faluból *senki* és egyszer sem jelent meg az istentiszteleten. Az ősz és tél folyamán valamivel emelkedik a létszám, azonban a lényeg nem változik. A presbitérium, az egyházi elüljárók testülete a tisztség s az egyházi hatóságok távoli és ismeretlen jelentőségű súlya alatt kisebb-nagyobb mértékben képviselteti magát, egyébként *a különböző korosztályok és nemek egyforma közömbösséggel élik át a vasárnap délelőttöt.* A megjelenők közül a többség a lányokból telik. Egy más jelenség felmutatásánál ki fog tűnni, hogy a fenti elemeken kívül egy nem vallásos indíték is hozza őket a templomba. Úrvacsorával általában 4-5 hívó él.

A vallásos hitbéli elemek külső jelei életük egész területéről eltűntek. A mindennapi élet formuláiban az egyház és vallásnak a hatása nem volt már megtalálható, nyomokban sem. Az a társadalmi erő, amely mint közös vallás fogta össze (az eszméltségi fok alatt is) a falvak egy részének vagy egészének népét, Kemsén a legcsekélyebb mértékben sem jelent meg számukra. Egyeseknek, az idősebbek közül, akiknek belső vallásélménye még nem tűnt el, ez fel is tűnt. „Elfordult a világ, a háború után inkább. Meg van itt a nép idegesedve.” „Régen a mezőn is levette a kalapját az ember, amikor harangszó volt s azt mondta: Isten segélyj meg! de most káromkodik” – mondja egy 75 éves pógár. A felesége szerint otthon és gyerekkorában „amikor harangoztak, apám parancsolta, hogy rögtön levenni a kalapot.” „A háború óta van így, kérem, azóta sokat káromkodnak” mondja többek közt egy idős ember, „meg azóta dolgoznak vasárnap is. Akkor az emberek kint voltak, a pápa megengedte az asszonyoknak, mert sok munka volt, hogy vasárnap is dolgozzanak, meg a mi papjaink se mondták, hogy ne, hanem épen ők is megengedték. Azóta így maradt. Ma hiába hirdetik ki, hogy vasárnap nem szabad, lopva is dolgoznak.” *A formális vallásosság is eltűnt,* amint valamely kritikusabb megpróbáltatás helyzetébe jutott. Az, hogy a háború

előtt vallásos emberek a falu igen kis hányada, szakítottak a külsőségekkel még a tudat alatról jövő s mechanikus vonásokkal is, mihelyst a többség magatartása megváltozott, mutatja, *hogy ez a vallásosságuk sohasem volt mély én járó és valódi, társadalomközösségi erő.* Nem közös élmény, hanem közös formalizmus volt a tradíció erejétől támogatva. A példák szemléltetik az e fajta jelenségek hirtelen és nyomtalan eltűnését. Ma a vasárnap, a dolgozáson kívül is, (ami falun addig sem lehetett túl szigorúan megtartva), elveszítette ünnep jelentését. Ebben az irányban egymást öntudatlanul is mentik és támogatják. „Mit csináljon. Kevesen vannak, a munka meg sok.” „Nálunk nem lehet úgy mint városos”, magyarázzák.

Mi maradt az egy-Istenhit vallási és hitbéli elemeiből! Valamelyes nyomokat találunk, az általános kép azonban nagyon szegényes és rendszertelen. Nem szeretnek Istenről beszélni és valami belső nyugtalansággal kerülnek a témát. Azt a benyomást keltik, hogy félnek a kérdéstől. „Kell lenni” (t. i. Istennek.) „Azt legtöbbben hiszik.” „Sokan nem hiszik már, hogy van Isten.” „A háború óta sokan nem hiszik Istent.” Szívesebben elmondják, hogy mások hogyan állnak a kérdéssel. Hitük az Istenről és a világ dolgairól Istennel kapcsolatban nagyon töredezett, individuális és szegényes, *totális szemléletük*, az a mindent átfogó differenciálatlan látásmód, amelyet a magyar népi lélek közös vonásának tartanak, *sehol sem található.* A babonás egyének nem hisznek Istenben, a valamelyest hívők nem babonások, keresztyén és mágikus hit amúgy is az intenzitás kis fokán csak alig, nyomokban keverednek. Bence Juli néni szerint a tanítóék kis unokája azért beteg, mert „megverték szömmel. Hozasson a tanítóné asszony kezdetlen vizet. Szömvizet kell csinálni a picinek,” (Kezdetlen víz: kútról hozni egyenesen és nem szólni közben.) De viszont ő nem vallásos. Kudar bácsi vallásos a maga módján, de nem hisz a babonákban.

Egy fiatal asszony arra hivatkozik, hogy: „a vajszlói tojásos zsidó azt mondja: Isten nincs, nem látta senki.” De viszont többen hiszik, hogy van valami hatalom a világon s amint a malomban beszélgették, ebben is „...három személy van: Nap, Föld, Víz.” (Az idősebb T. M. helyeselt.) Sokan csak hümmögnek a kérdésekre, mások meg ránk való tekintettel „illő” feleletet adnak. Mágikus hitet vagy praktikát csak három egyénnél tudtunk felfedezni. De ezek is szégyellik a közvélemény miatt, kinevetik őket. Az id. T. M. babonás kísértetes dolgokat mond el a vadászról, akit az éjszaka a mezőn ért és asszonykísértet körülményesen hazakergetett; „így mondják” fejezi be. A „szellembikától” hogyan ijedt meg két káposztát lopni induló asszony; „ki tudja, mitől ijedtek meg”, mondja a végén. „Igaz volt-e, nem tudom”, mondják utána. Ugyancsak az előbbi öreg beszéli: „J-ék minden évben 40-50 pengőt fi-

zettek az állatorvosnak, mondtam nekik: Te, Lajos, tán nem jó helyen van az istálló! Kinevettek.” A falubeliek „régibabonákban sem hisznek, sem kísértetekben.” Az öreg korcsmáros elmeséli, hogy „H. Gyula, a tüzes embert látta a mezőn. A tüzes ember jött utána, neki meg verejték potyogott a fejről.” („A tüzes ember”: lidérc.) „Pedig nem bánt az sem, én meg akartam fogni, de mikor közel értem, eltűnt.”

Más oldalról a különböző gesztusok és formulák nagyritkán jelentkeznek. „Elvette a Teremtő a hangomat.” Az életünk végét illetőleg „... úgy imádkozzunk, mintha holnap meghalnánk, úgy dolgozunk, mintha örökké élnénk” és egyéb szép kifejezéseik, csak formák, minden mélyebb tartalom nélkül. Nem imádkoznak, *nincs hitük*. Miért hal meg egyik ember előbb, mint a másik? „Tudja Isten, teremtésből, egyik jobban megterem, mint a másik.” Ezekben a beszélgetésekben igyekeztünk rávezetni az egyént az önmaga vizsgálatára és az öntudatlanul bennük levő elemek ilyen módon mintegy mesterséges introspekció útján kerültek elő. Ezek a szubjektív látások a látó személyt igen jellemzik.

Egyéb szellemi, valamint más jelenségekben, vallásos elemeknek a faluban számbavehető nyomait nem találtuk. A belső hitélet megnyilvánulási foka is minimális. *Vallásos öntudat, életerő nincs.*

A kevés számú katolikus elem más jelenséget mutató, esetleges vallásossága szociális szempontból nem játszik szerepet Kemsén. Egyszerűen tudomásul veszik az amúgy is lenézett, egyetlen nagyobb vallásosságot mutató feles családot, akik még hideg télen is eljárnak Vajszlóban vagy Daróciban 8-10 km-re levő templomukba. Egy pógár-családba iktatott katolikus házaspárnál a vallásossági fok egyezik az egész faluével: semmi. Ez rendkívül *jellemző más esetekben is. A pó garrá lelt katolikus családoknál vagy családtagoknál sem jelentkezik a vallásélmény különbsége.* Az említett különös helyzetű házaspár a következő módon állott elő. A katolikus valású K. A. vőnek jött Zalátából a református Gy. S. családjába. Az volt a szándéka, hogy áttér a ref. hitre. Egy presbiteriumi gyűlésen, melyen részt vett, állítólag „nagyon beleszólt a dolgokba”, figyelmeztetéssel megsértették, otthagya a gyűlést – és felesége áttért katolikusként. *A saját valláshoz való ragaszkodás, vagy egy másikra való áttérési szándék egy egyéni érzelmeket érintő formáság erejénél is kevesebbnek bizonyult.* Az eset teljesebb megítéléséhez tartozik, hogy a fenti lépések ideiglenes érvényességére való jellemzésül három és egy éves gyermekeik egyik vallásra sincsenek még megkeresztelve. Amint megállapítottuk, a közvélemény az egész dologban személyi incidensen kívül többet nem lát.

A szomszéd Zalátán és egyéb falvakban szektáriusnak tartott, magukat bibliai alán álló „nazarénusoknak” valló

gyülekezetek, (úgynevezett „hívők”) vannak. Komse általában vagy nem tud róluk, vagy nem törődik velük. Azok, akik a vallással rokonszenv-kapcsolatig elmennek, kedvezően nyilatkoznak róluk. „Mind jó emberek”. „A biblia tanulmányosok annyiból jobbak, hogy nem csúfolik azokat, akik hisznek, nem káromkodnak, mint magunk.” „Jobbnak tartjuk őket, mások, mint a többiek.” „Nem kevernek politikát a beszédikbe.” „A piskói pap nagyon tilti, gyűlöli őket.” Kiderül, hogy titokban a közvélemény miatt, egy-egy asszony meglátogatja őket. A gyülekezet mint közösség, kollektív jelenség, erősen hat azokra, akik a vallás felé hajlanak. Elárulják, hogy „azok nagyon szépen együtt vannak.” A vallásosság külső-belső elemei teljesen kihaltak vagy hiányoznak belőlük, de egyesek önmaguktól reagálnak és mozdulnak az élményhit felé.

Az egyéni hit kevésbé ragadja meg ezeket. A faluban egyetlen ilyen „hívó” asszony van. Télen egy-két asszony meglátogatja, jól esik nekik hallani, hogy milyen vallástudó, hívó. Felcsillan bennük valami vallásos emlék, megéreznek valamit a hit erejéből, értékéből.

Két jelenséget említünk meg röviden ennek a hitkészségnek a kimutatására. Egy búcsú-tábortüzünk alkalmával, melyet a falu közepén tartottunk, társaságunk egyik tagja bibliai szöveg alapján biztató és hitépítő beszéddel búcsúzott nevünkben a csaknem teljes számban kivonult falusiaktól. Az érzelmi elemektől is eltekintve, igen nagy hatást gyakorolt sokakra ez a beszéd, amely szokatlan helyről (nem paptól) és szokatlan (közvetlen) hangon érkezve hozzájuk, amire eddig ott példa nem volt, egy kisebb fent jellemzett réteget nemcsak nyilvánvalóan gondolkozóba ejtett, hanem annak a kifejezésére is rávitt, hogy bár előbb is és többször hallottak volna ilyet. (Volt, aki saját bevallása szerint, alig bírta hazamenni és még napokig nem volt rendben magával.) – Október 31-én, a reformáció emlékűnnepén, amely ott nagyfokú érdektelenségben szokott eltelni, társaságunk vállalkozott egy ünnepély tartására. A nagy munkaidő ellenére, elenyésző kivétellel, az egész falu ott volt. A kis templom egészen megtelt és ők maguk csodálkoztak a legjobban, hogy „ennyi nép” egybegyűlt. A fentihez hasonló beszéd megint általános hatást keltett. („Ha maguk sokáig lennének itt, még megtérnénk”, mondta egyik fiatalabb, legnagyobb gazda).

Összefoglalva a valláskomplexumba tartozó jelenségeket, a következő megállapításokat tehetjük.

1. Kemse társadalmi egészében sem lényegi, sem formai értelemben a közösség vallásosságáról nem lehet szó, ennek még a múltból fennmaradt formai reliktumai is teljesen eltűntek, mint társadalom-befolyásoló és jellemző elemek.

2. A nyomaiban és gyökereiben eltűnt vallásosság nem jelenti azt, mintha e társadalmi egység egészében elvesztette

volna fogékonyságát és virtuális befogadó képességét a tényleges és lényegbeli vallás vagy hit értékeivel szemben. Tömegjelenség hatása különösen nagyknak mutatkozik.

(Valóban egyetlen egy valláspszichológusnak sem ajánlhatjuk Kemsét, mint valódi vagy áthasonult vallásos élet-experimentálás területét, másrészt annál inkább hálás területe azoknak, akik a fenti értékeket képesek másokkal közölni.)

2. *Az erkölcsi értékek világa* a falu egységében nem egykönnyen fogható meg. Az erkölcsi tettekben, és a felfogásban kínálkozó jelenségek igaz feltárása sok feltételt kíván. Amit e téren meg tudunk tenni, abból első látásra megállapítható, hogy kevés a közös, társadalmat jellemző vonás.

A tettekben megnyilvánuló morális világ külső képe itt is: feltűnő csend. A falu pl. másképen szokott veszekedni, mint mondjuk a külváros. Azonban ezt számítva is, a mi falunk nem mutat olyan erőteljes és érzékelhetően kirobbanó ellentéteket, összezördüléseket, mint ez várható egyéb jelenségekből (önzés, szétagoltság, vezetőhiány stb.). A jelenség azt a benyomást keltheti, hogy e falutársadalom jellemző vonása a békeség. Ez a feltevés az egyének megfigyelésével még erősödni látszik. Valóban az egy évre eső, – köz szempontjából számítható – 3-4 házközi veszekedés jelentéktelen. Az egyének személyi okból szintén nem tűznek komolyan és hangosan össze. Régi kemsei pógárok egymásközti nyílt összekülönbözése nem fordult elő. Az újabb idegenből jöttek, vők, felesek, cselédek, önmagukat irányító kardos asszonyok adják az anyagot leginkább. Ezt annál is inkább megállapíthattuk, mert számos alkalommal észleltük, hogy a személyek ellentétbe kerültek. A békesség vonását ténylegesen nem lehet kizárni manifesztációik közül, még akkor sem, ha a békesség fogalmát nem külső állapotnak, hanem adott, belső lelki-tényezőnek vesszük. Azonban mindinkább megvilágosodott egy másik fajta magatartás szerepe: a közömbösség, fásultság és fáradtság valamilyen keveredésében. Verekedés emlékezet óta nem volt. Egyik pógár-öntudatát legjobban hangsúlyozó, másokat nyilvánosan lenéző első kemsei pógár a kanász kemény észrevételeit, majdnem szidását csendesen eltűrte Ugyanígy a többi pógárok az általuk lenézett falusi pásztorok feleseléseit, mely az alföldi falvakban elképzelhetetlen („Hadd beszéljen az a rongy.” „Nem árt, csak beszéljen.” „Meg sem mozdulok én azért a gané emberért”). Egyrészt öntudat, másrészt sértések eltűrése: nyilvánvaló ellentmondás. A családi veszekedéseknek már több házban van szállásuk. Ezek helyzetük vagy személyük folytán különféle jelentőségű pógárok.

Kemse erkölcsi életének jellemzésére a vizsgálható tények sorozatában felhasználtuk a jogi összeütközésekből szerzhető adatokat. A *községi bíró* nem nagyon van igénybe véve

panaszfelvétel és elintézés ügyekben. Egy-egy pásztor-ügy (késői kihajtás, összetűzés egy gazdával stb.) és hasonló természetűek többször előadódnak az érdekek és személyek között levő állandó súrlódás miatt. Az elmúlt években egy nagyobb házi-ügy adódott. Valaki állandóan lopkodta a terményeket. A személy több, mint gyanús volt, de nem sikerült rábizonyítani semmit és erőteljesen tagadott. Végre, egy igen erélyes és nyílt megvádolás után beismerte a dolgot. Egy helybeli pógár volt és fiát is rávette a lopásra. A faluból az illető család a legsürgősebben elhurcolkodott. Nem jelentették fel. – A *csendőrök* adatai szerint komoly ügyek nem fordultak elő. Egy-két kihágás (biciklilámpa nem-gyújtás, mezőrendőri kihágás stb.) fordul elő ritkán és első ízben azt is elnézik. Általában az egész falu (és a vidék is) békés, rendes. Soha verekedés a faluból nem jött tudomásukra. Legjobban a kóbor, varázsló cigányok okoznak bajt lopkodásaikkal a községbelieknek, akik többször feljelentik őket. Sokszor azonban ezt sem teszik meg, vagy az elfogott cigányokat elereszteni kérik, mert a főszolgabírónál, vagy járásbírósnál történő további eljárás, kihallgatás, szembesítés, tanúskodás csak nekik okoz idő- és pénzvesztést. A cigányokat beismerés és bizonyíték hiányában legtöbbször úgyis elengedi a főbíró, vagy felmenti a járásbíró (legfőleg csavargásért büntetve meg őket pár napra). – A *polgári perek* statisztikáját nem állott módunkban megszerezni. A helybeli információkból a faluhoz s eddigi szellemi jelenségeihez mérten, aránylag nagy számban jelentkeztek majdnem minden esetben anyagi okokból indult perek (örökösödés, cserélés, vétel stb.). Maguk azok a tények, hogy több birtoktest ügyvédkézre került és jelenleg is ketten tartoznak még az ügyvédnek: egyik földvételeiért, másik birtokper-költség miatt; egy bevándorolt család pedig egy kihalt családnak, az örökös miatt ügyvédkézre jutott házáért, földjéért az ügyvédtől vette meg: bizonyítják az anyagi okokból indított polgári perek nagy szerepét. Az esetek nem teljes és kis száma miatt a pereskedők társadalmi elemzésétől eltekintünk. – Büntetőbírósnál elé tartozó perekről sem a jelenre, sem a múltra vonatkozóan nem tudunk.

Mindezek a vázlatos adatok is, anyagi okok túlnyomó szerepére utalnak az öncélú szellemértékek rovására, A materiális okok uralkodása a szellemiségben már bizonyos vonatkozásokra enged következtetni egyéb magatartásukban is, mindenestre az aránytalanság jele. Az viszont, *hogy nagyon csendesen viselkednek s az mégsem békesség: vitalitásuknak alacsony értékét mutatja.* A nagy életerő mindin le kell vezetődjék valahol, népi társadalomban ez sohasem megy teljesen simán. Ahol elegendő belső rendező erőnek jelenlétét nem tapasztaljuk, ott feltétlenül gyanús; jól-viselkedés. Ahol a csendőr dicsér, mórt nincs dolga, ott nem mindig csak jót várhatunk és a garázda falvak társadalmi értéklehetőségeket is

rejtegetnek. Az eddigiekből is kitűnik, hogy itt ez a néprész szétesik és elvész, ami annál különösebb, mert az alkotó egyének nem ezt mutatják első látásra, a kizárólagos személyi vizsgáldásban.

Természetesen a felfedett, hivatalosan megbüntetett immoralis tettek csak kis része azoknak, melyeket valóban elkövettek, ezeket azonban nehezebb megtalálni. A vélemények, leírások egy dologról, – amint már említettük, – az előadóra jellemzők és nem a dologra érvényesek. Ha többeknek az információit használjuk egy személyre nézve, akkor bár valószínűleg többet tudunk meg az illetőről, mégis közvéleményvizsgálatot végeztünk és nem biztos információt szereztünk az egyénre vonatkozólag. A társadalmi csoport egyes tagjainak erkölcsi képét hosszas megfigyelés nélkül tehát nehéz felfedni. Egyes esetek azonban jellemzőek az egyénre is és ilyen egyes vonásokat már többek felvilágosításának közös elemei alapján rekonstruálni lehet, így például a már előbb említett és a közvélemény súlya által röviden elintézett lopás eset nem áll egyedül. Kisebb-nagyobb eltulajdonítások nem ritkák. Ezek nem is jutnak mindig az egész falu tudomására. Sokszor csak a károsult, egy-két tanú s a közelebbi ismerősök azok, akik tudnak a lopásról. Különböen eléggé vigyáznak is, és saját érdekükből más tolvaját is észreveszik. Nehéz is ilyen kis helyen valamit elvenni, elvinni és felhasználni észrevétlenül. „Behordjuk a tökök kintről még dér előtt, mert elhordik. Cigányok meg falubeliek is.” Tudják-e kik azok? „Hát úgy tudjuk, ki az, aki elvisz egyet mást. Szemmel tartik egymást azért az emberek.” Ezekről „úgy” elterjed a hír. Egy kívül-belül zilált helyzetű család egyik tagjától, a legnagyobb gazdák egyikének fia tavaly egy zsák krumplit vett el. A szegényebbek jobban el-elvisznek egyet-mást. Azonban a tehetős pógár sem kivétel. Egyik legrégebbi családból származó és legvagyonosabb, idős gazdát már többször rajta fogták, pedig jól körülnéz, mielőtt egy kis gyümölcsöt, szénát, vagy más egyebet elcsíp. Súlyosan veszik az eltulajdonítást idegentől és amikor nem mezőgazdasági termékről van szó. A mezőn dézsmáló cigányokat csak szidják, de ha pl. egy kendőt ellopnak, a másik faluig utánuk mennek érte és kegyetlenül megtorolják a lopást.

A legcsekélyebb eseteket és a közgyanút is számítva, a közös vonások alapján két csoportba sorozhatók a lopások elkövetői: vagy a szegénység és könnyelmű, rendetlen életmód; vagy a fukarság, túlságos vagyonszeretet a közös jellemző vonás.

A továbbiakban jellemző a nemi erkölcsök jelenségének területe. Ilyen kis helyen, – ahol a falu közepének egy pontjáról az összes házakat egy körül fordulással szemmel lehet tartani, – az efajta huzamosabb megnyilvánulások nem maradhatnak titokban. Nem szabad megint elfelejtenünk, hogy fia-

tál kevés van (lásd népmozgalom), nyílt udvarlás, szerelmi esetek tehát alig színezik a falu életét. A négy-öt eladó sorba került vagy idősebb lány, és ugyanannyi öregebb legény eltűnik a faluban. Az a lüktetés, amit a fiatalság ad egy társadalmi közösségnek, itt teljesen hiányzik. Csak a szerelmi dalok hiányára s az énekszó képviselőinek: a fiatalságnak szálnalmas ki-sebbségére hivatkozunk. Egy szerelmi esetet találtunk az egész faluban. A fiatalok még mindig találkoznak titokban állítólag, de mindkettő túl van a házasság alsó határán és most nem úgy áll az ügy, hogy házasságra lehetne következtetni. Régebben korán nősültek. 18-20 éves korban a fiúk, 14 éves kortól a lányok. Most, úgy látszik, megváltozott ez is. A községben 8 26 éven felüli nőtlen fiatalember van. Ezek már agglégényeknek számítanak. Sőt „...25-26 éves fiú? Hű e mán sose nősül meg”. „Városon nem lehet olyan korán – ismeri be ugyanaz az informátor, mikor csapatunk ugyanilyen korú nőtlen tagjait látta – de itt igen.” Tényleg, feltűnő, falun az ilyen idősebb legény és itt csak ilyen van. Magához valót nehezen talál, különösen, ha nagyra teszi igényét. Lányban nincs választék, vagy a kor, vagy a vagyon, vagy a lány nem megfelelő. A falu egyik (gazdag, becsült és régi családból való) kiemelkedni vágyó legénye, aki sokat olvas és művelődni igyekszik, motorkerékpárt vett, hogy feleséget keressen és elég messze vidékig eljárt, de nem talált igényeihez valót. Minden ismeretsége rövidebb próbálkozásra felbomlott. Helyben éppen az első kísérletek híre miatt eddig sikertelenül próbálkozott. A gazdagabb lány azért el szokott kelni. Érkezésünk előtt vittek ki egyv 15 éves lányt a faluból. Férjhez mehetett, mert „... 70 kilós, szép lány volt” s gazdag család egyik gyermeke. A másik módosabbat (17 éves) már kérték. A harmadik 16 éves lány most ment férjhez helybelihez. A többiek vagyon, vagy családi ok miatt nem mehettek és idősebbek.

Nemi élet azért van. A férfiak egyes lányokhoz vagy asszonyokhoz járnak. A lányok kevesebben vannak és jobban vigyáznak. A házasságon kívüli nemi életet nem veszik szigorúan (egyeseket ajánlottak: „fiatal embernek való”). Két házasság előtti és négy házasságon kívüli viszonyban szereplő nőről, valamint ugyanezeknek öt nőtlen és öt nős férfi partnereiről, – közöttük egy szokatlanul fiatal fiúról, mint házasnő-partnerről, – szereztünk tudomást. Újra tekintetbe véve az öregebb nők nagyobb számát, a közelmúltat is elég nagyszámú azonos adatból, közvéleményszerűen rekonstruálhattuk. E szerint kevés kivétellel majd mindenkinek van egyfajta múltja. A háború alatt meg különösen „nagy szeretőjárás” volt. Egyik vezető „sorra szeretett”. A községben két törvénytelen gyerek van, egyiknek szülei később megesküdtek. Egyiknek anyja, valamint a fenti hajadonok egyike szintén, részben többszörösen törvénytelen leszármazásnak. A szerelmi viszonyok érzelmes-

ségtől nagy fokban mentesek. Az idősebbek, különösen az asszonyok sokat kötekednek szabadszájúan. A tanító közaratásán a jelenlevő cigányasszonnyal az asszonyok jobban kötekednek, mint a férfiak. „Van-e urad” – kérdezte egyik. „Több, mint akinek egy van” – felelt helyette a másik, és így tovább. Majd egymást célozták és védekeztek. „Én már fiatal koromban elkajánkodtam magamat”. A férfiak általában kevésbé kaphatók ilyenre. Elég sok szexuális komplexumú nóta is megbújhat náluk, amint a gyerekek és egy „költő”-jük nyomán sejtjük és a leventéknél, zehi-i cselédeknél tapasztaltuk.

Félig vadházasságnak tekinthető viszony van két idős özvegy között és rendkívül jellemző, hogy anyagi okokból nem házasodnak meg s családi elnézés mellett élnek. Általában a nemi élet nem szerepel az elsőrendű életkérdéseik között. A falu általánosan kisebb szerepet ad neki, mint a város, sokkal természetesebb életet él, de itt valahogyan nemcsak visszaszorítják, hanem különösen röviden elintézni látszanak. A kifejlődési viszonyok lényegükben a városiakhoz hasonló, csak az említett háttérbeszorítás miatt kisebb méretűek. Nemi problémája a legtöbb embernek van s azután azt elintézi lelkiismeretfurdalás és töprengés nélkül. E végből természetesnek veszi, hogy társat találjon és meglehetősen lenézi az egész problémát. Ez a közszellemre vonatkozik, az egyének igen különbözőképen viselkedhetnek. A város jelenségei felé haladás úgy az elosztódás arányai, mint a viselkedés jelei szerint mutatkozik.

Ennek a társadalomnak legfeltűnőbb jelensége az egykészségnek nevezett, egyetlen gyerek birtoklását célzó, konsziderációs születésszabályozás. A nemi-erkölcsi élet felé is vannak számai ennek a jelenségnek, természetesen. A magzatelhajtás aktusa, akár preventív intézkedés formájában is, fizikailag is kellemetlen, szenvedéssel jár. Ezenkívül nem is veszélytelen, a bizonytalanság miatt pedig lelki szenvedést is okoz. Ezért a nemi élet intenzitása nem cél. „A szerelem csak bajt csinál.” Nem éri meg következményeit, nem jó üzlet. Bármilyen fejlett technikájuk és külső beavatkozási lehetőségük (bába, orvos) is van, az említett okok miatt nem tartják jónak kifejleszteni vagy ápolni a szerelmet, természetesen leginkább tudattalanul. Ezekről nagyon nehezen és majd mindig csak közvetve lehet képet szerezni. Az egykésre vonatkozóan azonban sehol és sehogyan sem tudtuk felszínre hozni a lelkiismeretfurdalás akármilyen kis elemének szerepét ebben a titkolózásban. Vizsgálatunk szerint (legalább is az emberek előtt) a legnyugodtabban hiszik, hogy ehhez joguk van. „Hány gyermeke van az embernek! Ki mennyit akar”. „Amennyi az uraknak szokott”. „Nekem kettő van, az Isten felnevelte őket, mit csináltam volna többel?” „Kis családban kevesebb a veszekedés, osztozás”. „Nem vagyunk mink állatok”. „Lenne több is, de még ezek is nehezen élnek” stb. Van, aki arra hivatkozik, hogy „nem lett

több”, van, aki „nem tudja”, miért nincs több. Egyikőjük rámutatott arra, akinek több volt, de meghalt a háborúban és kórházban. Minden mentegetés, magyarázat a legnyugodtabban történik. Az egészen belső dolgokról, amint ez általában jellemző a magyar parasztra, itt sem beszélnek szívesen, úgy érzik, az csak rájuk tartozik.

A születésszabályozást természetes állapotnak, okos emberi magatartásnak, magától értetődő joguknak hiszik. Mindenféle büntudat mellőzésével, vagy ebből a ténykedésből eredő nyugtalanság kizárásával ez magatartássá lett és életszemléletté alakult. Társadalmi fejlődés-foknak érzik. Ebben a világ-, nézetben lenézik azokat, akik nem követnek hasonló elveket. A pógárnál alacsonyabb társadalmi osztály alacsonysági jellemzője nagy részben épen a nem-egykezés. „Annyi gyermeke van, mint egy göbének”. „Nézzé a nyomorultakat, enni nincs mit, de gyereke van elég”. Egy pógárrá lett sokgyermekes bevándorolt családot csak azért nem nézik le családlétszáma miatt, mert „még akkor nem volt pógár”, iparos család volt. A körülöttük élő urakra is hivatkoznak, de az életrendszerük kialakításánál a városiakról is tudomásuk volt. Most már nem szükséges a városra hivatkozni, de jól esik látniok, hogy a művelt város életmódjával ebben a lépésben is igazolja őket. A világnézetekben élők természete, hogy a más felfogásúakat kritizálják. Jelen esetben nemcsak butának, állatnak tartják a természetes vagy „felelőtlenül” szaporodó családot és társadalmi osztályt, hanem bizonyos mértékben haragszanak is rájuk. E harag lappangó tüze mindig felvillan, valahányszor egy temperamentumosabb egyén nyilatkozott a sokgyermekesekről. Ez a szemléletük kialakítottnak látszik és tudat alatt is egyik legfőbb összefűző jé társadalmuk tagjainak. „Egyke? Tudja Isten, divatbajött” – mondja a legöregebb kemsei pógár, aki egyedül él időverte házában. „Lássák, nagyon szoros a világ, aki meggyerekesedik, kúdus lesz belőle. Segít neki a sok gyerek! Mába, abba a kis birtokbajába segít, mert nem bír megállni. Nálunk is vót egy család, kukoricakenyeret sem birt eleget enni.” „Valamikor vót a pusztában feles, most negyedes, harmados, megszakad az embör. Valamikor kaptunk rétet eleget, kellett a sok embör”. „Az a zsellér Bence nem szerzett földet: sok gyereke vót.” Egy háromgyerekes apa a következő érvet hozta föl az egy-rendszer mellett: „Jobb, ha egy gyerek van, mert van kihez menni öregségben. De három van, kihez menjek. Kettő azért haragszik, mert nem hozzá megyek, egy meg tán, hogy ő tart el”. Nem is ment egyikhez sem, egyedül laknak a faluban. Hogy üres lehet a ház, kihalhat a család, nem sokat számít: „nem törődik velem, leszegényedett, nem jut, hát így jobbnak gondolt, hogy csak addig éljen”. Jelentkeznek a gazdasági érvek is. Földből és földközélen élő embernek vágya szokott lenni a földszerzés. Itt elég nagy szerep-

hez jut ez a vágy. A többi érvek is errefelé futnak. Mindezek együttesen a jobb életet keresik, a következményekkel pedig úgy látszik, nem törődnek.

A tudatalatti elemek meg is jelennek néha és talán idokapcsolható az a jelenség, hogy egyik ház kéménye mellé igen hosszú rudat támasztottak, a végére kötözött fehér ronggyal, amelynek rendeltetése az volt, hogy elriassa az ott letelepedni készülő gólyát. Szerintük rongálja a házat s így ha közeledett, elhessegették. „Ijjegetik a gólyát”, mondták a gyerekek. Pár évvel ezelőtt a torony csillagra akart fészkelni egy gólya. Miután riasztás ellenére sem akart letenni szándékáról, lelőtték. (V. ö. a Pest melletti Fót község református templomának tornyán évek óta a csillagra rakott hatalmas fészekben háborítatlanul él egy gólya család.)

Ebben az életstílusban bizonyos vonzóerő látszik. A beköltözöttek lassan rátérnek a gyermekszám korlátozásra, a katolikusok gazdasági cseléd sorból jövők is. Zsellér Bence Jós-kának vagy hét gyermeke lett kb. 85 évvel ezelőtt. Kis számú egyik utódjának ma már a szigorú egy van. A vők s egyéb bevándoroltak távoli vidéket nem nagyon képviselnek, de ha egészen eltérő életmódot hoztak volna is, itt nem érvényesül. Ezt az életszemléletet a többi parasztszemlélet könnyen beveszi; az útjuk errefelé könnyű, ezt mutatják a jelenségek. Az egykézésnek érvénye mind általánosabb és terjedőnek látszik. Négy évvel ezelőtt egy cseléd-család lakott felesként a faluban. 3 gyerekek volt már, amikor a negyediket az asszony el akarta hajtani. Az igen szegény családnak nem tellett az aránylag nagy orvosi beavatkozási költségre (kb. 40 P), nem vette igénybe falusi „szakértő” segítségét sem, már nem tudni, mi okból, maga kísérelte meg a dolgot. Lúdtollat dugott a méhébe és veszedelmes gyulladást kapott, mentőket kellett kihívni, mert a környék orvosa nem vállalta, így is alig tudták megmenteni. Ezek aztán elköltöztek Kemséről s az információk szerint az asszony nem mert többet megkísérelni a beavatkozást és még két gyereke lett.

Ennek az életmódnak következményei nem hatnak rájuk még akkor sem, ha azokat feltárjuk és tudatosítjuk előttük. Néhány próbálkozásunk, provokálásunk semmi eszmélésre való hajlandóságot nem hozott elő, ami mégjobban mutatja a kialakult család-maximálási rendszernek szerves világnézeti helyét a lélemben. (Pedig nem kis dolgokat említettünk fel. Három családnak egyáltalán nincs utódja. A mostani generációban kivesz még a neve: 17 családnak – csak egy lány van – + 1 családnak – két leány van -: Összesen 21 családnak a 38 közül. Egy név törvénytelen gyerek által marad fenn. Kéthárom családban van még nagyon bizonytalanul lehetőség gyerekre. Rámutattunk előttük, hogy lassan nem a kemseieké lesz a falu, az idegen, nem is mindig pógár vők és az eltűnő család-

dok útján. Egy felelet: „Ha nem hoznak vót, kipusztul a falu. Nagy baj, ha kipusztul, a teher ugyanaz marad”).

Egyes jelenségek tehát azt mutatják, hogy ők is észrevettek egy sereg vonatkozást, tudják, mit jelent az ilyen tudatos berendezkedés, de nem törődnek, sőt nem foglalkoznak vele, vagy belenyugodtak, mint az özönvízbe. Azonban ennél a magatartásnál ütközés van az egyén-, család-, osztály- és faluön-tudat irányában. Valamelyik nem úgy jelentkezik, ahogyan van, ezért erre is rá fogunk térni. Egyelőre a nemi élet jelentkeződségét úgy, amint az előttünk állott, kell ez új szempontoknak alávetnünk újabb megvilágításra. Amint láttuk, az intenzív szerelmi élet az itteni berendeződésnek nem kedvez. Ezért, hogy minél kevesebb baj legyen vele, – valami közös nyomás folytán, amit csak a szellemi légkör adhat meg, leszorítják. Színes, öncélú szerelmi élet jelenségek ellentétes előjelűek a fenti valamilyen célt szolgáló berendezéssel szemben. Születésszabályozás általában az egész országban folyik. Itt eredményében utolsóelőtti fokán van. Egyke után már csak a teljes sterilitás következik. A szerelmi ösztön és születésszabályozás erős ellentétben áll. Hogy ez utóbbi mégis elérje célját: a küzdelem nagy és nem kellemes. Könnyíteni lehet a helyzeten, ha gyengébbé tesszük az ellenfelet. Ezért nem kell az intenzív élet. Az asszonyok tudják legjobban ezt, ők az igazi szenvedő fél. Egyik gyermektelen pógár-feleség állandóan nagyon áradozott körülöttünk, hogy milyen jó lenne, ha neki is ilyen szép fia lenne. Egyik idősebb ember érdekes kérdéseket tett fel az asszonymak: „Miért aludt nadrágban annakidején?” „Most már meggondolta, ugye, beeresztené az urát!” A nőknek a házasiéletben való elzárkózására több adatot találtunk. Mivel pedig a természettől színes, erőteljes szerelmi élet, úgyis mint az életnek egyik legnagyobb aktivitásra lendítő rugója: a vitalitás, az életképesség és erő jelenségeinek legnagyobb szállítója, ilyen élet pedig saját társadalmára jellemzően Kemsén alig van: Kemse vitalitás jelenségei erősen lecsökkentek. Természetesen az erkölcsi jelenségek önmagukban is jellemzőek maradnak.

Az erkölcsi külvilágból még egy pár vonást vázolunk fel röviden, hogy inkább fogalmat alkothassunk e társadalom lelki életének legfőbb alkotó elemeiről. Egyik a kollektív önérzet és öntudat jelentkezése. Azt láttuk, hogy megnyilvánulás szerint önérzetük, főképpen osztályönérzetük jócskán van. De felfedeztük a kétszeres ütközést is: a sértésért, az önérzet veszélyeztetéséért semmiféle védő vagy megtorló magatartásra nem mozdulnak; másodszer a valódi veszélyre: az öntudat alanyának és tárgyának eltűnésére, a legnagyobb tehetetlenségben és közömbösségben maradnak. Világosan álöntudatról van itt szó, külső mázról, amelyet életük semmiféle lépésével nem támasztanak alá. Mi a kevés jelenség nyomán is épen az öntudat tél-

jes eltűnését olvastuk ki minden ellenkező bizonyítgatásuk ellenére. Egyfelől ott van, hogy „az csak cseléd, az nem pógár” beszédükben, közös intézkedéseikben; másfelől az alacsonyabb társadalmi osztálybeli nyugodtan szembesértegetheti őket. Továbbá meg se rezdülnek annak ecsetelésére, hogy apáiktól messziről hűségesen átadott családnevük kivesz, hogy előbb-utóbb nem is pógár jut birtokába házuknak és falujuknak. „Én pógár vagyok”: épen olyan szólam, üres formalizmus és a valósággal ellentétes élményt jelentő frázisuk, mint az üres templom a falu közepén.

E helyett azonban a humánumnak sok megtagadását találtuk. Tiszta élességgel tűnik fel az önmaga érdekei felé fordult lélek. Koldus nem igen szokott kapni valamit. A „várázsló” cigányok kiebrudalása érthető, tolvaj természetük miatt. Azonban az általuk is becsületesnek minősített oláh cigányok, akik valami ellenszolgáltatás fejében (egy hátfá, dolgozás stb.) kéregetnek, nagyon bezárt szívekre és szűk tenyerekre találnak, miközben a falusiak meghatódva mesélik, mennyit szenvednek ezek a „szerencsétlen, dolgos, tisztességes oláh cigányok”. A cigányság saját közlései szerint a környék többi falvai jobbszívűek valamivel. A falu szélén most ősszel megtelepedett egy több családból álló oláh cigány csoport, mely az útmenti nyárfák ledöntésére és megvásárlására szerződött. Értésülésünk szerint valamilyen okból a falu összes kútjainak látogatásától és használatától eltiltották őket, úgyhogy a szerencsétlenek a falu széléről a szomszéd pusztába kénytelenek vízért járni. A falu egyetlen egyedülálló vagyontalanja, egy négy éve bevándorolt foltozó varga alig tengeti közöttük életét és általános jószívűséget nem tapasztal. („Csak el van itt, nem veszik észre”. „Nem hal meg éhen”). Ugyanígy a falu libapásztorja is a legnyomorúságosabban tengeti életét, éhezik és nem kap segítséget.

A jelenségek egész sorából megállapítható a nyílt önzés általános jellege. Azok az érdekes más irányú jelenségek, amelyeket ottartózkodásunk alatt tapasztaltunk, hogy több mindenfelét kaptunk és használati eszközeiket szívesen rendelkezésünkre bocsátották: több szokatlan körülmény közrejátszására mutatnak, ami nem jellemző a falu szokásos magatartására. Amennyiben azonban az új körülmények kiváltása által jellemzők, értékelésükhöz nem hanyagolhatok el olyan motívumok, mint a felfele való szívesség és szolgálat, lekenyerezés, ismeretlentől való feles általános lelki indítékai és bizonyos megelőző aktusokra kiváltódott felelet. Bennünket későbbi többszöri bevallásuk szerint – mivel nem ismerték a cserkészlet fogalmát sem, melynek keretében ott megjelentünk, – először valami felülről küldött, számuk m bizonytalan – de mindenképpen óvatosságot kívánó – rendeltetésű uraknak vélték, álruhába öltözött tiszteteknek, akik elbújtattuk a legénységet, fi-

náncoknak, adóhatóság képviselőinek, kormánykémeknek stb. Később pedig felvilágosítási törekvéseinkre, bizonyos közszellemünkre és demonstrációkra (fényképezés, tábortűz, elsősegély, viselkedési és társalgási gesztusok stb.) feleltek bizonyos anyagi szolgáltatásokkal. Ezirányú önzetlenségük teljességében tehát látszólagos. Talán bizonyos töredékben tényleg ott volt egy megízlelt és felébredt jótett-érzésnek a nyoma. Azonban ettől eltekintve a falunak önzéstől meghatározott humanitásvilága a mi észlelésünk szerint állandó és az előbbi képet mutatja. Más oldalról azt világosan megtapasztalhattuk, hogy amikor a felismerésig elért hozzájuk, minden alkalommal szeretettel feleltek a szeretetre a maguk módján.

Könnyelműség jelenségei elég erősek, de kevés helyre korlátozódnak és a falu kis létszáma miatt kellő számszerűséget nem nyújtanak. Részegeskedés, mulatozás egyáltalán nincs. A korcsmáros nem is veszi számításba borfogyasztásukat, amely minimális (évi borfogyasztás fejenként a korcsmából kb. fél litert tenne ki, ha az eladott bor nagyobb részét nem az átutazó vásárosok fogyasztanák. A valódi fogyasztást természetesen a kevés házi termelés a fél liter fölé emeli). A könnyelműség itt a sok evés-ivás, nemdolgozás, gondatlanság és hasonlókban áll. Annyi megállapítható, hogy ilyen életmód miatt három család bizonytalan és eladósodott életet él, egy pedig földjeit adogatja el, már nem sokáig. Fösvénységig menő túlzott takarékoság három hely kirívó példáiban áll előttünk és ez a három család semmi más közös vonást nem mutat fel. A vagyona való vigyázás, a gyűjtés, bevétel és megőrzés gondja, az anyagiaknak szentelt figyelem egyenetlenül is általános, leszámítva az előbbieket. Ez a törekvés kétségtelenül nyilvánvaló. A panaszkodás elterjedten állandó, sokan, akikkel a fesztelen beszélgetés erejéig megbarátkoztunk, a legtöbb alkalmat megragadták, hogy hiányokat, nehézségeket, sérelmeket tárjanak fel, sokan csendben maradnak, fáradtan viselni látszanak sorsukat s még a kérdésre is lemondó gesztusokkal felelnek. A bizalmatlanság és gyanakvás az eddigiekből is látszik, de egymással szemben is meglehetősen nagy a hitvilágukkal összhangban. Nemcsak senkiben, (sajátmagukban sem) de semmiben sem hisznek. Egyáltalán ez a vonás hiányzik életjelenségeikből, a léleknek ez a funkciója teljesen megszűnt.

Az összes erkölcs-jelenségi vonásokból társadalomellenes tendenciák derülnek ki. Nem közösség-összetartó erő elemek az itt vázolt jelenségek, hanem épen ellenkezőleg, egzisztenciális akadályai az együttműködés közös eszközre, közös célra irányuló életlehetőségeinek is. A kép, amely elénk tárul, amelyet társadalmi szempontok felvetésével hámozunk ki, az ideális társadalmi közösséghez való viszonyításhoz: túlságosan negatív. A városi asszociális lelki jelenségű embert, már a megszokás és az uralkodó milieu miatt is kevésbé feltűnő társa-

dalmi dekadenciának ítéljük, a falun ugyanezeket a jelenségeket súlyos tüneteknek minősítjük. Épen ezért, mivel az ottani adottságok inkább adnak keretet és feltételt társadalmi közösségre.

Az a néhány vonás, amivel a kemsei erkölcsi élet mai jelentkezését jellemezni próbáltuk, még egy másik feltűnő állapotot is kiemel: a társadalom lelki szempontból vett életerőjének, életintenzitásának és vitalitásának nagy és szerves hiányát. Természetesen nem látszat-jelenségek alapján állapítható ez meg, hanem a belső lényeg szerint. A szellemi értékek világának vallás és erkölcs területén csak ezek az asszociális és haláltendencia-elemek a közös vonások. A szellemiség területeinek egyéb egy-két jellemző pontjáról szólunk még röviden.

3. Egyféle természetük alapján figyelhetünk főleg e motivális lelki megnyilvánulásokba tartozó *esztétikai, ízlés és művészi* megnyilatkozások jelenségeire.

A nyelv, mint kifejező eszköz, jellemző lehet annak a társadalmi közösségnek a belső törvényeire és erőire, amely azt használja. Természetesen ezeket a jelenségeket csak nyelvész szociológusok fejthetik ki vonatkozásaikban és érvényükben teljesen. Akinek azonban valamelyes érzéke van, az ha csak a felületen is észrevehet bizonyos társadalmi összefüggéseket. A használt nyelv (a nyelvjárás) és a nyelvhasználat (alkalmazás) közös vonása szokott lenni a primitíven fejlődött, tudatalatti elemektől meghatározott és túlnyomóan milieu hatás alatt levő társadalmaknak. Differenciált nyelvhasználat a város individuálisztikus társadalmáé. A magasabbrendű közösségekre ez nem áll így. Kemsén megfigyelhetünk néhány idevonatkozó jelenséget. Nyelvjárásuk nagyon kellemesen hangzó, igazi szép kiejtése azonban két-három embernek van. Pedig a bevándoroltak majdnem kizárólag ormánságiak. Hogy erősen veszített eredeti alakjából és használatából az ormánsági tájszólás, az kétféleképpen is kitűnik: 1) nem .mindenki beszél egy nyelvet, a városi, kisvárosi magyar nyelv kiejtésben, alakzatokban különböző módon terjedt el. Több kis csoport állítható össze a községben, melyek körülbelül egyformán beszélnek. 2) Ugyanazok az emberek is változtatnak beszédjükön, egy kiejtésnek, egy formának a használata nem állandó. Az 50 éven felüliek kivételével azért is labilis a nyelvhasználat, mert szégyelik a beszédkülönbséget, ha észreveszik s nagyobb rajtuk az idegen hatás.” Így beszéljük, így tuggyunk.” Ugyanannál az embernél: „Betyár gyerekek”, majd „betyár gyerek” stb. Tehát változási folyamatot, átmeneti világot látunk.

Van egy másik jel, mely társadalmi szerkezetre utal. Az említett Zsellér Bence Jóska családjának ma élő egyetlen utódját a faluban általánosan Bence Julinak hívják, apai nagyanyjának neve után, még a gyerekek is Bencike néven becé-

zik. Hasonlóképei) több családot neveznek az asszonyok apai nagyanyjának lánykori neve után. Ez bizonyos konzerváló vő nást jelent. Nem lenne érdektelen a „pógár” elnevezés lélektani motiválása sem, eredetétől függetlenül, a lealázónak veti paraszt helyett, amit itt ki sem ejtenek.

Ami a folklórét illeti, azt a hitnél tanulmányozottak alapján is, körülbelül a zenefolklórra vonatkozó tanulmánnyal jellemezhetjük. Köszöntő versek, rigmusok, ceremónia, nép mese elveszett, vagy ha van is valahol elraktározva, már nem él. Egyes dolgok leszálltak a cigányokra (farsangolás, újévi köszöntés.) A formáknak és értékeknek ez a lefelé húzódása szokatlanul világos itten. Csakhogy, amíg a falu szinte eldobni látszott a hosszú ideig magánál tartott értékeket, addig csak lassan szivároghat, a diffúzió törvénye módján először a legkönnyebb fajsúlyú elemekben, de még így is alig kapott valamit helyette. Rádió, ponyvaregények, levante, kisváros. Ezért tűnik fel annyira rögtön a kutatónak ebből a szempontból is egy új színeződés: a társadalom lelki üressége. Ráérő idejük a nem túlhajszolt életük, aránylagos jómódjuk (pl. a palóc, székely, alföldi folklóré-gazdag falvakhoz képest) különösen kiemeli ennek az ürességnek jelentőségét.

Az ízlésük és szépérzékük nem mutat az előbbiektől sok eltérést. Ugyanolyan átmeneti állapotban, városfelől jövő, irányítatlan, alsórendű elemekkel telítődő átalakulásban van. Az újabb házak sablonosak, viselet félig külvárosi, artisztikus megnyilvánulás sehol. Bizonyos egyszerűség azonban mindennél érzik és talán a praktikus szempontok határozzák meg leginkább. Vagyona miatt csúnya lányt is elvesznek a férfiak, pedig általában jó külsejűek. Ezek a vonások azt sejtetik, hogy az ízlésük is kialszik. A viselet és divat világosan tájékoztatnak. Öregasszonyoknál a régi fehérre utolsó óráit éli kevés példányban. A férfiakról még ezt sem lehet elmondani. Konzerváló erő nincsen, a városi viselet felfogás új elemei, a fiatalok különösei; a nők körébe már nem is betörték, hanem elárasztották ízlésüket. Igen diszharmónikus kép alakult ki abból, ami az ő lelki alapjukra épült, új, kispolgári divattendenciákból kisikerült. Se nem paraszti, se nem középosztályi, valami idéetlen, de mindjobban rutinosodó viseletnek és viselkedésnek lehetünk tanúi. Ruhára sokat adnak s az irányadó magatartást a tehetős családok fiatal lányai és asszonyai kristályosítják ki, a többiek – egyelőre – vágyban teljesen, megvalósításban tehetőség szerint követik az utat. Hétköznap, nyáron a mezítlábas, közismert viselet érvényes a dolgozó vagy dolgozgatató fiatal nőkre is, de a vasárnap számukra csak azért van, hogy különböző szabású és színű divatos ruháiknak egy sorozatát kint láttassák. Három-négy-ötször átöltöznek különböző viselési határ alkalmakat állítva fel. A templomozás világosan egy ilyen alkalom: ilyen kis, teletszerű községben

semmi értelme és oka nincs annak, hogy az istentisztelet kezdetéig egyfajta, alatta másík, majd rögtön utána egy harmadik kreációban pompázzanak, amint itt is teszik. A legdivatosabb, legfeltűnőbb ruhát a templomban viselték: fekete bársony, rózsaszín stb. magassarkú, kivágott báli cipőkkel. Ezáltal érthetőbb a templomozó lányok nagyobb száma. Viselheti az újat, aki akarja, de egy szempont mégis határt szab szemükben is: „Csak az nőblizzon, aki biri” (csak az uraskodjon, aki bírja). Az idősebbek azonban még visszaérezik a különbséget, bár ők maguk sem viselik a régit és csendesen tudomásul veszik az újat: „Máma nem lehet megismerni, ki leány, ki menyecske, ki asszony. Régen fehérlettek kinn a mezőn, mint a tehenek, mama feketélnek, mint a varjak.”

4. Gyakorlati szempontból vezetett lélektani felosztásunkban a szellemi jelenségek közül még kettőt akarunk említeni: *A népies tudomány* és alkalmazása: a *népies technológia* intellektuális vonásait. Mi a felfogásuk és ismeretük a világról és annak dolgairól? Felvilágosodottság szempontjából kedvező képet kapunk, úgy a próbák alapján, mint az egész helyszíni megfigyelésből kitűnően. Bár iskolai művelődésük a szokásos, – itt igen gyenge – elemi és ismétlő osztályok elvégzéséből áll, kérdéseinkre világos és értelmes feleleteket tudnak adni, a világról megközelítő helyes fogalmaik vannak, sokszor a kispolgárokat is felülmúlják ebben, természetesen a saját területükön, és az általuk ismert dolgokat elég jól ítélik meg. Aránylag elég sokat olvasgatnak, érdeklődési körük is van. Kérdézősködtek a városi ember életmódja, kormányzás, a külpolitika felől, ezekben a kérdésekben is meglehetősen nagy intelligenciát árulva el. A kényelmes városi életről könnyű irigykedéssel beszéltek később. A fiatalabbak az öregektől szemléletben és irányulásban különböznek, tudásukkal általában a gazdasági dolgok felé fordulnak, szakkérdések iránt érdeklődnek. Ez a fejlettségi fok azonban atomizálja őket. Világosabban látják az életet, jobban bíznak magukban, kevésbé félnek. A hasznossági szempontok előtérbe lépnek és az intellektuális fejlettség önállósítja az egyedeket. Az emberek több úton avatkozhatnak bele az események kifejlődésébe, hogy sorsukat intézzék. Láttuk, hogy hitet, vallást, semmilyen alakban nem vesznek igénybe. Most az tűnik ki, hogy annál inkább az értelmet. A vallásos és az értelmi elemek túlzott szereplése egymásvárára történik, amint ezt az egyes családok és falvak összehasonlításaiból is megállapíthatjuk. Kemsén a vallás, hit, egyszóval a transcendentális lelki elemek eltűntek és helyüket csaknem kizárólag intellektuálisak foglalták el.

A falu lakói tehát lépést tartanak maguk módján a korról és az utilitárizmus, társadalmi szétesés, önállósulás jelenségeit idézik elő a maguk világában.

Az alkalmazás is hasonló állapotot n ni la l és hasonló következményeket hoz. Nem tesznek ugyan meg mindent, amit jónak találnak, de itt más okokat is kell keresnünk. Általában egyes embereknek bizonyulnak, pl. az öreg Cuni elleste az oláh vándordézsásoktól a hordókészítést és maga gyártja hordóit. Talicskákat csinálnak. Majd minden ház udvarán lábbal hajtható köszörűk áll különböző egyéni kivitelben stb. Talán a lápi élet régi küzdelmeinek edzése is szerepet játszik ezekben. A magzatelhajtás technikáját is meglehetősen tökélyre vitték és különösen az öregasszonyok őrzik ezt a tudományt és adják át újabb nemzedékeknek.

Ezek az alkalmazások még jobban önállósítják az egyes gazdaságokat és így lazítják a közös küzdelem összetartó összefogásait és erejét. „Ki hogy tud, úgy boldogul.” Ezen a téren eredmény az, hogy függetlenültek egymástól és elveszítették közben az egymást kiegészítő, különböző értékű és rendeltetésű tagokból álló közösségüket.

5. Vannak bizonyos *jelenségkomplexumok*, amelyek különböző elemekből tevődnek össze. A helyszíni megfigyelésnél alkotó részeik egymásra hatása és közös vonásaik alapján sokkal célszerűbb az ilyeneket, amint Gusti iskolája is megállapítja, saját komplexitásukban felfogni. Ezeknek a bonyolult és¹ sokrétű tárgyakkal összetevő elemeit a feldolgozásnál megfelelő helyre be lehet sorolni, amint ezt meg is tettük a lelki elemekkel. Újabb, külön említést egy némelyik jelentkezési viszonyai miatt érdemel. Ezek között első az említett valóságok kis száma. Akár hagyományból, akár más úton kifejlődött tényekről van szó, nagy a szegénysége ennek a falunak. Nem tudunk ugyan részt venni olyan különleges alkalmaknál, mint keresztelő, lakodalom, temetés, amelyeknél elsősorban éli ki magát a falu komplexitása, de az erre vonatkozó egyéb jelekből és egyértelmű információkból a többi jelenségekkel egészen összhangban kimondhatjuk, hogy közös érvényű szertartásokról, hagyományélésről, formalitásról említendő mértékben nem beszélhetünk. A régi játszóházak színes, szellemes, egymást lelkileg összekapcsoló, az egész falu hangulatára, érzésére és élénkségére a maga bélyegét rányomó tevékenysége még emlékezésben sem nagyon van meg. Szokások, közös paraszti életmegnyilvánulások nincsenek. Az út már a városiasodás felé vezet, egyelőre a régi épület lebontása uralja a képet, ezért kapjuk a társadalmi romoknak, szegénységnek látványát.

Megállapításunk erősítésére szolgálhat nemcsak a gazdaság realitásának mennyiségi számszerű hiánya, hanem fajta és változat szegénysége még a maradványokban is. Egyes jelenségek, melyek pedig valamikor erőteljesen éltek, egészen eltűntek. A maradványokból a régi világot sokféleségében visszaállítani nem lehetne, de ezek nemcsak arányosan zsugorod-

tak össze, hanem hiányosan is: egy-egy vonatkozás egészen elveszett, így a régi nótás, erősen szellemien, gazdag munkaközösségek, a fonók, a fosztókák nem tűntek el, hanem egyik oldalukat, a szellemit egészen elveszítették. Nóta, tréfa, mese ma már nincs ilyenkor, kukoricafosztás közben csak azért beszélgetnek, mert nem ülhetnek csendben, de még így is sok a hallgatás meddő szünete, amikor kifogyott a pletyka, rászólni sem lehet senkire, csak a kezek mozognak serényen és a háncs zizeg.

A gyermekek sem játszanak már. Az ő társadalmuk a társulási formáikban sok mindent meg tudna mutatni a felnőttekére jellemzően esetleg még őszintébben és világosabban mint a kész társadalomban, itt azonban elenyésző a gyerek még nyáron is. Néha hancúroznak egy kicsit és valósággal élményt jelent, amikor játékban találtuk őket. Máskülönből dolgozgatnak és lézengenék. Önálló kis lények különböző megjelenésben. Számukat nem nézve, talán mégis példázzák a felnőttek társadalmát atomizálódásukban. Érdekes lenne egy nagyobb falu gyermektársadalmát a szociológia szempontjából tüzetesen megvizsgálni, a kemsei gyerekek nem adnak anyagot, köztük semmiféle társulási kapcsolat nincs.

A felnőttek között mulatás, ivás, kártyázás nem látható. Két-három ember kuglizásba kezd néha vasárnap délután a korcsma mögött levő utcai pályán. Vasárnap este többen öszszegyülekeznek aszerint, hogy milyen munkaidő van, a korcsma ivójában. Beszélgetnek, vitatkoznak, pipázgatnak, de nem isznak. Alig egy-két ember kér ritkán egy pohár bort. Leginkább politikai és gazdasági kérdésekről beszélgetnek. Különösen a külpolitika érdekli őket. Nagyon hat rájuk ebben az irányban egy meglepően intelligens, élénk szellemű ember, a falu könyvtárosa, aki gazda ember létére sokat olvas. Határozottan vezető szerepet visz, önkénytelenül hallgatnak rá, de úgy látszik, mintha kölcsönösen nem vennék észre egészen ezt a viszonyt. Az olvasó körben újságot olvasnak, rádiót hallgatnak néha.

Még egyet kell kiemelnünk, amelynek jelenléte és jellege maga is vet egy sugarat erre az átalakuló társadalomra. Ez a tánciskola, amit egy majdnem évente odavetődő vándor táncmester tart a falu fiataljainak. Anyagi szolgáltatással is fizethetnek és ezért a tanár úr a legújabb táncokat tanítja. A lányok majdnem mindnyájan beiratkoznak. Igaz, hogy a faluban nem használhatják fel tudásukat, nincs alkalmuk táncolni. A szomszéd falvakba járnak bálozni, de sokszor még tánciskolába is. Le is nézik ezt a kis falut, a más falusiak, mert mulatság nincs. Szerintük azért, mert szegénynek nem jut, gazdag meg sajnáli. A valóság az, hogy nincs is elég fiatal ilyen mulatságra, hiszen még a tánciskolájuk létszámát is a közeleli puszta gyarapítja. Az úriság jele, ha valaki nemcsak csár-

dást táncol, de még csak félénkőn és félszegen ereszkednek bele az újakba, inkább nézik. Minden újabb generáció otthonosabban mozog és báljaik kispolgári jellege csakhamar teljessé válik.

6. A szellemi jelenségek a társadalom képét csak egy bizonyos oldalról, igaz, hogy a legfontosabbról világítják meg. A teljes felvételt az összes területek együttes szemléletéből kapjuk. Ezek nincsenek élesen elhatárolva, szellemi természetűek, nőnek a gazdasági élet talaján és fordítva. Szociológiai szempontból az összes jelenségek között létezhet egy bizonyos összeköttetés, érintkezés és valamilyen fajta megfelelés a törvényszerű párhuzamosság alapján.

A gazdasági és politikai-jogi megnyilvánulások területről is vizsgálhat néhány vonás a szellemi értékek adataihoz.

A munkában az egészen öregek is erősen részt vesznek és az asszonyok is meg vannak terhelve. Gazdasági aktivitás hajtja őket erősen, azonban mégis a dolgok könnyebb végét keresik és kicsinyes kényelmesség meglehetősen mértékben elterjedt közöttük. Már a külső kép is különbözik a megszokottól: a legnagyobb munkaidőben is feltűnően sokan vannak otthon. A munkamenet nem tempós, hanem kényelmes. Nem teljes lélekkel, természetességgel látszanak dolgozni. A földdel való foglalkozás munkaritmusa, amely sok ember egyidejű és egyfajta munkálkodását írja elő, közös szántás, közös vetés, aratás stb. itt szétbomlik, egyéni akciókká. Szobáikat föláldozzák a munkára, hogy nyugodtan és kényelmesen el tudják végezni. Tisztaszobájukból is kihordják a bútort, hogy kukoricát fosszanak, ami más vidéken nem szokásos.

A gazdasági jelenségek a legerősebb meghatározó hatást fejtik ki társadalmi és egyéb lelki életükre. A Dráván határuk partjára sodródó holttesteket belökik, hogy a temetési költségektől megszabaduljanak. Kutya feltűnően kevés van a faluban. „Nem éri meg. Sokat eszik, a tolvaj meg csakúgy lopkod”. Tudvalevő, hogy haszonra való tekintet nélkül a parasztgazdaságok obligát tárgya a kutya. A közös munka ritmusa, amit a természeti tényezők diktálnak a faluközösségnek és bizonyos határok közt egy-egy zónára osztja fel az időben lefolyó foglalatosságokat, ebben a faluban hiányzik. Ennek közvetlenül gazdasági okai vannak ugyan, de már más hasonló képet mutató gazdasági tényezőknek szellemi oldala erősebb. A legkülönbözőbb csávázási eljárások vannak náluk érvényben.

A helybeli boltos vásárló közönségét inkább a szegényebbek teszik és ez szükségessé teszi a hitelezést. Az adós sok esetben nem törleszt, még akkor sem, ha van is pénze, inkább egy időre készpénzért vásárol. A pógár-szatócs tíz filléres részletfizetési tétellel is megelégedne, annyival is inkább, mert

nem pörli be adósait, azt tartván, hogy úgylis hiába van minden, ha az emberek nem becsületesek.

Háromszor évenként több család összeáll, egy-egy kocsi felpakolóznak és mosni mennek a Drávára. Közösen használnak még vetőgépet, bizonyos csoportok segítenek egymásnak a hordásban, tengerifosztásban. Közösen indulnak a távoli csikóvásárra. Ezek az adatok mutatják az első kollektív jelenségeket, csak az a feltűnő, hogy szellemi tényezőknek igen utolsó és leszorított szerep jut. Alapos vizsgálatra inkább azt mutatják, hogy mennyire nincs belső tudatos indítású életvonásuk. Mert másutt nagy szerepet játszhatnak a gazdaságokban is a lélek jelenségei, itt még a csoportok kialakulása is túlnyomóan gazdasági időjelenségek által történik. Tehát egyéni izolált munkálkodás, másrésztől gazdasági elemek csaknem teljes uralkodása a kollektív jelenségekben.

Az állammal semmi kapcsolatot, érdek vagy létazonosságot nem éreznek, nemzet számukra nem jelent semmit. Magasabb kollektivitást szavaik szerint nagy elhagyatottságukban nem tapasztaltak, nem éreztek. Az állami ünnepek, pl. Szent István napja, amikor csendőrök őrzik ellen a munkaszünetet, az urak ismeretlen célú intézkedése számukra. Annál hevesebben dolgoznak tehát otthon. Érdekes, hogy pereiknél nem a bíróságban bíznak, hanem az ügyvédben. Nemcsak a falu, de a vidék is, majdnem csak egy ügyvédet akar igénybevenni, mert eddigi sikerei alapján úgy vélik, hogy a jó elintézésnek az illető személye a feltétele. Frázisokat eltanulnak, de az őszintébbek meg is cáfolják ezeket. „A pógárnak egy szava van, azt is eladi” mondják, a mi a választásra vonatkozik. Ilyenkor mindenki igyekszik kérni, amit megkapni remél; járdát, bőrkabátot, háztetőt, stb.

A társadalom jogi szokásai az egyetlenség, amelyek bár csökkenve és változva, de még legjobban érvényesülnek. Örökösödés, családjogi helyzet és strukturális kérdéseik a szellemiségüknek is jelzője, úgy, hogy ebből levonható megállapítások egyenesen a társadalom jellemzésébe illeszthetők.

7. A jelenségeket eddig a falu egységére vonatkoztatva vettük szemügyre. Egy nagyobb társadalmi egység nem fogható meg egyszerre teljes egészében megfigyelésünk számára. Ugyancsak nehéz és kétséges dolog túlnagy tényeket felfogni és a valóságokat széles területen megfigyelni. Ezért szükséges a részek külön tanulmányozása. A nagyobb társadalmi egység pl. falu, több kisebből, gazdaság, család áll. Ezért a részlettanulmányozás *az aleggységek vizsgálatai*: jelenti. Ez azért is hasznos, mert így felszínre kerül egy sereg igen fontos tényező, a nagyobb egységeknek kisebbekhez való viszonya. Ezek a formális viszonyok a társadalmi struktúrát adják, melyek különböző folyamatok által fejlődnek. Egy család vázlatos története

minden más fejezet felé vetít egy világosító sugarat. Az eddigi megfigyeléseink nagy részét is kisebb egységek tanulmányozásából nyertük. Megemlítünk még egy-kettőnek szellemi jelenségeiből egyet-mást, hogy (vökökkel a vonásokkal lezárjuk a képet.

A családok egy bizonyos méretű közös külső látszathatár mögött sokféle szellemiséget képviselnek. Külső motívumból eredő külső vallásosságot, rejtett vallásrokonszenvet külsőségek nélkül, közömbösséget, atheizmust stb. Puritán szigorúságú, szorgalmas élettől több oldalú erkölcsi defektust nyilvánító családokig, egész sor különböző típus alakítja ki a falu szellemi arcát. Ez még megközelítéssel sem egységes, tehát legfeljebb szellemi egyoldalúságban és szegénységben közös.

A család belső életében általában érvényes a materiális szolidaritás, amelyik a szellemi magatartást is megszabja. A kis létszámú családok meglehetősen hideg levegőt árasztanak, ahol veszekedés nincs, ott letompított személyi kapcsolatok és nyomasztó csend van. Egyik gyermektelen családban még az ételfogyasztáson is összevesznek, az asszony nagyon takarékoskodni akar. Általában sok helyen oka a bajnak az asszony. A férfiak elterjedten okolják is – a más családban levő nőket az ottani bajokért. Az idősebb nők, különösen házsártosak, rendelkezők. Egy öreg pógár látható élvezettel mesélte, hogyan tanította móresre anyósát, aki miatt többször elhagyta a családját és más vidéken cselédmunkát vállalt. „Azt mondi a szüle igazad van, de azért én vagyok a gazda.” „Nem jutott eszibe, hogy idehoztam azt a vót, hát az se kutya, hát ne bánjunk úgy vele ... Futott is ám a banya.” Lelki érintkezés a gazdasági együttműködés biztosításáig megy és részletesebb vizsgálatok azt igazolják, hogy a családot elsősorban és uralgó módon az anyagi beállítottságú szolidaritás tartja össze és a család tagjainak belső élete, a családi szellem megnyilvánulása ennek a legteljesebb függvénye.

A gazdaság a régebbi házközösség munkaközösségen alapuló társadalmi egysége, mely bizonyos mértékig szellemi egység is volt, hasonló látványt nyújt. Itt még fokozottabban érvényesül az említett kapcsolat kizárólagossága, pedig többnyire lemenő ágú rokonok alkotják a gazdaságot Legfeljebb annyi említésre méltót mutathatnak még, hogy az elszigetelődés és függetlenülés, (egy-két tisztán gazdasági összefogástól eltekintve) itt külsőleg is nyilvánvaló.

Bizonyos mértékben a korcsma is önálló egységnek vehető szociológiailag. A kemsei azonban olyan kevés jelenséget szolgáltat, hogy nincs meg az önálló élete és épen ez a jellemző. Látogatottság alig van. Egy érdekes mozzanat, hogy a korcsma politizáló hely, de nem fogyasztanak s a korcsmásos kényszerűen eltűri őket, pedig csak telefüstölik és köpködik a szobáját és sokszor az ebédjét zavarják meg. Egyetlen hangos mula-

tozást egy őszi vasárnap estén a zehii cselédek csaptak, amikor az egész falu a legnagyobb csendbe merült és lepihent, csak a pusztai cselédek ordító nótázása hallatszott bele sokáig a falu éjszakájába. Más életjelenségek (verekedés, botrány, propaganda, kor-, vagy rokonszeny csoportok, alkoholfogyasztás stb.) a vasárnapi beszélgetésen kívül nincs. A bérlő abban bízunk, hogy a falu közepén álló korcsma küszöbön levő áttelepítése egy kihalt házba, meg fogja hozni a fogyasztás fellendülését, mert ott majd a kertek alól is be lehet járni; most többen jönnének de szégyelik, mert mindenki látja őket és nem lehet észrevétlenül bemenni, vagy épen terményt vinni. Társadalmi osztály szerint már láttuk, hogy a pógárnak álontudaton, egykézésen, vallástalanságon, individuális és anyagi szemléleten és atomizálódáson kívül más közös szellemisége alig van.

*

Összefoglaló kép már ezeknek a spirituális társadalmi jelenségeknek vizsgáló fényében is kialakul. Szempontjaink tolmácsolásában elsősorban azt láthatjuk, hogy ez a falu igen szegény, vagy teljesen vagyontalan azokban a belső eredetű szellemi értékekben, amelyek egy társadalmat belülről tartanak össze és működését elsősorban biztosítják. Ennek megfelelően a közösség nagyon alacsony fokán él. Társadalmuk vérnyomása rendkívül kicsi, érverése ritka. Ez a két jelenség a természetben két helyen lép fel. Az alsóbbrendű primitívebb élőlényeknél és a gyorsabban élő magasabbrendű lények beteg legyengülésénél, a halódásnál. A következő fejezetben ez utóbbi állapot jelenlétére mutatunk rá. Kemse városi társadalomhoz hasonlít, amelynek közismerten jellemzője a sejtszerű, túlságosan individuális életforma. Ezen a folyamaton túl még kevesebb lenne megfigyelhető társadalmi kapcsolatuk, ha egyné mely kényszerítő körülmény, mely a milieu által van megadva, nem állna fenn.

Hangsúlyozzuk tehát a következőket:

1. A közösségi vitalitás hiánya. Szociális gondolkodásukat a jóléti theória szellemében való egykézés jobban jellemzi, mint a közösség bármelyik egységének életbentartási szándéka.

2. Szellemi világuk feltűnő szegénysége. Elszigetelt környezete, öregebb képe ellenére túlságosan szegény szellemi maradvány: vallás, folklóre, komplexumok. Civilizációs hatásokra az új generációkban teljesen eltűnnek a múlt értékei. Kultúrhatást alig vesznek fel.

3. A homogenitás hiánya a meglévő szellemi értékekben. A lelki struktúrák különbözősége is szokatlan. A jelenségek veszedelmesen igyekeznek a városutánzás felé. A differenciálódás növvő irányú, a legteljesebben ellentétes gesztusokig, felfogásokig. Különböző elemek keverednek.

4. Az antiszociális tényezők közösségösszetartó szerepe. Egykezés. Ál-osztályöntudat.

5. Utilitárisztikus szempontok túltengése.. A hasznossági szemlélet elemei a többi belső értékek felett is uralkodnak. Egyéni vitalitás (önzés) ellene fordul a szellemű vitalitásnak és közösségi életfeltételeinek. Gazdasági jelenségek minden területen uralkodnak a szellemiek rovására.

Végeredményben Kemse az individuális «élet útján él és már jól előrehaladt ebben az irányban. Belső íg dekadens és anyaghoz kötött szellemet képvisel.

II.

Kibontakozott előttünk az a kép, mely a szellemiség felől mutatja be egy társadalom társadalmi életét. Most el próbálunk jutni egypár lépésben ennek a kialakulásnak a tényezőihez, vagyis azokhoz a meghatározókhöz, amelyek a falu jellemzett életének feltételezői és kialakulásának magyarázóí. Sok mindent megmagyaráz: a nézőtérrel a kullisszák mögé pillantani, ha nem is Heering pszihofizikai ellgondolásai szerint. A meghatározó mozgató körülményeket és kellékeket ugyanis nem vesszük oknak, hanem feltételezőkének. *A kifejlődés tényezőinek és nem az oksági viszonyoknczk kutatása alkothat szociológia kategóriát.* A társadalmi élet egyik oldalról mindig lelki környezetben folyik le. Ezt vizsgálja a lelki keret, mégközelebről az egyéni- és köz-lélek jegyeit, természetét, jellemző tulajdonságait, amennyiben szerképet játszottak társadalmi szempontból.

A lelki milieunak ez a feltárása a pszihologikum és történeti múlt különböző formái alapján megérteti velünk a megállapított szellemi életet és értékelés-alapot ad az állapothoz. A léleknek és természetnek meghatározása leli etőségekre mutat rá, ezek magyarázzák a fejlődést és megjelölik az irányulást és akaratot. Természetesen ezeknek az adottságoknak a vizsgálatánál is vannak nehézségek. A fizikai környezet, a természet: kész kozmológiai milieu anyag. A faj és emberi test: a biológiai keret anyaga, a letúnt társadalom: a történetié, a lelki adottságokat és történéseket azonban a mai társadalom szellemi és egyél) jelenségeiből tudjuk csak kihámozni. Épen ezért mondható, hogy a lelki élet teszi azt, hogy a társadalom önmaga meghatározója.

Ezeknek a genetikus szempontoknak alapján a lelki élet és a jelenségek közötti kapcsolatokból felmutatunk néhányat, keresvén a tettek mögött a mélyebb lelki ösztönözést és figyelve a multat is, amennyire csak lehet.

A jelenségek különböző létgyökerei a belső világ talajában vannak. Végső elemzésben a külső tárgyi értékek a léleknek, a belső hajtóerőnek produktumai és így ezek alapjá-

ban lelki jelenségeknek szellemi és egyéb megnyilvánulásai. Nyilvánvaló, hogy különböző egyének és társadalmak ugyanazon helyzetben nem egyformán viselkednek, ezt épen a lélekstruktúrák különbözősége okozza s ennek felismerésére a ki-váltódó jelenségek indítékait keressük.

A szellemi értékek pusztulása látszólag megelőzi a társadalomét. Hogyan jutottak ide? A vallásosság Kemsén elveszítette régi erejét, mert az egyház is elvesztette azt. A ref. és kath. vallási élet között igen nagy különbség van, amely természetükben rejlik és látásunk szerint megvilágítja azt a különbözőséget, amely egy olyan kis helyen is mint Kemse a két egyház híveinek vallási életében a katolikusok javára feltűnik. A református vallás sokkal aktívabb szerepet szán a híveknek a tanítások befogadása, felszívása, valamint azoknak és a cselekményeknek élése, alkalmazása szempontjából. Ez a szabadság továbbá az értelmi és akarati lelki elemekre inkább való építés, a reális élethez való nagyobb közelség, csak két alap-állapotra vezethet igazán: egy teljes őszinteségű, legbelülről jövő, erős hitvilágú vallási életre, vagy a teljes és nyílt hitetlenség és vallástalanság állapotára, (amikor is a hasonló lelkületű vezetők csak vallásgeztusokban, formailag támadják ezt az állapotot, de lényeg szerint élik). A két végpont közé eső formalizmus átmeneti állapot, amely támogató körülmények mellett elvegetál, kritikus időben azonban kifejlésre visz. A katolicizmus misztikus hatásaival még nem egészen komoly és mély vallásélet esetén is jelent valamit a híveknek. Papja jobban el van választva híveitől mint a református lelkész, akinek életét és szavait különösen figyelik és annak függvényeképen élik vallásos életüket. A református egyháznak régebben sem lehetett ezen a helyen túl hatalmas életformáló ereje, amint ez a régi jegyzőkönyvekből is látszik. Kegyes, terjedelmes prédikáció, megmerevedett stílus és formalizmus, ami természetesen papjainak is tulajdonítható, nem mintha az itteni papság kevésbé felelt volna meg hivatásának, mint ugyanakkor az ország más vidékein lévők, de itt a kritik'us helyzetben már igen kevés volt az, ami másutt még sokat jelentett. A reformáció, teljes valóságában csak el volt gondolva. Amint ki tudott fejlődni egy olyan életmód, mely két külön világban éli ki magát: „szenthelyen”, (templom), „szent időben” (ünnepek), „szent cselekmények” által az egyik részét, és a mindennapi életben a másikat, megindult az a folyamat, hogy a felső szellemi világ elvonttá s az alsó léleknélkülivé lett. Mindkettő pedig sorvadni kezdett.

A háború előtt még ment valahogy a vallásoskodás, bizonyos kegyeskedő és merev egyházi élet, de a társadalomnak a háború alatti nagy morfológiai változásai, mint pl. a bevonult férfiak miatt módosult népesség, és a harctér szellemi hatása alatt, egyszeriben lehullottak az üres formák. A hívek

lilozófiátlan közömbössége mellett, az egyház is mindjobban világi dolgokba keveredett. Maguk az emberek is látják e helyzetet: „Vót egy papunk, aki, mikor eljött, az ember szíve remegett, mert az isten dolgairól beszélt.” „Az egyház most politikát folytat, nem is tudja Isten tudományát megtanítani.” Az Ormánság két falujában megválasztott papok az 1935-ki választások után politikai okokból helyet cseréltek. Az egyik községben a lakosság többsége kormánypárti volt, papja kizgazda-párti, a másikban a helyzet fordított volt. Amikor a képviselő-választások alkalmával kiderült a papok pártállása, a felháborodott hívek papjaikkal egyetértésben megcsinálták a cserét. Pedig „nem szabad belekeverni politikát a prédikációba, se csatateret”, – mondja egy kemsei, aki a vallást sajnálja. Egyik papra ezt mondják: „ez egy valódi világi pap.”

A parasztságnak az egyháztól való elszakadása régebbi csírákra mutat. Az egyház is mindinkább magára hagyta őket az életben. Papjaik, tanítóik, kevés kivétellel nem együtt küzdöttek velük. Ma már sokszor szemben is állanak. „Annyiból az egyház is oka a vallástalanságnak, hogy nagyon szorítja az egyházi adót. Az emberek megunták a zaklatást és bosszúból sem járnak templomba.” Magukra maradtak és ők nem hisznek többé az egyházban s az azon keresztül megismert Istenben. „Most nem bízik az ember az Istenben, csak magában, bukszájában, vagyonában.” Az egyház ma külső maradványát sem jelenti Kemsén egy hajdani közösségnek. A magukra hagyott emberek magukba húzódtak s ez azt jelenti, hogy a *vallás is magánügy lett*. A régi szellemi keretek tarthatatlanná lettek itt, sok más helyet megelőzve, ahol most kezdődik ez a folyamat. Világosan felismerték más tényezőktől öntudatra keltett lelkükkel, hogy az intézmény-egyháztól nem kaphatnak semmit. A civilizációs tényezők behatása elősegítette az üres és erejét vesztett vallásosságuk eltűnését. (Az egyházi funkciók, melyek azelőtt a bölcsőtől a sírig keretezték az emberek életét, elveszítették jelentőségüket és érvényüket.) Pozitív vallásosságukkal eltűnik a néphit is. A belső életerő elpárolgása után az egyház – akaratukon kívül – mint egy holt mészváz áll még közöttük.

Ezek a megállapítások azért is fontosak, mert erősen és egyértelműen összefüggnek az egyéb szellemi jelenségekkel, így az *erkölcsi*ekkel is. A hit rendesen megszabja az erkölcsöt és most erre saját egyéni mértéket kezdtek használni. Méginkább az anyagiak felé fordulva, amelyekkel annyi bajuk volt, kezdtek mindent annak alárendelni. Legjellegzetesebben erkölcsi ténykedésük, az egykézés ezt a szemléletet érvényesítette. Azok a katolikus családok, akik még nem lettek pógárok, – tehát vallásosak maradtak, – nem egykéznek. Akik pógár-családba kerültek, vagy családjukkal együtt a pógárság osztályába emelkedtek, vallástalanok és egykézők lettek.

A megváltozott külső körülményeket egy *értékítélet-változás* követte. Lassan elszakadtak az összes társadalomközösségi szálak, melyek azelőtt külső és belső tényezők által még összetartották őket (házközösség, gazdálkodásmód, primitívebb szemlélet, vallás stb.) és mindinkább saját személyük lőtt fontossá. Céljukat, hogy minél jobban és könnyebben megélhessenek, teljesedő önzésük során minden módon el akarták érni és kikötöttek az egykézésnél. Mindjárt kezdetben közrejátszott itt az a lelki struktúra, amely a vallásnak és hitnek a belső szellemi értékek közül való kidobása által alakult ki bennük. Nem a gyerek utáni vágy halt ki belőlük, hanem egyéb indítékok mozgatták őket. Ha mégis gyermekeik feláldozásához folyamodtak, ez az állapot Mombart szavaival élve, belső diszharmóniát kellett szüljön. Hit hiányában alvó lelkükben nem nagyon kellett erkölcsi gátlásokat leküzdeniök, talán még nagyobb problémájuk volt a vágy és be nem teljesedés közti konfliktust elsimítani. A civilizációs hatások nem maradtak nyom nélkül. A kényelem, jobb élet felfelé vonzotta okét, lecsúszni nem akartak, a gyerek viszont már nem volt „gazdaságos.” A környezet, magukra hagyottság, sőt elnyomás liatására olyan lelki állapotba juthattak, belső szemléletük olyanná lett, hogy az első külső ok kiválasztotta ezt az életreakciót. *Végeredményben nem a jólét, vagy a kultúra határozta meg ezt a magatartást*, sem pedig az abszolút értelemben vett anyagi helyzet (földhiány, nyomorúság), *hanem lelkületük akkori struktúrája*, és az ember természetes önzése, amely, ha gátlás nélkül teheti, teljesen kifejtí önmagát. A gazdasági ok, mint katalizátor szerepel, melyre a folyamat megindul. Kezdetben a vagyonhiány, az életszínvonaluk süllyedésének fenyegetése, később épen a jólét, a vagyon megtartása, sőt növelése címén folytatják a születésszabályozást. Ma a 25-30 holdas gazda épügy egykézí, mint az 5-10 holdas. Az öneszmélésnek és racionalista szemléletnek egy bizonyos fokához kellett előbb eljutniok, amikor is életük egyedüli irányítójává az ész lett. Ez az állapot eo ipso szegényebb» élet szempontjából. Az ember úgy, amint van, lelki adottságai alapján leginkább külső tényezők hatására (vagyon, polgárosodó környezet, munkatér) jut el – a természettől eltávolodva – az észre, a rációra alapított életre. A kemseiek már erősen kiszabadultak azokból a szoros kapcsolatokból, melyekben a természettel voltak összenöve, amikor az új családrendszert kezdték, amely egyéb életformájukkal együtt ma már merev és kialakult.

Ugyanez áll az összes többi lelki elemekre is, amelyek párhuzamosan fejlődtek ki. Saját lábukon járva és a városi társadalom útját követve, természetesen régi értékeik megtartásának nincsen értelme. Újat viszont nem kapnak, csak a legselejtesebbet, ami be tud szívárogni. Még jobban egy oldalra

billen életük hajója egy pusztító circulus vitiosus útját követve, ami azután életük egyik felének: a lelki-életnek teljes kiszáradásához vezetett. Eredeti társadalmuk szülője és élte-tője nagyon is sok külső tényező (a táj, szomszédság; a veszélyes idők: török- és rablóvilág, stb.) Először az állam, a többség kerül velük összeköttetésbe, de rendszeren egyoldalú a kapcsolat (adózás, katonaadás), azonkívül meglehetősen laza. A 48-as szabadságharcban pl. nem vettek részt. Éltek külön világukban s csak azt tudták, ki a földesurok és kié körülöttük a sok birtok. A jobbágy-felszabadítás után lassan-lassan civilizatorikus elemek is eljutottak hozzájuk (gazdasági eszközök stb.); és valamennyi kultúra is főleg az egyházon keresztül (könyvek, iskola), az egyház azonban megmerevedett, a *belső kultúra nem tartott lépést az élet külső változásaival*. Régi elhagyatottságuk most visszatért és szellemiekben mindig ridegebb lett. Fizikailag már nem maradtak egyedül, kezdték őket szálak kötözni a rajtuk kívül levő világhoz. A legutóbbi évtizedek azután e külső hatások számát és betódulási gyorsaságát mind rohamosabban növelték. A városiasodás ma veszedelmes mértékben előrehaladt, de sokat már nincs mit nőjjön. Különösen súlyos az, hogy *ez a folyamat éppen a társadalom és nemzetellenes erők irányában megy végbe*. „Sokkal butább vót régen a nép, nem úgy, mint máma” szólásuk után is azt látjuk, hogy mit ér, ha egy társadalom *csak* felvilágosodik. A születések csökkenése többek közt, az emberi akarattól függ. De éppen az emberi akarat az, ami – ha bűn az egykézés – megromlott.

Városodási folyamat az egész civilizált világ népeinél folyik, logikusan halad és nem állítható meg. A modern állam a régi formákat segíti elpusztítani. Egyik, az embereket és a társadalmat jól ismerő kiváló orvosprofesszorunk szavai szerint, – aki korábban magánorvosi gyakorlatot folytatott, – ma országszerte, de főképp a városokban az a helyzet, hogy a világra jövő gyermeket úgy tekinthetjük, mint akiknek sikerült egy sűrű háló szemein valahogy keresztülbújniok. A város társadalma ha jobban fogy is, mint a falusi, adottságai mellett érthető is. *Ez a falu azonban már nem marad el a város mögött*.

Maga a legmagasabb fokú születésszabályozás még nem a legsúlyosabb jel ebben a társadalomban. Ha ma népes családok élnének a falu minden házában, de egyébként ugyanaz a külső és belső helyzet maradna, mint most van: az eredmény nem módosulna. Egy-két szempontból a nép létszáma is fontos, azonban csak egy következmény, egy tünet maradna el, ha csupán az egykézés érne véget. Valószínű, hogy sok dekadens jelenség csak azért nem jön létre, mert nincs rá alkalom, vagy lehetőség. A mai állapot gyökere azonban benne van a mai helyzetünkben.

Az egészséges életben egy tendencia nem válhat uralkodóvá és ez a társadalmunk belső életére is érvényes. Az itteni társadalom életének igazi lényege, tartalma elpusztult.

Ez a társadalom ezzel a lélekkel, ezek mellett a meghatározó okok mellett nem lehetett mássá, nem juthatott máshová. Csak két úton kerülhették volna el a mai állapotot: vagy a külső tényezőket megváltoztatva, vagy magukat. Az első lehetetlen volt számukra, a másodikat nem voltak képesek egyedül elérni. A külső nagy történésekben nem volt cselekvő szerepük. Saját lelkiéletüket pedig eleve meghatározza *három lelki tényező*: *egy őseiktől örökölt lélek-alkat*, amelynek biológiai adottságaival számolnunk kell; azután *saját életük* hatásai és tapasztalatai, cselekedeteiknek és viselkedésüknek nyomai (lelkiismeretük éberségéhez és felelősség-érzetükhöz mérten); végül *a másoktól kapott hatások*.

Az első tényező nem lehet eredője fejlődésük irányának. Ha játszottak is közre biológiai adottságok, *nem azok döntöttek el útvonalakat*. Múltbeli életük lelki konstitúciós vonásai semmit sem igazolnak a későbbi fejleményekből. Nem tudtuk ugyan megállapítani, hogy a szaporodási szempontból egészségesebb vidékre került kemseiekre és ormánságiakra milyen családrendszer jellemző: egykéznek-e, vagy sem, (mindkettőre akad példa), de itt, amint a betelepülteken megállapítható volt, *az egyetlen még általánosan fennálló kollektív szemléletük*: az egykézés, faji és örökölt lelki konstitúcióra való tekintet nélkül tartja és terjeszti a család-alakulás mai, ottani formáját. „Kíélt nép” kétes fogalma nem húzható rájuk, amint erre az egyén és a társadalom viszonyában pár szóval mindjárt rámutattunk.

Sajátmagukon akármennyire büntudatosan is érezhették eleinte magatartásuk következményeinek bizonytalan fenyegetését, épen a harmadik tényező, a felülről való vezetés és nemtörődés hiánya, sőt esetleg romboló és negatív hatása miatt, nem lehetett elég lelki erejük – még ha felismerték is – kikerülni a szükségszerű pusztulásból. Kétségtelenül vannak ennek a társadalomnak bűnei, de végső elemzésben nem bűnösebbek, mint az ország egyes vidékeinek lakossága, amely még nem jutott ilyen nyilvánvaló pusztulási fokra, ha hordja is magában hasonló sors csiráit. (Alkalmunk volt például a Hajdúságban is tapasztalni s főként fenyegetőzve emlegetni ottani parasztok egyke-mentalitását.)

Ez a társadalom azért látszik széthullottabbnak, mint a városi, mert itt kevésbé tudják respektálni azokat a természeti adottságokat és ösztönös korlátokat, melyek *akaratumk köréhez* tartoznak. A férfi és a nő viszonya, a nő túlságos szerepe, vezető- és vezetethiánya, eddigi faluszemléletünkhöz szokatlan és lesújtó képet mutat omlásukról.

Külön fejezetet érdemelne nem is mint központi, de

mindenesetre, mint egyik legfontosabb szociológiai probléma, az *egyén és társadalom, viszonya*. Itt megelégszünk annak a különbségnek felvetésével, amelyet társadalmi közösségüknek és az azt alkotó egyéneknek ellentétes élet-intenzitása felmutat. Egy bizonyos passzivitáson túl, az egyéneik vitalitása épen a már említett egoisztikus beállítottság miatt, nem is sejteti velünk az első látásra, hogy társadalmuk szétbomlott és haladó, sőt, hogy az egyének a maguk látszólagos élet-erejükben már utolsó, folytatás nélküli példányai népes-családú őseiknek. Fel-tűnően intelligens, megfontolt és ügyes emberek és pozitív lelki tulajdonságaik alapján nem is lenne érthető az a pusztuló tendencia, amely itt a társadalmon keresztül az egyént is sorban eltörli a nemzetnek ebből a részéből. A falura lelki szempontból a közülük való egyéniségek lényeges hatást nem gyakorolnak. Annak a viszonyoknak is megszűnt az életteljessége, mely mindég valamiképp még működő társadalomban *vezető és vezetett között* fennáll. Kívülről jövő irányítás mozgatja meg csupán őket, de ez a megindulás nagyon csak a szellemük felszínén folyik és nagyon lanya. Sem tiszta vezető típusok, sem nyájberek nincsenek. (Aktivitást is kiváltó módon a jelenben csak *egy ember* gyakorol hatást a falura: a könyvtáros, egy valóban meglepően öntudatos gondolkodású és olvasott pógár, aki pl. külpolitikai és egyéb kérdések felvetésével és népszerűsítésével szellemileg foglalkoztatja a gazdakört, anyagot adva a korcsmai s egyéb beszélgetéseknek. A korábbi fiatal tanítójuk rávette őket, hogy kis templomukba orgonát szerezzenek.)

Az *egyéni* életükben találhatunk újítási szellemet. De ez nem hozható vonatkozásba társadalmi életük kezdeményezési passzivitásával. Az egyéni élet újítása, reform-lépése nem rés a falu konformizmusán, önálló, független alakulás. És még így is csak a gazdasági, materiális újítás a fő jellemző. Szokás-életben nem lehet újítani, mert nincs náluk ebből egyetemes érvényű. A divat és viselet pedig itten tisztára külső és nem társadalom-lélektani konformizmus. Épen ennek a hiánya mutatja meg leginkább, milyen kevésbé lehet itt Kemsén társadalomról beszélni. Az egyén a családban első sorban mint egy munkaközösség egyik tagja szerepel, értékelése is ebből a szempontból történik. A gyerek többek közt azért is akadály, mert akadályozza egy személynek, az anyjának részvételét a munkában. A személyeknek ez a társadalmi értékelése valószínűleg hozzájárul ahhoz, hogy részt nyitnak amúgy sem valódi osztály-öntudatukon és ami egy más fejezetből látható, szolgál-vők is hatolnak be törzsökig, büszke famíliákba.

III.

Kemse társadalma lelki életének tendenciája világos és félre nem érthető. A jelenségek vizsgálata megmutatta, milyen a mai életük, hogyan funkcionál társadalmuk egyik legfontosabb életrésztében. Láttuk a szellemiség elpusztulásának utolsó fázisait, a nagy lelki szárazságot és egyenetlenséget. A szellemi világuk még ezen a fokon is hatalmas diszharmóniát mutat. Ha a változás irányát nézzük, vagyis, hogy két időpont különbségében milyen fordulatot vett a dolgok állása, akkor a hanyatló tendencia nyíltan jelentkezik.

A társadalmi maradványok alapján két megállapítást is tehetünk lelki szempontból: 1. Teljes harmónia a társadalmuk egészében nem is tudott kifejlődni életelemeik között, életkörülményeik folytán mindig elmaradt a szellem növekedésben a fizikai kényszerítő eszközök miatt. Ez a társadalom sohasem fejlődhetett ki, *primitív* volt és csak ez után kellett volna teljességre jutnia. 2. Később akaratlagosan is túlfeljesztették egyik aktivitásukat, a gazdaságit a többi rovására, ami *hanyatló* társadalmak jele és pusztuláshoz vezet.

Tragikumuk ott van e népnek, hogy primitív társadalmi állapotból egyszerre és egyenesen dekadenciába jutott. Sohasem tudta egészségesen kiélni és kifejtetni magát, mert nem is volt alkalma ilyen életre. Az kétségtelen, hogy mint faluközösség lelkileg is elemeire bomlott és a család is nagy, lebontó változást szenvedett. Ez magában még nem volna baj. Ha egy falutársadalom úgy hull szét, hogy egy nagyobb, általánosabb társadalomba: nemzetbe, államba épülnek bele tagjai, akkor - bár érzelmileg a falu színeződésének eltűnését sajnálhatjuk, - de *társadalomellenesnek e folyamatot nem mondhatjuk*. Igen sok helyen átalakult a régi közösségi forma újabbakba, ez a folyamat, mint a városodásnál már jeleztük, egész Európában általános és folytonos lassankint a legeldugottabb falvakat illetőleg is. Azonban egy társadalmi egység eltűnése veszélyes is lehet és nem mindig nyer például az állam, ha falu egységei polgárok társadalmi csoportjává alakulnak át. A belső bajok Kemsén is meghaladták életerejükét és pusztító tendenciákat indítottak útnak. Autonóm lelki élet autonóm elemeket jelent és ezek nem alkothatnak társadalmat. Lelki típusuk nem egységes, hanem statikus, hanyatló és haladó szellemtípus-elemeknek egyvelege.

Ez az ormánsági község értelmi, érzelmi és akarati megnyilvánulásaiban belső tehetetlenséggel követte a külső lehetőségek és adottságok útját. Rendkívüli elhagyatottsága, a millió kényszerítése és lelki beállítottsága pontosan végigvitték egy úton, mely járásra a legkönnyebb, de eredményre a legvégzetesebb volt. Egy olyan lelki irányulást, magatartást és élethivatástudatot, melynek végén a megsemmisülés, kihalás,

a kollektív öngyilkosság áll – lejjebb fokozni nem lehet. Ez az utolsó lépés. *Társadalmuk lelki életének mai állapota, ennek az állapotnak történeti és ma is álló tényezőknél való alapulása kétséget nem hagynak afelől, hogy valóban olyan mondásokkal jellemezhető ennek a sok szép magyar emberből álló együttesnek kollektív élettendenciája, szociális akarata, mint: „utánunk a vízözön”, „aki hátul marad, tegye be az ajtót” és „nem érdemes élni”, amelyek egy célt és értelmet veszített vegetálásnak: az álhalálnak az igazi halálba át-kísérő utolsó akkordjai.* A biztos kipusztulás előtt álló egyes embernek lelkiállapota mások előtt is tragikus, akár éhség-sztrájkról vagy halálos kórról, akár halálos ítéletről vagy utolsó rohamról volna is szó. A társadalomnak – bármily formájában is – nincs lelki, körülhatárolt öntudata s ezért kevésbé drámai az átlagos közszemlélet előtt a társadalmi végpusztulás. Nem is látható sokszor és a szociológia adja meg ilyenkor a hideg, de igaz diagnózist. Vannak biológiailag pusztuló társadalmak és van társadalom-lélektanilag indokolható ki vészes. Vizsgált falunk ma már ez utóbbihoz tartozik.

Ez az állapot másutt is kezdi felütni a fejét, ahol a magyarság alapja, a magyar falvak népe él. A városok népe – mely életmódjával, magatartásával, példájával és lelkületével majdnem teljes egészében nem tölti be hivatását és szerepét, sőt ennél több: határozottan bomlaszt és ront, – hasonló módon pusztul s ezt nem mondhatjuk veszélytelennek, közömbösnek, hanem határozottan veszteségnek. Mennyivel inkább áll ez akkor a magyar parasztság pusztulására. Nem vagyunk olyan nagyok és olyan sokan, hogy szervezetünk bármilyen kis részét komoly kár nélkül veszni hagyhatnánk. Különösen pedig a legfontosabb élet-sejtek közül. E pusztulásért talán minden más réteg felelősebb, mint ők maguk, de azok, akik vezetőknek tartják magukat, leginkább.

Miféle lehetőségek állhatnak fenn a mentéshez? A vizsgálódás és a feltárt okok részben ha meg is mondják ezt, mégis leginkább az orvos és ápoló tudásától, ügyességétől, – áldozatkészségétől, önzetlenségétől s szívetől, – végül a rendelkezésre álló eszközeitől függ. A baj ma már belül van. Életkedvet, hitet, erőt adni léleknek csak lelki módon lehet s ezt is csak olyanok által, akik rendelkeznek ilyennel. Ennek a lelki akciónak élőnek kell lennie, hogy élet származhassék belőle, minden szervezettség és rendezettség, mely élet nélkül, üresen próbálkozna, hazugság és ámitás lenne. Élő beavatkozásra azonban szükség van és ehhez a csupasz életerőn kívül meg kellene szerezni mindazokat a szellemi eszközöket, majd fizikai feltételeket, melyek az emberi életnek az egészséges útjához lehetőséget adnak.

Lelki, szellemi és fizikai értékek együttes hatása és alkalmazása nélkül ez a régi közösség folytatja útját az eddigi nyomokon ⁶s ez az út mar nem sokáig tart.

Jegyzet. Egyes kérdések néhány irodalmi vonatkozása. *D. Essertier* Psychologie et Sociologie. 1927. I. r. – *F. Oppenheimer-G. Salomon* Individuum u. Gesellschaft Soziologische Lesestücke III. – *Archiva pt. Stiinla si Reforma Sociala* IX.-X – *Le Play* Les Chnners Européens. Paris. A munkásviszonyok reformja. Bp. 1903. – *Tömöri V.:* A parasztság szemléletének alakulása. Szeged. – *Ortutay Gyula:* A magyar lélek alapvonásai. Népünk és Nyelvünk V. 7-12. *L. Wiese* Allgemeine Soziologie. München 1924. System der alig. Soziologie. München 1933. – *D. Gusti* Sociologia Monografică, 1933. – *T. Herscni* Teória Monográfia Soziologică. Bueuresti 1933. – *H. Stahl* Tehnica Monográfia Sociologică. Bueuresti 1933. – *E. Durkheim* Die Methode der Soziologie. Leipzig 1908.

Zenei műveltség Kemsén

A község fekvése egyike a legszebb, legkiesebb faluképeknek. Köröskörül kicsiny erdők, festői facsoportok, melyből a szomszéd faluk tornya tűnik itt-ott elő. A fák és a zöld mező egészen körülveszik a mi kis községünket is; közvetlen közélről is alig látszik ki a lombok közül. A kerteken át a faluba érő vándort meglepi a ritka-kedves belső kép. Mintha színpadra lépne: a körbenálló házak közt zöld térség terül el; mintha az egész falu egyetlen kert volna s egy nagy család. Ha tervszerűen akarnánk énekes falut alapítani, nem találhatnánk jobb megoldást. Szinte elképzeli az ember, mint ülnek ki esténként a ház-előtti padokra beszélgetni és énekelgetni, úgy hogy az egész falu egy éneklő kört alkot, vagy a fiatalság mint fut ki a zöldfüves tér közepére énekelni és játszani. Minő csodás színjáték lehetett itt egy-egy énekes népszokás: pünkösdi királynőválasztás, szentivántüze, ezen a kis házakkal bekerített szabadtéri színpadon.

A múlt énekes emlékei. Kérdezzem a mai öregeket: tudnak-e ilyesmiről. Hogyan, mikor, mikép énekeltek a régiek!

Czúni Sámuel, a legöregebb, 80 éves kemsei polgár néhány elejtett szava éneklés közben: „... mikor még nótelen voltam ..., legénység ... dalogattunk ...” „Mikor én fiatal vótam, akármerre néztem, mindenről tudtam dalóni...” Gyerekkorából az egyik dallal felmerül az emlék: „mikor olyan kis gyerekek vótam, akkor hallottam: jártak a faluba olyan *daliásak*..., ketten, szegénységű emberek...” a szabadságharc katonái, azok énekeltek, hogy: „Hírös Komárom fel van adva”. De a falusiak maguk is szerettek énekelni. „Vasárnap, mikor éhúzták a harangot, bementünk, s míg be nem ment a pap, énekötünk”.

Új nótát kezd: *Magyarok vagyunk, nincs szabadságunk...*

– Hát ezt hol tanulta? – „Itt, Kemsén. Vót, aki tutta. Mentünk követválasztani. Amíg mentünk az állomásra, e vót a legjobb nótánk”.

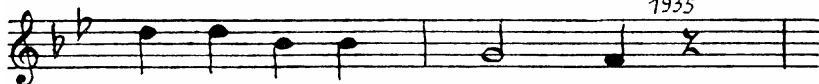
Jó nótás legénység lehetett az ő korukban. „Régebben este fiatalok összegyűltek és elmentünk a falu körül danóni”

– mondja *Kudar* János. Egy másik énekhez ezt fűzi *Czúni* Sámuel: „Elmentünk ki, éjjel, lovakkal... Osztán ott, a szabadban ...” Az éneklésnek erről a módjáról másutt is hallottam az Ormánságban. „Kimentünk éccaka lovakkal aludni, – útközben daloltunk” – mondta egy drávapalkonyai ember.

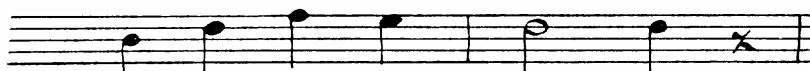
Legtöbbit nótáztak persze borozás közben. „Mikor neki-
 atam, borom vót... ezt a nótát: *Először szólt az Úristen: ked-
 ves fiam Noé*”. Hát ez a másik meg: „Mikor az ember akar
 poharazni. Olyan tus-história... *Én ültettem a rózsafát*”. „Ez
 is olyan tus-féle: *Jó bor, jó egészség*... Erre lehet ám akkor
 inni egyet!”

A legszebb dallamot egy öregasszonytól hallottam. „Ki-
 től tanulta?” – Azt mondja: „a régiektől...”

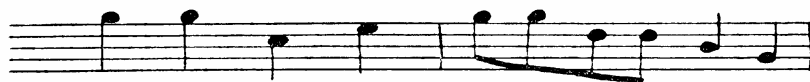
Szabó Józsefné (60)
 1935

1 Nyitva a te - me - tő

Mind a két ka - pú - ja,

O - da jár - nak a kemsei lányok,

Sej, rólam szedik a vi - rá - got.

2. Szödjétök, szödjétök
 Rólam a virágot,
 Csak azt a szép fehér liliomot
 Sej, rólam le ne szakítsátok.

A lányok, asszonyok éneke másféle alkalmakhoz fűző-
 dött. Napszámban, csépléskor, búzahordatkor énekeltek a leg-
 inkább. S mezei munka után. *Joó* Lajosné így mondja: „Este,
 a kapuba, a hársfák alatt..., odagyüttek a gyerekek, a lá-
 nyok ... Vasárnap lementünk a kertbe, vittünk le pokróco-
 kat ... Estefelé, mikor jöttek a szúnyogok, mentünk a ka-
 puba ...” – Hol tanulták a nótákat? – kérdeztem. – „Egyik
 a másikatól, a szomszéd falusiaktól. Mentünk búcsúba, vá-
 sárra ...”

Ezeket a kollektív képeket jelentősen kiegészíti egy egyéni adat. *Mózs* János elmondja, hogy az ő gyermekkorában, körülbelül 30 évvel ezelőtt a szomszédos *Drávasztára* búcsújáróhelyén, *Szentkúton* szoktak összejönni a környékbeli katolikusok. Újhold-vasarnap este a bucsúsok körülülnek a kút dombját, s ott a gyepen énekelnek Szűz Máriához. Ő annyira szerette gyermekkorában az éneket, hogy református létére középük állt énekelni. S mert jó hangja is volt, nemsokára előénekes lett. „Egy öreg rózsafüzéres ember volt a diktáló. Én meg kezdem”. Meg is tanult minden búcsús éneket; ma is tudja s boldogan emlékszik vissza arra az időre, amikor az ének miatt „katolikus” volt.

A mai állapot, íme néhány vonásnyi adat a falu 30-60 év előtti életéből. – Hogy a mai állapotot megismerjem, elsősorban igyekeztem a legjobb énekeseket megkeresni s minél több dallamot összegyűjteni.

A jó énekeseket hamar megtaláltam. Szándékom volt az is, hogy lehetőleg a falu minden lakosát megszólaltatom, hogy az énekes anyagról keresztmetszetet kapjak. Ez azonban nem volt lehetséges. Egyrészt az időből csak annyi futotta, hogy a falu 35 háza közül körülbelül 20-ban tehettem, gyűjtési szándékkal, látogatást. Másrészt ezeknek a kiválasztottaknak a megszólaltatása is sok nehézségbe és időbe került.

Végeredményben 12 énekestől 60 dallamot jegyeztem le. Az éneklők a következők voltak:

Egy gyermek: Széli Erzsébet (11 éves).

Két fiatalasszony: Joó Lajosné (32) és Széli Jánosné (32).

Hat 50-60 éves: Szabó Józsefné (60), Széll Józsefné (61), Pósa Józsefné (62), Tömös Mihó József (52), Joó József (61), Pósa József (62).

Három 70-80 éves: Kudar János (74), id. Nagy Péter (77), Czúni Sámuel (80).

Az életkoroknak ez a különös elosztódása nem véletlen, de pontosan tükrözi a községbeli állapotokat. Ebben a faluban a legkevesebb a gyermek, (az iskolába 6-7-en járnak), kevés a fiatalasszony és férfi, legtöbb az öreg.

Ezeket az éneklőket s dalaikat két csoportra osztom be: az egyik a jobbmódúak, a *pógárok* csoportja, a másik a földnélküli *cselédeké*. Vizsgáljuk meg: mennyiben jellemzőek az egyes dalok és éneklési módok, körülmények az illető társadalmi rétegre.

A pógárság zenei műveltsége. Az éneklők közül 9-en tartoznak ebbe a csoportba, tehát % rész. A dallamanyagnak azonban csak a fele. Az arányt igazibb, de még kedvezőtlenebb színben tünteti fel, ha az egyes *családokat* vesszük alapul. (Énekes műveltség szempontjából a család a legszorosabb egység. Hiszen amit az egyik tud, azt tudja a család többi tagja is.) Eszerint az anyag így oszlik meg: 7 pógárcsalád, 1 zsellér-

család. S a 7 pógárcsalád énekesei tudták a dallamanyag egyik felét, az I zsellércsalád a másik felét.

Az idetartozó legtöbb éneket Czúni Sámueltól jegyeztem fel. A nyolcvan éves Czúni egyedül él házában. Zenei emléke is csupa olyan dallam, amit a faluban senki más nem tud. Ezek főképp hazafias dalok: *Rég veri már a magyart a teremtő*, *Kitárok (így) reszkető karom*, (Kossuth búcsúéneke) *Néma hölgy fut a nagy éjszakán* (Kossuth gyermekeihez, Cz. S, megjegyzései), *Szülőföldem szép határa*, *Magyarok vagyunk*, *Hírös Komárom* (Klapka-induló). Véletlen folytán az öregnek még ennél különb tudománya is napfényre került. Az egyik tábortúznél valamelyik társunk elénekelt egy nápolyi dalt. Másnap megkérdi az öreg Czúni: „Hogyan énekelt az este a maga társa!” – Olaszul, – mondom. – Elgondolkozik. – »Olaszul! Hm. Én is tudok olaszul!” S azzal elkezd: „*Alázón fan dö la patrillö, zsur dö gojójár át arivé.*” Végig tudta franciául a *Marseillais*et. (Még az iskolában tanulta.)

Egy német-horvát-magyar keverékszövegű nótára ezt mondják: a régi öregek, – akiktől ők is tanulták, – „rácokkal összejöttek Slavóniába, kocsmába ... tanúták egymástól”.

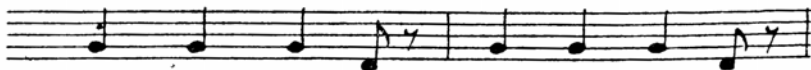
id Nagy Péter (77)
1935.

1 Zsó-fi-a, Zsó-fi-a, Jellá-sics,

Ra-dat-kovics, Monics, Ruxics,

Col-bán, Berger, Li-ber, Buhner,

- Ró-ka-vi-na.

2. Gedeon, lágyminger, vindisgréc,
Kamária, reácia,
Illévizmus, pázvavizmus,
Vesszetek el!

(Kamária: kamarilla? Illévizmus: illiriznius? Pázzavizmus: pánszlávizmus?)

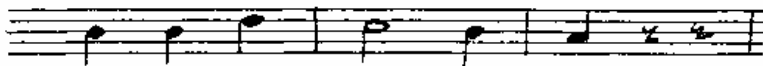
Ennek a dallamnak majdnem azonos változatát közli Színi Gyula: *A magyar nép dalai és dallamai*, Pest, 1865. 119 lap. Az előszóban ezt írja róla: „...nem akartam mellőzni az olyan, – néha egészen érthetetlen dalokat is, minő pld.: a *francia marselllalse* dallamára menő ... tréfás induló...” – íme, még egy emléke a Marseillaise-nek! – A mi dallamunkon alig lehet felismerni ezt a rokonságot. Színi változata csak egy sorral bővebb, de ez az egy sor az eredeti induló első sorának -variánsa s a hasonlóság szembeszökő. – A fenti dallam-rész szövege így kezdődik Színinél: *Fráj-mutter, raj-mutter, asz-ká-vé...* Nyilvánvalónak látszik e példából, hogy a Marseillaise annakidején az *eredeti nyelven* terjedt el nálunk. Leginkább a diákság terjeszthette. [Színi variánsának alcíme: „(Tréfás diák-induló. Sárospatak.)”} A meg nem értett francia verset később különféle értelmetlen szövegekkel helyettesítették.

A sok furcsa és ritka ének közt volt egy igen ritka, amit különösképpen kivülről még ketten tudtak (Kudar János és id. Nagy Péter). „Valami régi induló” – mondták rá, pedig inkább sírfelirathoz hasonlít.

Színi Sámuel(80)

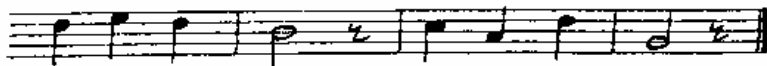
1. Ó im-már a - lu - nom,

Csen-de-sen nyí-go - nom.

Te jámbor u - ta - zó, kőbörgő vándor-gó,

állj meg, ki vagy, mond meg, mi vagy.

2. Nem szerzek háborút,
Szűz leány koszorút;
Becsüld meg tetemim:
Nádasdy fekszik itt,
Jelballaghatsz,
Jelballaghatsz,
3. Forгатom kardomat,
Nagy vias karomat;
Elszántam éltemet
Ontani véremet
A hazámér,
A rózsámér.

Cifrázza a dolgot, hogy a sírvers strófái közé valóban egy induló versszakait énekelték: „*Századokont (így!) a hazájukat őrzik a harcra, csatára, nevelt magyarok*”. Ezt a éneket reges régen az öreg *Korsós Samutól* tanulták. „Gyerek vótam, ő ma koros vót” – mondja Czúni. Történhetett ez a tanulás az 50-es évek elején, olyan valakitől, aki talán a napóleoni idők-ből hozta s őrizte meg azt az indulót.

(A sírvers szövege még a napóleoni időknél is régibb. Az eredeti verset *Faludi Ferenc* írta 1777-ben. „Mélt. vitéz gróf *Nádasdy Ferenc* horvátországi bánnak írtam ezen koporsós verseket, még élteben... 1777-ben” – így szól a költemény felirata *Faludi* verseinek gyűjteményében. A vers töredékét közli *Erdélyi János: Népdalok és Mondák*, 1846. 336. 1. E töredék, (a két első és két utolsó versszak) dallammal együtt megtalálható *Bartalus János* nagy kótás gyűjteményében (IV. kötet, 1. sz., a miénktől eltérő dallam). „*Nádasdy sírversének*” tehát első hiteles népi alakját bírjuk a fenti lejegyzésben. (Az adatokat *Kodály Zoltánnak* köszönöm.)

(„Szűz leány koszorút”: az eredetiben „köss laurus koszorút”).

A bordalokon kívül, miket fentebb említettem, érdekes műdal-variánst tanultam Czunitól.

Czúni Sámuel (80) !
1935

1 Ha-lás a ha-lás-le-gény,
Ha-lás a tó kö-ze-pén.

2. A szegény bérös legény
 Szánt-vet a más mezeién.
 Hajti a más ökrét, öleli a menyecskét
 A szegény bérös legény.

Szerencsés, rövidebb és egészségesebb hangú változata a *Hullámozó Balatonnak*. Az ilyen változat azonban kivétel a polgárság körében. Többször híven megtanulják a népszínműs más, rosszabb, városi nótákat, mint *Pósa* Józsefné az *Árványhaj lengedez a hegytetőn* kezdetű, *Kudar* János a *Megkaszálták már a rétet*, *Czúni* az *Ó te szegény kismadár* kezdetű régi műdalt. (Az újabb városi nótákat, de még az újabb népzenestílust ő már nem fogadta be.)

Pósa Józsefek (a bíró unokatestvére, gyermektelenek) állanak talán a legtávolabb a népi kollektív szellemtől. Ritka énekük mind városi hulladék, melynek szavait gyakran nem értik s eltorzítják. *Pósa* József így énekel: *Kávéházi utcán áll a fogadó, (?) ezerholdas tanyát visz el a folyó.* (Ugyanezt a faluvégi cigányoktól így hallottam: *Kávéházi órán áll a mutató ...*) *Pósának* kis rokonlánya csak városi szemét-zenét tud, operetteket. Egy helyütt ezt éneklé: „kész a séta-tét” (valószínűleg e helyett: tété-a-tete).

Társas éneklést a falunak ebben a rétegében nem sikerült hallanom, – nem is remélhettem, hiszen fiatalsága úgyszólván nincsen.

Az alsó réteg. A jómódú, egykéző, református pógárság mellett áll a szegény, katolikus, többgyermekes zsellér-család típusa, *Szellők*. Más földjén dolgoznak felesben.

Ennek a családnak három tagjától való a feljegyzett dalmányag másik fele.

Alacsonyabb sorsuk tudatának tulajdonítom, hogy oly nehezen lehetett őket éneklésre bírni. Bizonyos vagyok benne, hogyha pusztán lettünk volna, már régen megszólaltak volna, a többi cseléd közt. De itt egymaguk voltak, cseppnyi kisebbség a pógárok falujában.

Az öreg *Széllné* megszólalása volt a legérdekesebb. Két napig hiába kértem, hogy énekeljen. Végre nem mert tovább ellenkezni s halk hangon elénekelt egy gyermekdalt: *Este, este, későn este...* Még az iskolában tanulta. De többre aznap nem volt hajlandó. Másnap, új kérésekre megint megszólalt s újra iskolai dalocskát énekelt, kettőt, s csak ez után a bevezetés után jött meg a bátorsága s belefogott a *Sáfrány Jancsi* balladájába. Ezt a sajátos bevezetést azzal magyarázom, hogy *Széllné*, kevésértékűségét képzelve s érezve, nem mert előjönni megszokott dalaival (melyeket „városi úr talán lenéz”), ezért bizonyos szempontból „hiteles”, városi színezetű, iskolában tanult dalocskáit vette elő. *Széllnével* szemben határozottan éreztem, hogy öntudatos lélekkel, de elnyomott, alsó réteg tagjával van dolgom. Hogy nem tekintik őket a polgársággal egyenrangúnak, azt *Joó* József megjegyzése mutatja. A menyé énekel egy dallamot. Megemlítem, hogy ezt már *Széllnétől* megtanultam. Rávágja az öreg *Joó*: „Az csak cseléd! Ez (a menyé) jobban tudja!”

Az *ifjabb Széllnétől* tanultam Kemsén a legszebb dallamokat. Tőle az egyetlen ősi típusú pentaton dallamot (Amikor én tizennyolc éves voltam), a kanásztánc-dallamot (Hues ki disznó a berekből), a farsangosok énekét (Hipp, hopp, farsang), az újesztendei köszöntőt (Újesztendő, vígságszerző), karácsonyi kántáló-éneket (Palkó, töltsd meg kabakodat...), szóval élő, használatban lévő muzsikát, a valóságos zeneélet dalait.

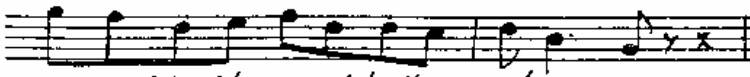
Széll Jánosné (32)

1 A-mikor én tizennyolc é-ve vol-tam,

Én már akkor házasodni akar-tam.

Tizenkét lányt megkértem résem-re,

Mind valami hibát talált énbennem.

2. Az elsőnek kicsi voltam, az volt baj,
Másodiknak csalfa voltam, az volt baj,
Harmadiknak, hogy a szemem kékes-zöld,
Negyediknek kacsintásom nem tetszött.
3. Ötödiknek, hogy nincsen édesanyám,
Hatodiknak: mért nem jöttem paripán,
Hetediknek, hogy ilyen korhely vagyok,
Nyolcadiknak, mer gavallér nem vagyok.
4. Kilencedik pipafüstöt nem szível,
Tizediknek nagyobb bajszerű legény kell,
Tizenegyediket anyja nem adja,
Tizenkettedik férhöz nem megy soha.
5. Így hát nekem nem is lesz feleségem,
A világot magányosan kell élnem.
Megtagadom országomat, hazámat,
Katonának beíratom magamat.

A dallamot *Széllné* az anyjától tanulta lánykorában, a felső Ormánságban. De már csak az első versszakra emlékszik. A többi a szomszéd fiatalasszony mondta hozzá: *Csernyák* Andrásné (27 éves), kinek azonban zenei hallása nincs, énekelni nem tud. A szöveg hozza is az északi Ormánságból származott, egy 65 éves nagycsányi embertől tanulta.

Széllné más szöveget is tud erre a dallamra; azt hogy: *Hortobágyi kocsmárosné angyalom*. A versekre egyébként jól emlékszik, gyakran tudja egy dalnak 4-5 versszakát. A *Nem messze van ide Kismargita* dallamára 6 versszakot énekelt.

Ebben a családban él még az ének. „Hol, mikor énekelnek?” – kérdeztem s gyorsan jegyzem, ahogy mondja:

„Ezeknek annyit kell dalolni, míg summába jönnek!”
(Míg gyerekei belejönnek a dologba.)

„Gyere, édes fiam, danulok egyet!”

– Anyi, maga ne danuljon, mert nem azt danulja, amit kértem, – mondja Jancsi. De az anya nem állja meg sokáig. Hamarosan megkérdi:

„Fiam, most már danolhatok?”

Ilyen jelenetet el sem lehet képzelni a pógárcsaládokban. Igaz, hogy ott nincs is gyermek.

Ez a zenével átítatott légkör érdekes megfigyelésekre ad alkalmat. Például arra, hogy *miképp tanuljak* egymástól, a fiatalabbak az idősebbektől a dallamokat, miképp ver gyökeret az új énekes tudatában az új dallam, illetőleg, hogy mimódon jönnek létre a variánsok.

A kis *Széll-lánytól* jegyeztem fel egy dalt. A dallam ebben a formájában különösen tűnt fel, nem-végleges alakúnak.

Az anyjától tanulta. Elénekeltettem később az anyjával is. Íme egymás mellett a dallam két alakja.

Szell Ernő (1912)

Kedves Mariakám, nem ihatok levelet
 Süly cikó magrugta a kezemet.
 Nagyon fáj a süly cikó rugá-sa,
 Sír a Mariakám, hallik a zo-kogá-sa

Szell János (1912)

Kedves Mariakám, nem ihatok levelet.
 Süly cikó magrugta a kezemet.
 Nagyon fáj a süly cikó rugá-sa,
 Sír a Mariakám, hallik a zo-kogá-sa.

A kislány azt mondta, hogy mindössze háromszor hallotta a dalt s így emlékezett rá. A két alak azonossága azonnal szembetűnik, ha a leány variánsának első két hangját, valamint 2. és 3. sorát egy oktávval magasabban, az eredeti fekvésben képzeljük el. További megfigyelésekre volna szükség, hogy megállapíthassuk: a lány éneke ebben a formában már variáns-e, vagy csak a dallam megtanulásának egyik lépcsőfokát jelenti.

Megjegyzem még, hogy az egész faluban egyedül nálunk találtam írásos nyomát az énekes műveltségnek. Egyszer előhoztak egy kézzel írott, hosszú balladás szöveget, amit énekelni is tudtak. A szöveg valami „megtörtént” gyászos história volt, versbe foglalva. Volt ezenkívül nyomtatott verseskönyvük is, kopott, régi példány, címlap nélkül. Annak néhány versét is tudták énekelni.

Ez a Széllék és még néhány szegény család (kanász, stb.) által képviselt réteg nem annyira elnyomottsága, mint inkább kis létszáma miatt alig játszik szerepet a falu zenei életében. Ifjabb Széllné, aki négy év óta van Kemsén, tanult ugyan néhány dallamot ez idő alatt (egy újabbszerű rádió-dalt, „kint a padon”, meg a szomszéd pusztán, lakodalomban; – könnyű neki, „ha félhangon danolják is, már tudja”) – a falu éneklését azonban nem gazdagítja semmivel. Széllék csak egymás közt énekelnek. Saját szavukat idézem: „Itthon..., de kívül a mi hangunkat nem hallja senki se...” (!)

Egy alkalommal sikerült egybegyűjteni az „alsó réteg” néhány tagját az egyik „feles”-nél (Gyenis István) kukoricafosztóra. Erről a fosztóról, valamint a többiről, (a pógároknál)

nein következtethetünk reálisan egy-egy ilyen est átlagos ké-
pére. Ezekon minket akartak hallani. Maguk, egymás közt
csak beszélgetni szoktak. Mégis ezen a fosztón – melyre nyo-
matékos hívásunkra sem jött el egyetlen pógár sem, – a mi
éneklésünk, majd kérő s buzdító szavaink után megszólaltak
a falusiak is: *Széllné, Gyenisné, Istvánfi Juli, Tóthné*, a kanász
felesége. Megszólaltak együtt – s mégis külön-külön; kétség-
telennek látszott, hogy soha az együttes éneklést nem gyako-
rolták.

A falu egyetlen rádiókészüléke a gazdakörben van, ezt
azonban felesek és cselédek, mint nem tagok, nem hallgat-
hatják.

A vők tanúságtétele. Volt már valamelyes képem a har-
minc év előtti Kemséről, valamint keresztmetszetem a mai álla-
potról. A közbeeső időről akartam tájékozódni. Azt gondoltam
ki, hogy megkérdezek néhányat azok közül, akik ebben az idő-
közben jöttek a faluba: *tanultak-e azóta itt dalokat?* Ifjabb
Széllné kivételével, aki az alsó rétegbe vándorolt be, a pógár-
réteg leginkább a vők beszármazása révén gyarapodott. Ezek-
hez a vökhöz intéztem a körkérdést.

Ferencsics Mihály, (a horvát Drávasztáráról jött): „ta-
nultam, az emberektől, a kocsmában”.

Tót Péter: „a piskói citerástól, a játszóban”.

Gyems István: „Nem tanultam semmit... nem vót da-
lárdá ...”

Felesége (szintén bevándorolt): „én se tanultam; otthon
tanultam, amit tudok”.

Csernyák András: „engem nem érdekel”.

Varga Pál: „Nem mentem el soha, nem igen értem rá”.

Vas Sándor: „Sehol; nincs nekem jó hangom. De van ne-
kem egy szögám, Somogy-visontáról jött ide; – ha szüretkor
bálba megy, másnap vége-hossza nincs, annyit danol... akkor
reggeltől estig danol, mindig, mindig mást...”

Ahogy ezt mondta, valami megcsillant szemében és hang-
jában: az édenkertnek egy késő sugara. A kiháló, elnémuló,
daltalan falusi réteg csodálata az énekes előtt, még ha szolgál-
legény is, mert meglátja benne az egészséget, a szépséget, az
életet, amitől ők oly messze, mélyre süllyedtek.

Kiháló falu, kiháló énekes kultúra. Anélkül, hogy a falu
életének egyéb körülményeiről tudomásunk volna, zenei mű-
veltségének állapotáról meg lehet állapítani, hogy pusztuló
faluval állunk szemben ...

1. *Semmi kollektív éneklés.* A társas kapcsolatok fel-
bomlottak, helyükön legfeljebb egyéni érdekességek találhatók,
de csak mint holt anyag. (Marseillaise, sírfelirat-ének, stb.)

2. *A szerelmi dalok kiapadnak.* Egy-egy község dalanya-
gának átlag 75-80 százaléka szerelmes szövegű, Kemsén alig

30 százalék. Kézenfekvő, hogy az egykés faluban ez a gondolatkor a háttérbe szorul.

3. *Kiszakadás az ország közösségéből.* Ezt leginkább az mutatja, hogy a magyar népzene *új stílusa*, mely az utolsó száz évben alakult ki (a Bartók-féle B) osztály) s amely ma mindenfelé hódítva terjed, ide alig ér el.

4. *Sok a rossz hallású,* énekelni nem tudó. Hozzávetőlegesen a lakosság 10%-a rossz hallása miatt nem énekel. Egyrésztük heteken át tartó unszolásra sem szólal meg, másrésztük hamisan intonál.

5. *Felejtik a dallamokat.* Még a jó énekes is gyakran talál-gatja a kezdetet; egy másik mélyebben kezdi, mert „nem akarja, hogy meghallják”, hiszen már 17 éve nem énekel.

6. *Szöveg és dallam egysége felbomlik.* Hajlandók idegen, más szótagszámú verset és dallamot társítani; felejtik a szöveget („mindnyájának a közepe jut most eszembe” – „csak úgy kallódik a tudomásom között”).

7. *Ízlésük elsekélyesedik.* Tábortüznél énekelt népdalaink közül a legkevésbé értékeseket, könnyű, játékos szövegűeket akarták újra hallani, ugyanazokat, amelyek a gyermekeknek tetszettek s amiket a 3-4 évesek meg is tanultak.

Érdemes volna – befejezésül – összehasonlítani a mi falunk képét más, átlagos faluképekkel. Ilyen fajta faluleírást, sajnos, nem találtam az irodalomban.

Saját gyűjtőutaimról egy kép áll előttem, *egy éneklő falu*. Vasárnap érkeztem meg a hevesmegyei *Bükkszékre*. Olyan volt ez a falusi vasárnap délután, mint egy operai kép. A főutcán egymásba karolt leány csoportok sétáltak, hangos énekszóval; kint a faluszélén a fák alatt is letelepedett egy-egy vidám csoport és énekelt. Az egyik házban jegyezni kezdtem a dalokat. Mind többen és többen vettek körül, nemsokára a tornác egész tájéka sűrűn tele volt fiatal lányokkal, kik szinte pihenés nélkül énekelték át az egész délutánt.

Vajjon lényeges különbség, hogy Bükkszék nagy, Kemse pedig kis falu!

Kemsei időnk végefelé oláh cigányok telepedtek meg a község szélén, körülbelül 50-en. Meglátogattuk őket. Nagy munkában voltak, építkeztek. De a nagy munkában épp oly „éneklő falu” voltak, mint a nagy Bükkszék. Csodaszép arcú sok-sok gyerek vett körül és szép tiszta hangon énekeltek. Majd a vajda lépett elő: és zengett, mint az operai tenor. S minden készülő sátor-kunyhó tövében egy-egy fiatal anya halk énekszóval játszott kis csecsemőjével.

Irodalmi műveltség Kemsén

A község irodalmi életét osszuk két részre: felsőbb helyről irányított kultúrközvetítésre és spontán megnyilatkozásokra. A primitív kultúrhelyzetből következik, hogy a felülről irányított irodalmi átvétel nagyobb terjedelmű, mint spontán kezdeményezéseik, viszont figyelemre és vizsgálatra méltó az, hogy melyik mód férközik lelkükhöz közelebb.

1930-ban Gazdakör alakult. Megindítója Nagy József helybeli gazda, ideszármazott vő volt. Szavai szerint más faluból idejőve, csodálkozással látta, hogy Kemsén semmiféle kulturális élet nincs. Eddig olvashatott, hallgathatott rádiót, de itt minderre nem volt többé alkalma. Nem volt, akivel összefogjon, hogy valamilyen olvasókört alakítsanak, míg egyszer az ott beszédet tartó képviselőjük az ő kérésére megígérte, hogy közre fog járni mind a gazdakör megszervezésében, mind egy népkönyvtár kieszközlésében. Ez rövidesen valóra is vált és megkapták a földművelésügyi miniszter által adományozott népkönyvtárat. Ezt egyben 700 P-re biztosították; a könyvtár állapotáról az évenként kiszálló megbízottnak kötelesek beszámolni.

A könyvtár tartalma 74 darab gazdasági, technikai, orvosi stb. munka, azonkívül számos történelmi és szépirodalmi olvasmány. (Utóbbiak közül megemlítenők: Gabányi: A magyar nemzet története; Bodnár: A mi népünk; Szekeres: Férfiak és tettek az új Olaszországban; Buday B.: Magyar fényképek; Gaál: M.: Széchenyi István; Endródi: A magyar költészet kincsháza; Arany: Toldi; Petőfi: János vitéz; Szabolcska öszzes költeményei; Jókai: Az új földesúr; Eötvös: Aki örökké bujdosott; Mikszáth: Szent Péter esernyője; Rákosi: Elnémult harangok; Gárdonyi: Egri csillagok; Komáromi: Hej kozákok). Ezekon kívül a földművelésügyi minisztérium rádióelőadássorozata, amelyeket azonban még senki sem olvasott itt.

Újságokat közös „megvitatás” alapján rendeltek, az olcsóságnak külön előfeltételével. A Pesti Hírlapot kedvezményes áron kapják és azért járattják, mert „pártatlan” és sok melléklete van. Másik hírlapjuk a Független Kisgazda. Egy saját,

önálló könyvtára is van a körnek. Ide részben adományokból, másrészt antikváriumi árjegyzékből gyűltek össze a könyvek. Mintegy 200 drb. Pesti Hírlap regényen kívül (ezeket a lap révén kapták) vannak figyelemreméltó beszerzéseik is, pl. Sasanow: Végzetes Évek (antikvárium útján); Lagerlöf: A halál kocsisa; Tolsztoj: Péter cár napja; Nyevjerov: Az Ígéret földje; Igazságot Magyarországnak; A magyar humor; Amburus: Mozi Bandi kalandjai; Katz: Vidám napok barna emberek között; Tolnai világlexikona és világtörténete és még néhány Tolnai ajándék.

A körnek jelenleg 22 tagja van, általában fiatalok. Hetenként szoktak könyveket kivenni és cserélni. Az olvasóközönség csekély. Gazdasági könyvet alig három-négyeri olvasnak. Eddig négyet olvastak el összesen, egy kivételével állattenyésztési vonatkozásúakat. A regények közül a Pesti Hírlap regények és az Új földesúr a legolvasottabbak. A Toldit még nem olvasták. A Sasanow-könyvet a könyvtár kezdeményezője és lelke hozatta és olvasta és sokat beszél róla. A minisztériumi könyvtár legszorgalmasabb olvasója különben a szomszédos uradalmi major nagybérlője.

A közelmúltban hatalmas olvasási lehetőség nyílt meg a kemseiek számára. Baranya vm. iskolánkívüli népművelési bizottsága adott kölcsön egy évre nyolcvan könyvet. Csak most vette át őket a tanító, s így olvasottságukról még semmit sem tudunk, pedig ez rendkívül hasznos lett volna, mert a sorozat könyvei részben a népi kultúrát képviselik és így néhány adatot kaphattunk volna arról, hogyan reagálnak ezekre a kultúrhatásokra. A nagyon jól összeválogatott sorozatban ilyen munkák találhatók, mint Gragger: Népballadák; Arany: Népmese-gyűjt.; hét kötet Gárdonyi; 3 kötet Herczeg; 9 kötet Jókai; 5 kötet Mikszáth; Jakab Ö.: Falu; Móricz: A rejtelmes Alföld, Pillangó, Csitt-csatt, Légy jó mindhalálig; Tormay: Bujdosó könyv; Tömörkény: Jegenyék alatt; Vörösmarty: Csongor és Tünde; Darvas: A hegyország hangja (szlovák költők ford.) stb. stb. E könyvanyag magas színvonala azonban nem igen érvényesülhet, mert az irányítás, sajnos, rossz kezekben van.

A „magánkönyvtárak” alkalmoszerű vételekből, újságok ajándékaiból jöttek létre. Amilyen aránytalan mértékben nagyok a kis faluhoz képest a közkönyvtárak méretei, oly kis számnak ezek a magánkézben lévők, de annál inkább jellemzők a tulajdonosaikra. Egy családnál igen nagyszámú, kb. 100 könyvet találtunk. Itt a családfő apja néptanító volt és ennek hatása érzik a könyveken, Tolnai Világtörténelem, Műveltség útja, Ciliké viszontagságai, stb. Sokkal érdekesebb szociológiai szempontból a falu egyetlen zsellércsaládjának könyvtára, ezeknek a volt cselédeknek szellemi élete még az olvasmányokat tekintve is, több eredeti vonást őrzött meg, mint a falu

bármely más egysége. Vásáron vett ponyvakiadásban találtuk meg Toldit, Árgirus királyfit és Fauszt orvosnak viselt dolgait. Más könyveik, Bársony Istvántól: Sűgök valamit és Bunyaii János híres allegorikus műve: A zarándok útja. Ezekon kívül még számtalan vallásos traktátust, kisebb regényt, egy drámát és verseskötetet találtunk náluk. Könyveik nagy részét a kedves dalos asszony kapta még iskolás korában. A valaha leggazdagabb, de aztán tönkrement kemsei családnál ott találjuk Ohnet Vasgyárosát. Természetesen mindenütt van Biblia, zsolotárskönyv, kalendárium.

Az újságok közül az Igazságnak 4, a Vasárnapnak 3, a Független Kisgazdának 1, a Szabadságnak szintén 1 privát-előfizetője van. A Színházi Életet a tanító leánya járatta, míg a faluban volt.

Elismerten sokat öten olvasnak a faluban, két agglégény, a könyvtáros, a tönkrement öreg asszony és egy öregember, aki szinte falja a Pesti Hírlap-könyveket.

Adataink azt mutatják, hogy olvasási alkalom bőven van. Sőt azt sem mondhatjuk, hogy nem olvasnak. Egyetlen hiány, hiba van csak, de ezen gyökeres változás nélkül nem lehet segíteni és éneikül a helyzet sem javulhat és ez az, hogy nincs irányítás ezen a téren a hivatott szellemi vezetők részéről.

Olvasmányélményük nincs, illetőleg csak az asszociálható emlékekig terjed. Kultúra-átvételük nem tudatos, csupán az idejük kitöltésére olvasnak, elsősorban azok, akik kiadták földjüket felesbe. Ez az időkitöltés természetesen már nem a régi betyárhistóriákkal történik, hanem modern füzetes regényekkel, amelyek azonban kuriózumok számukra, idegen világ. Magas irodalmi színvonalú olvasmány pedig csak ritkán elégti ki érdeklődésüket, hoz nekik regényes, hősi elemeket, színes kalandokat, bátor emberek életét.

A könyv mellett a falu másik fontos kultúrközvetítő eszköze a rádió. Az egyetlen készüléket szintén a gazdakör szerezte be nagy áldozatok árán, a kör 22 tagja elment aratáskor segédkezni, hogy a kétszáz pengőt meghaladó számlát kifizethessék. Az első alkalom nagy hallgatóságszáma ugyan megcsappant, (részben azért, mert a sok hallgató miatt alapszabállyal biztosították, hogy csak a kör tagjai hallgathassák) de ezzel együtt a hallgatott anyag is kikristályosodott. Legkedveltebb műsorszám ma is a népszínmű, Kiss Ferencet különösen nagyon szeretik, ezenkívül a cigányzene dalokkal, a külügyi negyedóra, amit állandóan 7-8-an hallgatnak és a „mit üzen?”. Keveslik a néprajzi közvetítéseket, viszont a „külföldi” zenét sokalják. Bartók és Kodály nevét egyetlen ember ismeri. Az a feltevés, hogy a rádió lassan a komoly zenére nevel, Kemsén nem áll meg éspedig azért, mert a falu társadalma indifferens minden magasabbrendű megnyilatkozással szemben, hacsak közvetlen személyes élmény nem előzte meg azt. Ami nem

cigányzene és „népdal”, arra ügyet sem vetnek. Bartók, stb. által feldolgozott népdalon keresztül nem juthatnak el tehát a zene magasabb régióiba, sem pedig operetten keresztül az operáig. Már az operettet is „külföldinek” s mint helyszíni közvetítést érthetetlennek minősítik és jellemző az, hogy néhány megjegyzésük a szerelmet sokallja benne.

Csak ennyit adtunk a könyv- és rádiókultúráról, már ebből is láhattuk, hogy az aránylag jelentékeny érdeklődésük mennyire külsőleges, merő forma csupán, minden tartalom, átélés nélkül. A könyv időtöltés náluk, nem pedig szellemi táplálék. Szakkönyvet keveset olvasnak, de azokból mégis sokat átvettek – eszme, ideológia azonban könyv útján sohasem terjedt közöttük. Napilapokban megírt politika sem gyakorol különösebb hatást rájuk, minden hatást elhárít a bennük kifejlett fanyar kritikai érzék. A haladást tisztán materiális okok mozgatják, szellemi téren nincs semmi fejlődés. Még a rádió forradalmi újdonsága is csak egy új forma ebben a faluban, életet nem hozott ahogy az újság első izgalma elmúlt, szűk, szórakoztató és híradó szerepre korlátozódott. A múlt szellemisége nem érdekli őket, elsüllyedt számukra, a jelen szellemi élete sivár és semmi sem indul, senki sem indít új fejlődést, pedig ennek útjai: könyv, újság, rádió, mind megvannak már.

Néprajzi jelenségek és szociológiai kapcsolatuk Kemsén

Kemse község anyagi kultúrájának önmagában, tisztán néprajzi szempontok szerint való elemzése egy mozaikszemét, kiegészítő részét alkotja az Ormánság egységesnek látszó, de a környező területhez számtalan szállal kapcsolódó népi kultúrájának. Az Ormánság kultúrájában a kemsei nép kultúrája semmiféle zökkenőt, új elemekkel rendelkező kultúrgócponatot nem jelent. Ami ott fennmaradt vagy az emberek emlékezetében él szerves darabja az Ormánságnak, legfeljebb a különböző szituációkban élő egyének, a néprajzi mozgalmaknak helyetadó táj, a fizikai földrajzi keret egy-egy olyan elemét konzerválták a kultúrájuknak, amelyről az Ormánság más területén nem szerezhetünk tudomást.

Csak kimondottan az ethnographusokat érdeklő, aprólékos néprajzi és emberföldrajzi leírás helyett azokra a kultúrhullámokra akarunk rámutatni, amelyek az Ormánságot érték és így a benne helyetfoglaló Kemse kultúráját is alakították. Megvilágítani azokat a földrajzi tényezőket, amelyek a kultúrforma kialakításában résztvettek. Végül pedig a kemsei ember és Kemse anyagi kultúrája közötti viszonyról, a népi kultúra mai szerepéről és jelentőségéről próbálunk képet adni. Megjelölni azokat a társadalmi és gazdasági élettendenciákat, amelyek még felszínen tartanak bizonyos hagyományokon nyugvó tárgyakat és jelenségeket vagy új elemeket dobnak bele a falu állandóan kavargó népi kultúrájába.

A falu településformájának kialakulása a tájadta lehetőségek következménye, a településformához azután bizonyos néprajzi jelenségek csatlakoznak. A forma vizsgálatánál az első pillanatra a *Limes Sorabicus* mentén kialakuló szláv-germán Eundlingek egy szögletessé torzult alakja jut eszünkbe. A tetszetős alaprajzi hasonlóság mellett azonban Kemsének a Kundlingekhez semmi köze nincs. A falu településénél azt látjuk, hogy a házak és telkek egy nagy gyepes térséget vesznek körül, amelyen csak a kocsma és néhány újabban ültetett fa

áll. A térséget körülzáró telkek sugarasan ágaznak szét. Ez a beépítetlen gyepes terület legelőül szolgál. A falu öregjei szerint még a múlt század végén is este kiverték erre a legelőre a lovakat, reggel pedig befogták. Egész éjszaka így legelt a jószág. Hogy ki ne bitangoljanak a faluból, a kivezetőutakat kapukkal látták el. Ezek a kapuk a szomszédos, hasonló településformát mutató Piskón ma is megvannak.¹⁾ Kemsén megfigyelhettük, hogy a mezőről hazaeresztett jószágot mielőtt bekötnék az istállóba, vagy behajtanák az ólba, egy ideig ezen a gyepen hagyják legelni. Ugyanígy van ez reggel a kihajtás előtt. Itt jártatják a csikókat is. A legeltetés mellett ennek az üres térségnek a falu társadalmi, közösségi életében is jelentékeny szerepe volt. Itt jött össze a falu fiatalsága és különböző népies játékokat – *csirázás, kópisolás, karikázás* – játszottak. Feltűnő, hogy ilyen szokással találkozunk a középboszniai földművelő mohamedánok hasonló településformát mutató falvaiban is, a régi maesói bánság területén és másutt is a Balkánon.²⁾

A térséget övező telkek két részből állanak. Elöl van a tulajdonképpeni udvar a *házzal* és melléképületekkel, hátul pedig a kert. A kettőt egymástól kapuval ellátott kerítés választja el; de ilyen két részre osztott telket Kemsén már nem találunk. A szomszédos telkek sövénykerítéssel, *megyével* vannak elválasztva egymástól, ezeken kis átjárók, ú. n. *házsók* vannak s így ezeken át egyik udvarból a másikba, egyik szomszédtól a másikhoz szabadon lehetett közlekedni. Kemsén ezek a *házsók* és a kerteken keresztül vezető utak csak a falu keleti részén vannak még meg, Nagy Péteréktől Mihó Péter telkéig. A nyugati részen, ahol nem a legjobb viszonyban vannak a szomszédok egymással, hiányoznak. Itt ezek a gyalogutak már a kerteken kívül vezetnek. Érdekes megfigyelni, hogy a falusiak inkább ezeken az utakon járnak, amelyekből ugyanilyen keskeny gyalogcsapások vezetnek ki a *mezőre*. Szabadon közlekedhet a csapásokon az idegen is.

Már most az a kérdés, hogy ez a Rundling-szerű, és balkáni településformákra is erősen emlékeztető falutípus milyen okok következtében jött létre!

A XVIII. század végén Kemse sajátos településformája még nem alakult ki. A II. József-féle, 1784-ben készült térképen a házak elrendezése nagyon kusza, a gyepes térség nyomát nem vehetjük észre, noha az alaprajz zárt, körszerű jellege, akkor, ha a kertek elvégződését vizsgáljuk, már itt is feltűnik. Az idősebb kemseiek tudnak arról, hogy a lakóház, pajta és más egyéb gazdasági épület közötti viszony nem

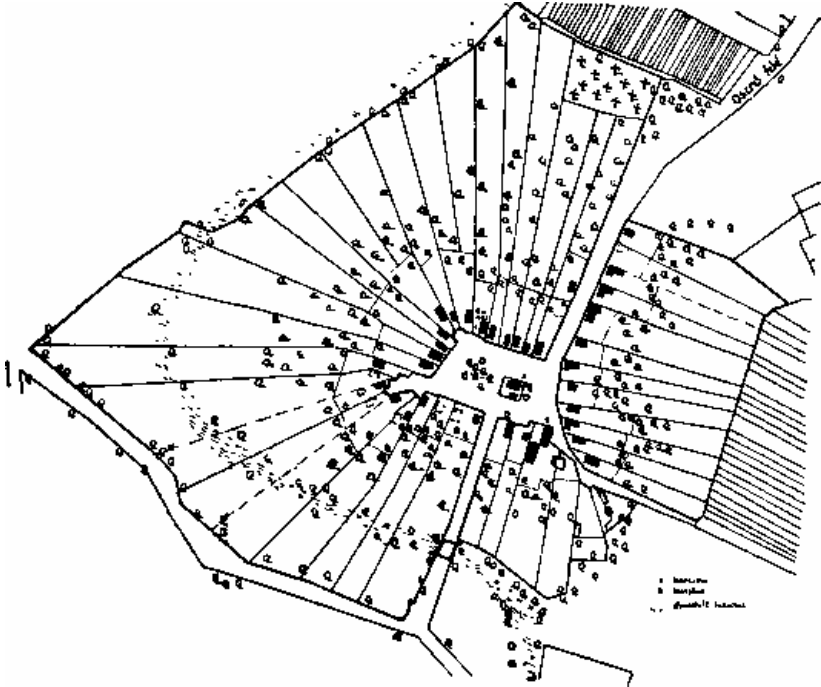
¹⁾ Madarassy L.: A „pusztakapu” az Ormányságon, Népr. ftrt., 1933. 63-65.

²⁾ Skaric, Vladimir: Trzan. Glasnik Zemaljskog Muzeja u Hosni i Hercegovini, XL. 1928:127-133. L. m.: Cvijic: La Péninsule Balkanique, Paris, 1918.

mutatta azt az elrendezést, amelyet ma találunk. A házak bent épültek a kertekben, a jószág számára épült *ólak* pedig a telkek kijáratánál – itt az utcáról nem beszélhetünk – helyezkedtek el. Az épületek elhelyezésénél a fordított viszony csak később következett be. De ilyenkor is a lakóház ablakát, vagy ajtaját az *ól* felé fordították, hogy állandóan szemmel tudják tartani a jószágot. Ezek a települési jelenségek egy tipikusan állattenyésztő életmódot folytató falura utalnak. Ma már ennek a régi állapotnak semmiféle élő emléke nincs. Eltűntek az udvar és a kert között elhelyezkedő pajták is. Vizsgálataink szerint a fentebb ismertetett településforma kialakulását a vízrajzi viszonyok irányították. A település fejlődésével a házak zárt, utcászerű sora nem alakulhatott ki a vadvízes, malákás, gurus terület miatt. A gyepes térséget, amely az öregek szerint is vízállásos hely volt, a mai formának megfelelően kellett körülvenni a házaknak. Amikor azután a vizes terület kiszáradt üres tér maradt a falu közepén, amely nagyon alkalmasnak bizonyult arra, hogy az otthon maradt, mindig kéz alatt lévő jószágot oda kiverjék s ezáltal egy kifutót, közeli legelőterületet biztosítsanak az állatoknak, amelyet még éjszaka is kihasználtak. De egyúttal arra is kellett ügyelniük, hogy a jószág a község alatt lévő mezőre, az osztatlan úrbéres és káptalani földekre ki ne bitangoljon. Az őrzés kérdését azzal oldották meg, hogy a kivezető utakat, közöket kapukkal látták el. Ezek a kapuk a szomszédos Piskón még ma is használatban vannak. Bizonyos azonban az is, hogy a vízrajzi viszonyok közvetlen formaalakító befolyása mellett ennek a mezőkapus településformának távolabbi történeti és földrajzi gyökerei is vannak. Legalább is erre utal a mezőkapuk nagy földrajzi elterjedése, amely az Alföldet szegélyező peremvidékekre szorítkozik. A kemsei kocsmá pedig úgy került a falu közepére, az üres térségre, hogy ennek minden körülmények között centrális helyet kellett biztosítani, de a zárt beépített teleksorba már nem volt beiktatható s így ez üres térségre épült. Az e körül közvetlenül helyetfoglaló házakat tekinthetjük a település magvának. E mellett egy sajtósági *proletár-negyed* is található Kemsén, a templom mellett kivezető köz déli oldalán. Itt van a községi kovácsműhely, a kanász, csordás lakóháza. Ez a rész térbelileg, formailag egyformán kiesik és elkülönül a falu zárt részétől. A térbeli terjeszkedés alapja az Oszró felé vezető út két oldalán van meg, de ez az egyke következtében nem fog megtörténni, hiszen már a község belső részében is elpusztult, üres telkek várnak beépítésre. A térbeli terjeszkedéssel kapcsolatban érdemes Kemsét összevetni a tőle nyugatra fekvő horvát Sztárával. Itt a lakosság növekedésével szerényebb külsejű új házak épülnek, az idősebb gazdák házai pedig megőrzik a régi néprajzi állapotot. Kemsén nincs új ház. A kemsei *pólgárok* a rendelkezésükre álló anyagi eszközökkel régi házaikat

formálták át. Lőrincz Péter, Mihó Péterek külsőleg, az utca felől a kisvárosok polgári lakóházai után építkeztek.

Ahhoz, hogy a község településformájának a képe átalakuljon, egyáltalán nem volt szükség arra, hogy a házakat lebontsák. A hatalmas tölgyfagerendákra épült, vesszőfonatos oldalú házakat hatalmas rudakkal, *nyilalókkal* felemelték, alá hengereket raktak s közös erővel megfelelőbb helyre tolhat-

Kemse község településformája.

ták át. Nemcsak a népi munkamódra, hanem vallásos életükre is jellemző az az adat, amelyet a kiscsányi egyházi jegyzőkönyvekben találtam. Kiscsány lakói 1754 febr. 6-án „gróf Batthyáni Lajos” nádornak, mint földesuruknak tudtára adják, „hogy elébbeni lakásuknak helyérül ujj helyre költöztek, azon régi lakások sáros, fertős és vizes hely lévén, fából készült templomukba be nem járhattak”, – ezért – „fatemplomokat kerekre rakván, sok ökrök vonása által a mostani helyre vontatták”, mégpedig a következőképen: „alá fa derekából kerekeket, hosszú gerendákból tengelyeket csinálván, minden vonómarháiknak előfogásával és sok oda gyűlt nép segítségével ide vontatták.” így került a kiscsányi templom másfélkilométerrel odább. „Ősszel, télen, tavasszal legtöbbször

ladikkal, csónakkal mentek a dombról a Zseni mezőn lévő templomukba és pedig naponként kétszer, mert így rövidebb volt az uraságnak szolgáltatott robot idő. Az uraság tisztjei eleinte bosszankodtak, de amikor a jobbágyok azzal védekeztek, hogy vallásuk parancsolja a mindennapos kétszeri áhítatot, engedtek nekik. De viszont szigorúan megkövetelték, hogy a nem robot napon is menjenek reggel is.”

Visszatérve a településformára, azt láthatjuk, hogy az azt felépítő lakóházakat a legkülönbözőbb kultúrhullámok bolygatták meg. Az életigényeknek, szükségleteknek megfelelően a ház, a telek elrendeződése átalakult, a település formája azonban tovább konzerválódik. A legrégebbi kemsei lakóházat egyosztatú, nyílttűzhelyes háznak rekonstruálhatjuk; amely rokon házforma volt a balkáni *kuca*-háztípussal. Maguk a kemseiek is érzik, hagyományként rájuk öröklődött, hogy a falusi régi épületek csak *gili-guli célák* voltak. Ennek a háztípusnak isméi tető jele az alacsony, sárpadkaszerű tűzhely, amely fölé láncra akasztott rézbogrács lógott. A tüzet nád vagy bodzaf acsöv¹ élesztették. A sárpadkán egy nagy sárfödő: a *puplika* (a szó a hasonló ‚Backglocke‘ jelentésű délszláv *pokljuka, pokljoka* átvétele) alatt a forró hamuban, parázs között süttötték lepényszerű kenyerüket. A tűz körül alacsony, félkör alakú háromlábú kis székeken ültek, amelyek szülőszékül is szolgáltak. Ilyen primitív hajlékkal ma már csak a Balkán félreeső zugaiban találkozunk. Ennek a kultúr csoportnak Kemsén az öregek emlékezetén kívül semmiféle emléke nincs. A rézbográcsokat ugyan még megtaláljuk, de ezek kikerültek az udvarba épített katlanszerű tűzhelyekre. A sztárai horvátok régi házainak konyhájában még ezt a primitív állapotot találjuk meg. Ez a kultúr csoport legjobban bizonyítja azt, hogy az Ormánság a Balkán félsziget legészakabbra tolódott darabja. Ez a ház még nem tagolódott külön munka és kultúrszintre. A széttagolódást és a széttagolódással járó szerepet a kemseiek, ha munkájuk úgy követeli, ma is feláldozzák; a napraforgó magot az őszi estéken a szobában verik ki, itt fosztják a kukoricát. Ezekkel is jelzik azt, hogy lakáskultúrájuk fejlődése még nem állapodott meg s abban visszaütések jelentkeznek a múltra. Az egyosztatú ősi háztípust nyugatról és a polgári lakáskultúra hatásaként jelentkező kultúrhullám formálta át; amely azzal járt, hogy a német-római érintkező területen kialakuló, a 14. században már felnémet parasztházakban is megtalálható Kachelofen dinamikus terjeszkedésével elérte az Ormánság területét is. Ez a Kachelofen, illetve Kachelofenstube hozzácsailakozott az egyosztatú lakóházhoz, ami által egy német-szláv keverékformra jött létre. A csatlakozás legszembetűnőbb kísérőjelenségei a fali világító-fülkék, amelyekről a legjobb adatokat éppen a kemseiek szolgáltatták. A színes cserepekből épített kályha mellett a falban egy vakablakszerű mélyedés, a

fürke volt. Ebben egy *göcsbe* – tuskó – illesztve fenyőfa vagy gyertyánfa szilánkot égettek. Ezeket a primitív világító fülkét Tirolban, Voralbergben, Bajorországban *kemi*, *kemich*, *kendéi* néven nevezik. A világítási technika fejlődésével ez a név az Ormánságban átment *kemő*, *kemön*, *kemün* alakban a kályhamelletti kis sárpadka megjelölésére.³⁾ A gyors ütemben változó polgári életnívóhoz való alkalmazkodás ezeket az emlékeket is rég a múltba süllyesztette Kemse kultúrájában. A kályhák, amelyek eleinte és a szegényebb helyen állandóan csak vesszővázass sárból készült utánpótlói voltak az igazi Kachelofennek, amelyek főleg a XVIII-XIX. század fordulóján, amilyen hamar megjelennek a parasztházakban, alig egy évszázad múlva el is tűnnek; de a lakóházat megbolygathatatlanul kétosztatúvá alakították át. Helyüket a modern takaréktűzhelyek foglalták el. Különösen figyelembe kell venni azt a nyugatról történő újabb kultúrhatást, amely négyszögletes, asztalszerű kemencetípusnak a megjelenésével járt, s amelynek még ma is használatban lévő emlékeivel találkozunk Kemsén. Ez a kemencetípus a Keleti Alpok germán-szláv kultúrérinkezés alapján a IX. század után kifejlődő házterületének kemencéje. Ezek bevonulása a konyhákba megszüntette a nyíltfűzhelyes balkáni jelleget. A forma az Ormánság nyugati részén kultúrdinamikailag hadakozik egy alacsony, többékevésbé gömbölyű formával, amely kemence a kertből került be a konyhába s előző helyén eredetileg aszalásra, gabona, len szárításra szolgált. Az előbbi kemencetípus aránylag későn, körülbelül a múlt század végén került az Ormánságba, amelynek oka csak az lehetett, hogy népi síkon történő átvétel volt s beszüremkedését így a táj zártsága is jobban akadályozta. Kemsén még ma is használatban vannak; – eredeti hazájukban való sokféle szerepüket azonban itt már elvesztették és csak sütésre szolgálnak. Azoknál a családoknál, ahol még az idősebb gazda felesége tevékenykedik, részt vesz a tűzhely-körül munkában, még egyedülállóan találjuk ezt a kemencét; - másutt összeépült a takaréktűzhellyel.

Amikor ezek a kultúrhullámok nyugatról és gazdaságtársadalmi szempontból a Hochkultur rétege felől kezdték megbolygatni az Ormánság kultúráját és beszüremkedtek Kemse területére is, a kemsei nép még abban a néprajzi miliőben mozgott, amely őt a Balkán felé kapcsolta és életformáját a földrajzi környezet kényszerítő erejének megfelelően építette ki. A lakáskultúrának ez a változása és fejlődése elsősorban társadalmi életükben okoz változást, mert lakóházuk tagolódása megszünteti azt a *hálókamarás* rendszert, amelynek nyomaira

³⁾ L. erre vonatkozólag: *Gunda*: Die Wirkung des oberdeutschen Kachelofens und der Kachelofenstube auf die Entwicklung des ung. Hauses in südlichen Transdanubien, Neue Heimatblätter, 1936. 153.

az idősebb generáció elbeszélése alapján még ráakadhattunk. A hálókamara az udvaron külön álló egyoszthatú épület volt, éjszakára a fiatal házások tartózkodási helye. Egyes – más községekből is megerősített – adatok szerint mindegyik házaspárnak volt ilyen hálókamrája, amelyek szigorúan el voltak különítve egymástól. Ki-ki csak a saját kamarájába mehetett be. Mindezzel egy szigorúan patriarchális életforma járult, amelyben a nők családi életének vonásai sokban emlékeztetnek délszláv szokásokra: az asszonyok nem ülhetnek az asztal mellé, hanem csak uruk vállá felett, állva kanalazták az ételt, miközben fejüket oldalra fordították. Ha jönnek haza a munkából, vagy dologba mennek, az asszony mindig hátul néhány lépésnyi távolságban követi az urát. Az ember a gazdasági szerszámokat cipeli, a többi teher az asszonyé. Szépen megfigyelhető még ez a vonás a mostani bíró vejénél. Ha az asszony jön elől, azt tartják, hogy „drága lesz a só”, – ami körülbelül a családban a női uralom felülkerekedését jelenti. – A községben még egy ilyen kamara van, de régi rendeltetését már teljesen elvesztette, gabonaneműek és más apró holmi eltartására szolgál.

A házközösségi életnek a hálókamarákra vonatkozó emlékek a legjellemzőbb tényezői.⁴⁾ E mellett közösségi életünknek fontos tényezője volt a *játszó ház*. A falu fiataljai egy erre alkalmas házban a téli vasárnapokra, személyenként 50 krajcárért kibéreltek egy szobát. Erre a célra rendszeren valamelyik idősebb házaspár adta ki szobáját.

Az az életforma, amelynek néhány kultúrmozgalmára a településforma és a lakóház fejlődése szempontjából a fentiekben próbáltunk rámutatni önkénytelenül, lassan, szivárgás-szerűen érte Kemse népét. Ezekkel kapcsolatban életmenetük alakulását nem vették észre; – csak visszaidézhető emlékek alakjában jöttek arra rá, hogy a múlt egészen más formában vette körül őket, mint amilyen a jelen.

A kultúrtárgyak terjeszkedésének dinamikus mozgása mellett sokkal jobban érezték a környezetiktálta hatásokat, amelyet a táj adottságai hoztak létre. Az idetartozó tárgyi kultúrájavnak is megvannak a tér és időbeli kapcsolatai, a fejlődés láncolatába éppen úgy beleilleszthetők, mint az előbbieik.

A környezet hatása alapján kibontakozó néprajzi kép a lápi és víziélettel kapcsolatos. Ebbe az életbe éppen úgy illeszkedtek bele, mint a többi ormánsági község.

Elsősorban mezőgazdasági kultúrájuk közelebbi vizsgálata érdemel fokozottabb figyelmet. Itt azonnal kiténik, hogy erre nem fordítottak valami nagy figyelmet. „Délég szántottunk, délután legeltetni mentünk” – vagy – „délután elmentünk kasolni” – kijelentések a földművelés elhanyagolását minden-

⁴⁾ *Bátyk*: A magyar kamara eredetéhez, Népt.. Ért. 1935:119.

nél jobban jellemzik. Növényi eredetű táplálékaik nagy részét gyűjtögető gazdálkodás formájában szerezték meg. Különösen nagy szerepet játszottak a főzelékfélék elkészítésénél használt vadontermő növények: *bábic*, *csatán*, *fehér páré*, *vad sóska* és a különböző gyógyfűvek. Hamuba sütve ették a csigát. Az étellekkel kapcsolatban egy egészen érdekes óeurópai főzési eljárás is konzerválódott a faluban. Ez a megtüzesített kővel, vassal való vízmelegítés. Ma már az így melegített vizet csak a jószágnak adják, forrázó műveleteknél használják. A környezet adta lehetőségeken épül fel a fakéreg nagymértékű felhasználása. Elsősorban edényeket készítettek ebből az ősi és primitív kultúrszintre utaló anyagból. A község lápi életformáját a *kishalászat* jellemzi; a varsák, szigonyok és kasok használata. Ez a foglalkozás nem egyes halászcsaládokban dombozódik ki, hanem mindenki egyformán űzi a halászatot.

A lápi élet arra kényszerítette őket, hogy mezőgazdasági terményeiket idegenben keressék meg. A szlavóniai uradalmaikba jártak át nyomtatni s az itthoni termést a pajtákba rakva, csak azután nyomtatták el. Kevés gabonájukkal a legaprólékosabban bántak; – a learatott és bekötött kéréknek úgy kellett állni, mint „mikor a lányok kifésködnek”. A nyomtatás mellett Szlavóniába még a legkülönbözőbb okból átjártak; fát vágtak, sertést makkoltattak, innen hozták a pálinkát, a fonásra alkalmas kendert vagy a megfont fonálért gyümölcsöt, hagymát, cseréltek el. Szlavóniával való kapcsolatuknak tulajdonítható az, hogy ma egyik legjellegzetesebb kendermegmunkáló eszközük ezelőtt 40 évvel elterjedt a faluban. Ez a kenderőrő *zupa*.

Népi kultúrájukra a kívül álló „felsőbb” réteg csak elszíntelériítő hatással volt. A polgári szokásokhoz való igazodás a népi megnyilvánulásokat mosta el. Szokásaiknak az az anyaga roncsolódott szét jobban, amely részükre is csak formáságot (lakodalmi szokások) jelentett már, míg a mágikus cselekedetek területére tartozó eljárások (gyógyítás) részben egyeseknél ma is élnek, de a fiatalabb és idősebb generáció ezzel kapcsolatban különbözőképpen viselkedik. Az idősebb generáció egyik tagja hisz benne és gyakorolja, a fiatalabb csak hisz az öregek tudományában, de ez a hite is már nagyon megingott.

A fent bemutatott problémákból láthatjuk, hogy a táj formáló, alakító ereje, a társadalom különböző síkon megnyilvánuló hatévékenysége és töredékeiben élő, nagyobbarányú kultúrmozgalmakon keresztül visszatükröződő, azokat jellemző jelenségcsoportok azok, amelyek Kemse kultúrformájának arculatát megszabják. Ezekből természetesen csak részleteket mutathattunk itt be. Hasonló szemléletű vizsgálatoknál ugyan ezekkel az okokkal kell számolni az ország más falvaiban is. Azonban ezek a hatótényezők más-más formában jelentkeznek és változik a nyomukban kialakuló kép.

Az idetartozó vizsgálatoknál a rendelkezésünkre álló anyag két csoportba osztható: 1. maga a nyers anyag; gazdasági eszközök, a viselet régibb és újabb elemei, egyszerűen mindaz, ami a néprajzban a tárgymorfológia területére tartozik és 2. a kultúrtárgyak hordozói, akik ezeket beleillesztik életformájuk keretébe, az adatközlők, ezek egész élete, viselkedése a tárgyakkal, jelenségekkel, a szellemi hagyományokkal szemben. Nézzük most meg ezeket közelebbről.

A falu 142 lakosa a néprajzi értelemben vett anyagi kultúra szempontjából nem egységes. Két különböző réteg elkülönülését láthatjuk, amelyek oka *társadalmi* és *generációs* különbségekben rejlik. Az ötven éven felüli generáció még benne élt Kemse múltjában s ennek a múltnak nemcsak beszélgetés közben felidézhető emlékeit hozta magával, hanem tárgyakat, használati eszközöket is. De ezek már haldokló kultúrelemek, régi funkciójukat nemcsak a falusi közösségben, hanem családok keretein belül is elvesztették. Mai jelentőségük és szerepük össze van kötve az öregek hátralevő életével. Ilyen tárgy, amit az öregek magukkal hoztak elsősorban a viselet. Ők, amikor egy új korba léptek, előző életkeretüknek erről a tartozékáról nemcsak hagyományos gondolkodásuk következtében nem mondhattak le, hanem azért sem, mert még rendelkezésükre állt egy olyan elem, amelyik az új életformában is betöltötte szerepét. A biklában és ingben egészen megfelelően el lehetett végezni azt a munkát, amely a ház körül az öregasszonyra hárult. A régi viselethez való ragaszkodásnak még örült is a család, mert az öregek részére nem kellett új és drága bolti ruhákról gondoskodni. Ezt láthatjuk a falu „pógár” rétegénél, öregasszonyainál. A múltból magával hozott biklában jár Pósa József né (62. é.), Mózs Jánosné (52. é.), Inkó Panna (65. é.), Joó József né (66. é.), stb. Már a régi fehér inget Pósa József né és Mihó Zsuzsa (85. é.) kivételével mindannyian levetették, meri a régi elrongyolódott. újjal pótolni pedig a házi fonás-szövés megszűnésével csak bolti áruval lehet. Az idős férfiak már a viseletet sem hozták magukkal a múltból, vagy a régi viselet egyes darbjait otthon, a mezei munkában hordják. Az utóbbinak tipikus példáját Pósa Józsefnél láthatjuk: „huszonnégy szél” gatyáját, amelyben 1922-ig járt a szekrényben őrzni, most a ház körül szűkebb szárú gatyában, mezítláb jár, elmegy még ebbe a szomszéd Zalátába, Sósvertikébe is, de ha már Szentlőrinczre, Pécsre kell mennie, vadász cipőt, vastag harisnyát, ehhez való különös színű és szabású nadrágot, kabátot ölt magára. Ezek után könnyen elképzelhető az az ellentét, amelyik közte és még mindig fehérben járó felesége között ezekben a külsőségekben jelentkezik. Igaz, hogy Pósné viseletét még egy szertartásos formula is szabályozza. Fehérben való járásának saját szavai szerint az az oka, hogy örökké gyászolja az édesanyját. Az ötven éven felüli generáció ma már a magával hozott és a maga-

nál tartott kultúrelemeinek sem tudja megadni az eredeti szerepet s nem képes életformájába beleilleszteni. Az öreg asszonyok tászlínys és tilángéros inge a régi szöttesekkel ott hever a szekrény fenekén. Ezek sorsával maguk sincsenek tisztában, csak őrzik kegyelettel. Egyedül Pósa Józsefné intézkedett úgy, hogy fiatal kora óta zsugorgatott vásznait, ruhadarabjait sósvertikei testvérének kislánya örökölje. De egészen bizonyos, hogy a lány egyetlen darabot sem fog magára öltetni, hiszen már a legújabb divat szerint öltözködik. Az örökölt régi ruhadarabokat majd elviszük a sellyei, vaiszlói vásárra, ahol néhány fillérért megveszik a cigányok s majd konzerválják a régi ormánsági viseletet addig, amíg le nem rongyolódik róluk. Pósa Józsefné csak egy öltözet ruhát visz magával a sírba, ezt már ki is választotta, gyakran nézi, simogatja és közbe-közbe sftva is fakad. Így tesznek a többiek is. Ennek a generációnak a kultúrelet és kultúrforma szempontjából semmiféle hatóereje nincs a fiatalabbakra. Látszólag teljesen idegenül állnak egymás mellett, szerves, hozzájuk kapcsolódó, általuk tovább formálható kultúrelemekkel nem rendelkeznek, azért, mert az öregek már mindent eldobtak maguktól, minden lekopott róluk, a fiatalok pedig még nem szippantottak magukba semmit. Egy bizonyos vágyakozási tünet azonban szorosan egybekapcsolja őket. De ez a vágyakozási tünet is más-más úton játszódik le. Az öregek a muJtjuk felé tekintenek és azon gondolkoznak el; maguk előtt látják a régi lápi életet, a füstös konyhákat, ahol a nyílt tűzhely lángja mellett fontak vagy várták haza a férfiakat Szlavóniából, akik hétszámra a Fekete hegyek (Papuk hegység) alatt vágták a fát, disznót makkoltattak vagy az uradalmakban nyomtattak, – tehát vágyaikat *visszafelé*, az időbe vetítik ki; a fiatalok pedig ugyanezt a vágyat kifelé és a térbe. Ők azt akarják magukévá tenni, amit Sellyén és a képes újságokban láttak, amit a város rejt maga mögött, ahonnan a környékbeli kispolgárság közvetítésével újabb és újabb hullámok érkeznek feléjük., amelyek új vágyak és új szükségletek kielégítésére indítják őket. A falunak az öregek által felelevenített régi életformája előtt épen olyan idegenül állanak, amint az öregek idegenül és hitetlenkedve fogják fel azokat a jelenségeket, amelyekel a város rejt maga mögött. Az utóbbiak hitetleii kedése sokszor már a megtagadás, irtózás vagy a csodálat határával érintkezik.

Népi kultúrájuknak elsősorban azok az elemei roppantak össze, amelyek a táj természetes függvényeként jelentkeztek. A gyűjtögető gazdálkodás mozzanatai, a fakéreg munka, az építkezésnek a milióhoz való közvetlen alkalmazkodása, a kender- és lenmunka azonnal megszűntek vagy új elemekkel cserélődtek ki, amint a táj megváltozott, a vadvizeket lecsapolták és a guruk kiszáradtak. A táj változása nemcsak kultúrformák kicserélődését eredményezte, hanem megváltozott az

ember is; amint a vizes medrek kiszáradtak, úgy apadt öl a daluk. A sorvasztó munkát a gazdasági és társadalmi körülmények csak elősegítették, amelyről részletesen az egykével kapcsolatban már szó esett. Népi kultúrájuknak azok az elemei, amelyek egy új gazdasági keretben is betölthették volna funkciójukat, amilyen például viselettel kapcsolatos népművészetük, ma feltűnően szegény folklóre termékeik elvesztek azért, mert minden élettendenciájuk létfenntartásukkal kapcsolatban gazdasági síkra tolódott át. Ahonnan pedig az új gazdasági lökéseket, irányításokat kapták a nagyon szűkre szabott hivatalos kultúrirányításon kívül (iskola) mást nem kaptak. Megtanultak írni-olvasni, de kultúrformájuk kiéléséről, népiségük néprajzi jellegének megőrzéséről szó sem lehetett. Népi kultúrájuk tovább építésének minden lehetősége megszűnt.

Ma a régi kemszei életet – mely ha meg volna bizonyosan idegenforgalmi látványossággá léptetnék elő – semmiféle mesterséges injekciókkal feltámasztani nem lehet. A ma még meglévő néhány jellemvonás épen annyira *egyke*, mint a gyermek a családban s pusztulásával minden múltban gyökerező népi nyom ki fog törlni a falu életéből. A falunak a jövőt jelentő közössége idegenül áll saját elődeinek múltbeli életformájával szemben, így a múlt népiségének mesterséges feltámasztása csak egy reakciós folyamat lenne és *népiesség*, amely félre terelné a figyelmet a falusi közösség társadalmi és gazdasági helyzetéről, épen úgy, mint romantikus népszínműveink az akkori idők agrármozgalmairól. A falu kultúrájával szemben kötelességünket nem a múltbeli állapot visszaidézésével, konzerválásával tennénk meg, hanem azzal, ha ennek korszerű fejlődését biztosítanánk. Kérdés, hogy a biztosításra még állna-e Kemsén megfelelő emberanyag a rendelkezésünkre, - de különben a Kemsét érintő külső körülmények sem sok jóval biztatnak. A néprajz a pusztulással nem vesz semmit, mert az szerintünk *történeti tudomány*, mégis népünk életformája ezáltal szegényebb lett.

Kemse gazdasági élete

Egy rendes életfunkciójú falu gazdasági tevékenysége a falut alkotó társadalom vitalitásának hű tükrözője. A termelési technikából következtetni lehet a gazdasági életben részt vevő *szociális erők* alakulására. Meg lehet állapítani, hogy a természet adta keretben miképpen folyik a gazdálkodás, illetve mennyiben tudja a falu lakossága a természetnyújtotta lehetőségeket kihasználni. Mivel a termelést nem tudatosan organizálják, üzemszervezéshez nem értenek, a racionalizálás lehetősége nem mindig áll fenn; sok esetben erőpazarlás folyik, de ez a vitalitás jele. A falu gazdasági tevékenysége a kisgazdaságok összetevődéséből ered. Kisüzemek intenzitása pedig munkaintenzitás. A nagyüzem intenzitásának a fokozása tőke-invesztációval jár, tehát pénzkérdés, míg a kisüzem intenzitásának fokozása munkafokozás. A kisgazdaságok vizsgálatánál erre kell figyelemmel lennünk. Azonban Kemsénél a speciálisan kisüzemi mezőgazdasági üzemtani szempontok sem érvényesülhetnek teljes egészükben, mert egyrészt kisközségi volta nem nyújt kellő számszerűséget, nem lehet gazdaságstatisztikailag kezelni az egyes jelenségeket, másrészt Kemsén az összébbszorított életlehetőségek a társadalom beteges fejlődését eredményezték és ez gazdasági téren is érezhető.

Kemse mezőgazdasági termelése hosszú évszázadokon keresztül a kétnyomásos rendszer volt. A szántóföldi termelés nem elégítette ki a szükségleteket. A hiányt *gyűjtögetéssel* pótolták és igyekeztek expanzív módon újabb területeket bevonni gazdasági érdekkörükbe. Átjártak Szlavóniába makkoltatni, a Pécsi Káptalan uradalmából legelőt béreltek, saját rétjeik egy részét feltörték és Szlavóniában részért fát vágtak. Ezekből kitűnik, hogy Kemse a múlt század első felében terjeszkedő község képét mutatta. A terjeszkedést nem *fizikailag* kell érteni, a földszerzés nem volt módjukban: a Pécsi Káptalan földjei és a gr. Draskovich uradalom útját állták a falunak. A terjeszkedés csak újabb gazdálkodási tevékenységek beszerzésével volt lehetséges. A földesúri gazdálkodás kedvezett is ennek. A baj az elkülönözéssel kezdődött. A 48-as birtokmegváltás Kem-

sét nagyon érzékenyen érintette. Elesett az összes úrbéresi jogoktól, nem maradt másuk, csak a jobbágytelek, ami az életterük összeszűkítését jelentette. A gyűjtögetésnek vége, nincs hol, mert minden a káptalan tulajdona körülöttük és a káptalan most már maga műveltette földjeit. Legelőt bérelni nem lehetett tovább. A kétnyomásos gazdálkodást fel kellett hogy váltsa a háromnyomásos. Állattenyésztéssel foglalkoztak és, hogy a legelőt elestek, takarmányféléket kellett termeszteni. Bevonják a harmadik forgót a mezőgazdasági termelésbe. A még fennmaradt réteket feltörik, de ez sem elég. Szükségleteik hiányosan vannak fedezve, újabb területeket kell ismét bevonni a gazdasági életbe. De birtokpolitikailag ez most sem lehetséges. Egy különleges gazdasági ^tevékenységet kezdenek ei; a csikótartást és kereskedelmet, amiről lentebb szólunk.

A gazdasági életnek ez az átalakulása új fejlődést eredményez. A szabad állattenyésztés eltűnik. Valamikor Kemsén rideg marhát (magyar fajtát) tenyésztettek, de a legelő elvesztésével át kellett térni az istállózásra, erre pedig nem alkalmas a magyar fajta. A társadalom dekadenciája kezd határozottabb formát ölteni. Nincs életkedvük. Új fajták beszerzésével és tenyésztésével nem akarnak foglalkozni. Kényelmesebb fiatalon megvenni az állatokat, felnevelni és esetleg megint eladni, mint bajlódni a tenyészegyedek kiválasztásával. A csikókereskedelem ezért lesz kedves előttük. Hasznót is nyújt. A szarvasmarha már nem. Itt tehát arra törekednek, hogy csak a legfontosabb szükségleteik legyenek fedezve. És az *állattenyésztés* lassan eltűnik, hogy egy alacsonyabbrendű *állattartásnak* adja át a helyét. Továbbfejlődés nincs, ezen a téren is megállnak.

Egész gazdasági életükben dekadens tünetek megnyilvánulásait vesszük észre. Egyes gazdasági ágakat, illetve munkákat elhanyagolnak. Általában nem szeretnek dolgozni. Nincs kedvük a munkához. Annak a fentebb említett tapasztalatunknak, hogy az oly viszonyok között, mint az itteniek is, éppen a munkapazarlás a vitalitás jele, itt Kemsén nyoma sincs. A magyar ember természetes munkakedve hiányzik náluk. Az állatokkal gorombán bánnak, nem szeretik őket. A mezei munkát is kelleetlenül végzik. Amióta beállt a törés Kemse életében, azóta nincs fejlődés. Megmaradt minden azon a színvonalon, ahol volt, sőt sok helyen visszafejlődés tapasztalható. Kemse gazdasági élete sem egészséges.

1. Mezőgazdaság.

Kemse mai mezőgazdaságát mint egészet a körülmények kialakította háromnyomásos gazdálkodás és a jelentőségét mindég vesztő állattenyésztés jellemzi. A földművelésben találunk olyan jelenségeket, amelyek a gazdasági haladás kétségtelen

jelei, de csak bizonyos kis területeken, más esetekben viszont a közöny, az egyes munkák primitív végzése leszállítja az előbbi értékeket. Nem kell más példát venni, csak a jól végzett talajelőkészítést és az egészen elhanyagolt trágyakezelést. Sajnos e jelenségek okait csak részben tárhattuk fel és így inkább Kemse mezőgazdasági helyzetének reális leírásával és kismértékben annak *szociológiai* szempontból való értékelésével foglalkozunk.

A határ kialakulásáról már a *Kemse a tájban* c. fejezetben szólptunk. A mai szántóföld-területet tehát a múlt század folyamán fokozatosan vonták művelés alá, részben a jobb rétek feltörése, részben pedig a szomszédos erdő irtása által. A század utolsó harmadában, a 70-es 80-as évek között már minden lehető földdarabot eke alá fogtak.

A tagosítatlan határban nyomáskényszer mellett a következő forgórendszert találjuk sorrendjében: 1. Gabona (istállótrágyával.) 2. Kapás. 3. Takarmány. A forgók a következők: I. Cseralja, Nyíralja. II. Söprüsalja, Nagyrétek. III. Gátelő, Éger, Görbenyeszél és a Nagy völgy nyugati része.

Ez a beosztás területarányos, sőt az egyes gazdák földjei is megközelítőleg egyformán oszlanak el az egyes forgókban. Forgón kívül esnek, tehát szabad termelés folyik a következő dűlőkben: Kenderes, a Nagy völgy egy részében, Gényes, Veteményföldek v. Káposztás, és a patéri szőlőkben. Ezek részben ősidők óta kertszerűen művelt földecskék, vagy pedig a feltört rétek oly keskeny sávjai, amelyek a szemtermelő nagy forgókba nem illeszthetők be. így tehát oly növényekkel egészíthetik ki a termelést, amelyek a vetés-forgóba nem kerülhetnek, de a szükségletek megkívánják őket. A vetésforgó terményei a következők: búza istállótrágyával, kukorica, takarmány (zab, zabosbüköny és esetleg csalamádé.) Forgón kívül termelik a kendert, zöldséget, burgonyát, bíborherét és répát.

Búza. Nemcsak a saját fogyasztásra, hanem eladásra is termelik. Bizonyára hosszas próbálkozások után a *Bánkúti 1201-es* búza mellett maradtak meg, amit 1932-ben állami vetőmagakcióból szereztek be és ma már a búza vetésterületének 80%-a ezzel van bevetve. Az első években nagyon jó minőségű és bő termések voltak belőle, a harmadik évben azonban már valószínűleg a több nedvesség és könnyebb talaj miatt degenerálódik, különösen a minőségben. Ezt a jelenséget sajnos nem tudtuk tüzetesebben megvizsgálni, csupán a helyszíni megfigyelésekből és több információból merítjük a megállapításunkat. Ezen a tájon különben is elveszti a bánkúti búza az Alföldön észlelt jótulajdonságait; könnyebben megdől, a rozsdakár nagyobb méretet ölt, siker minősége romlik, stb. A másik, de már kevésbé elterjedt itt termelt búzafajta a *Serbán* búza, amit Endes pusztáról (a szomszédból) szereztek be. Soványabb földekbe és ahová nem tudnak trágyát adni, oda vetik, ahol is jó

termést ad. Mint mondják, trágyázott földbe vetve megdől és a rozsdá is sok kárt tesz benne. A legjobb búzatermő területük a Cseralja, fekvésénél és erdőtalajánál fogva.

Másik főterményük a *kukorica*. A szántóterület $\frac{1}{3}$ része van bevetve vele. Általánosan termelt a keményszemű, 10-12 soros magyar fajta. Az 1930-as évektől kezdve a *Fleischmann* féle lófogú kukorica mind nagyobb tért hódít. Termelik még a korán érő *Fehérszemű* változatot is. A sok fajta termelése, az egymásmelletti kis, más-más fajtával bevetett parcellákon nagyfokú elfajzást, (kereszteződést) idézett elő. Erről a tengerihántás alkalmával győződünk meg, amikor nem akadt egymásután két egyforma fajtájú cső a kezünkbe. Ez azután a termés-eredményt is kedvezőtlenül befolyásolja, amiről ők is tudnak.

A burgonyát a takarmányforgóban, vagy forgón kívül termelik. Leginkább az *Ellát* és nagyon kevés rózsaburgonyát. Ha forgóba vetik, úgy késői kiszedése (október végén is szokták még szedni) után trágyázhatnak és szánhatnak csak, ami a búzavetés idejét lényegesen kitolja.

Árpát nem termelnek, *rozst* csak a forgón kívül keveset, ellentétben a közeli szomszéd homokvidéknek majdnem kizárólagos rozstermelésével. Zabot tisztán és bükkönnyel keverten a takarmány forgóban termelnek; tehát három évvel az istállótrágyázás után, a búza előtt. A zabosbükkönnyt kismértékben nyáron mint zöldtakarmányt, leginkább azonban mint szénát télen a lovakkal etetik. Jó előveteménye a búzának, mint az egyik gazda mondja: „trágyát nem kíván, mert maga is nitrogényűjtő.” Csalamádét is vetnek még takarmánynak, de nem szívesen, mert utána rossz lesz a búza, ezért előtte és utána is trágyázni kell. Takarmányrépát a lovak számára vetnek, gazdaságonként más-más fajtát. Pincékben raktározzák el.

Nagyon kevés *lucernát* termelnek, mert nem szereti a kemesei talajt és ami lucernavetés van, az is mind arankás. Kétéves takarmánynövényük a *gombos fény ér* (bíborhere), amit főként forgón kívül vetnek, kivételesen kukorica helyett forgóba, hogy utána búza következzen. A kukoricatáblák szélében, utak mellett jelentős mennyiségű napraforgót természetnek, a belőle préselt olajat szegényebb családok zsírpótléknak használnák. Különben mint magot is értékesítik. A kukorica között köztes veteményként tököt termelnek, amelynek egyes fajtáit étkezési célokra használnák. Ezeknek a növényeknek a termelését részint táplálkozási szükségleteik, részint a takarmány-szükséglet szabta meg. Eladásra csak búzafelesleg kerül, míg a többi állatok útján értékesül. Kisebb mennyiségű burgonya és kukorica kerül még piacra.

A talaj kialakulásáról már a földrajzi fejezetben megemlékeztünk. Általában hordaléktalajokat találunk, amelyekből

csak kevés alakult át erdőtalajjává (a Cseralja). Az átlagos talajtípus a közép-kötött homokos vályog, elég humusztartalommal. Az egyes dűlők talajainak savanyúság és mészigényre való vizsgálatáról az alanti táblázatban áll néhány adat:

Dűlő neve	Talaj	talaj pH		CaCO ₃ %	Mész igény kath. ként számítva q.
		H ₂ O	KCl		
		oldatban			
Nyíralja	feltalaj	8'20	7'6	0'5	
	altalaj	8'06	7'24	0'4	
Cseralja	feltalaj	7'51	6'58	—	10
	altalaj	7'35	6'21	—	
Söprős aija	feltalaj	7'90	6'83	0'6	8
	altalaj	7'01	6'55	0'6	
Nagyrétek	feltalaj	8'26	6'94		7
	altalaj	8'15	7'21	1'7	
Nagyvölgy	feltalaj	7'90	7'21	1'1	6
	altalaj	7'07	6'67	2'8	
Gényes	feltalaj	8'03	7'30	1'0	
	altalaj	8'04	7'22	3'6	

A cca 20 cm.-ig megművelt termőréteg alatt egy átlag 1 m. vastag homokos vályog réteg következik, amely hirtelen megy át sárga homokba. A volt medrek fenekén visszamaradt mészvázú állatok tetemei a talajt meszessé teszik, mindamelllett a kaszálók növényzete rossz, kivéve e medrek széleit. A legelő talaja az állandó legeltetés és a trágyázás, gondozás hiánya folytán kimerült, az értéktelen legelői gyomok nagy mértékben elszaporodtak az értékes fűvek rovására.

Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy egy birtokos, földje 10-15 darabban fekszik és ha a távolságok nem is oly nagyok, 2 km-nél egyik sincs messzebb, mégis jelentékeny az. az idő, amit az ide-oda való járkálás elfoglal. Vegyük még figyelembe azt is, hogy a sok kis parcella a megye melletti részen az összetaposás és a gazos barázdafenék miatt gyengébb minőségű növényt termel. Mindamelllett ragaszkodnak ehhez a formához. A költségektől való félelem és a megszokás miatt nem kívánják a sok előnnyel járó tagosítást. Igaz, hogy a tagosítás nagy akadálya az is, hogy a gyenge talajban a térszínnek a legkisebb formakülönbségei is nagy minőségbeli különbségeket jelentenek, amit igazságosan kiküszöbölni alig lehet. Mindenesetre, ha a továbbiakban a föld megmunkálásáról be-

szélünk, ezt a tagosítatlan állapotot mindenkor figyelembe kell vennünk.

A forgóbeosztásuk határozza meg azokat a munkálatokat, amelyeket az egyes növények alá elvégeznek. Ezek a munkák igénybeveszik egy férfi és 1 pár igásállat évi munkaidejét, leszámítva a téli hónapokat. A hóm okos-vályogos talaj megmunkálása ugyanis általában könnyű, tehát két ló tartása normális viszonyok között elegendő. Tekintve azonban azt, hogy az igásállat létszám független a birtoknagyságtól, azaz az 1 fertályos gazda is épűgy 2 lovat tart, mint a 3 fertályos, nyilvánvaló, hogy eltolódások állanak be az egyes üzemek munkavégzésében. Ez különösen az őszi szántásnál és a termények betakarításánál mutatkozik. Ezenfelül idegen munkaerőt a községben az aratást kivéve nem alkalmaznak, tehát az egyes munkálatokat úgy osztják be, ahogy a családtagok száma és munkaereje lehetővé teszi. Ennek a körülménynek a munkát alakító és korlátozó voltára a demográfiai és családszociológiai tanulmányok után bőven következtethetünk. Példa nélkül álló gazdaság-szociológiai problémák várnak ezen a ponton megoldásra. Mindenesetre ilyen természetű okok jelentkeznek a ház körüli munkák elhanyagolásában; kert, állatgondozás és rendsínlylik meg ezeket leginkább.

Sorba véve az egyes munkákat, növények szerint, azt tapasztaljuk, hogy az előkészítés szándékban intenzívnek mondható. A kivétel fokát azonban éppen az előbb említett munkatorlódási illetve kihasználási körülmények szabják meg. A talajelőkészítés búza alá szántásból és fogasolásból áll. (N. B. épp itt, a fogasolások számánál mutatkozik pl. a fenti okokból eredő különbség.) A zabosbüköny, ill. zab letakarítása után tarlóhántás következik kettős ekével, akinek nincs, az kölcsönkéri, vagy egyes ekével végzi. Ezt követi (a cséplés után) a trágya kihordása és leszántása 15 cm. mélyre. A trágyát a férfi hordja kocsival és az asszony, vagy másik férfi családtag széttereti. Ezt közvetlenül a leszántás követi. A munkának ilyen végzése ellen kifogás nem hozható, annál inkább a trágya kezelése ellen – a trágyatelepen. Az összetartozó jelenségek ilyen ellentétes megítélése és a következtetés nagyon jellemző a kemsei gazdálkodásra. A harmadik szántás a vetés előtt történik néhány héttel. Az egyes szántások között eső után fogasolni szokás, amit a rendelkezésre álló idő szab meg. Ha a búzát burgonya előzi meg, akkor azt egy szántásba – a vetőszántásba – vetik és a trágyát is egyúttal alászántják.

Kukorica alá, búza után tarlószántás következik. Ezt nem közvetlenül az aratás után végzik, mert munkaerejük akkor máshol van lekötve. A tarlószántást csak késő ősszel követi a mélyszántás. Ennek mélysége nem haladja meg a 15 cm-t, ami egyáltalán nem mondható intenzívnek. A mélyebb szántást több ok akadályozza, a két igásló nem igen bírja és különben is a

lovai szemben nagyon kíméletesek. Az altalaj laza összetétele sem teszi okvetlen szükségessé a mélyebb szántást. A feltört tarló kigazosodik, a vadrepce sárga színnel borítja a határt. Az ősszel mélyen megszáritott földek tavasszal a kukorica vetésig kigyomosodnak és így szükségessé válik még egy sekélyebb szántás, mert a fogas (1X1 m.-es fakeret, 50-60 vasfoggal) nem sokat árt a nagyobb gyomoknak. Kukorica után őszi mély szántást adnak, melybe tavasszal takarmányt vetnek. Némely háznál látható a henger. Alkalmazása azonban csak szórványos; a bő talajnedvesség és a porhanyós talaj nem is teszi szükségessé. Nem megbecsült eszköz, hetekig hever kint a tábla végénél, sárral beragadva, ugyanakkor más eszközöknek nagyobb gondját viselik.

A vetés. A vetés előtt szólnunk kell a vetőmag előkészítéséről, ami osztályozás-tisztítás és csávázásból áll. Az osztályozás-tisztítás céljából Sellyére viszik a vetőmagot a malomba, ahol 2-3%-ért selectoroztatják. A csávázást, vagy ahogy ők mondják a *pácolást* általában helyes módszerrel végzik, csak a keverési arányban mutatkozik eltérés. Ahány ház, annyi szokás, még a legközelebbi szomszédság, vagy rokonság sem jelent hasonlót ebben a munkában. Legtöbb helyen ketten végzik a munkát az asszonnyal, másutt a csávázás kizárólag az asszony dolga. Néhány eljárás a sok közül: kékkövet (rézgálic) este ruhába kötve vízbe áztatnak és „reggel a teknőben rálocsolik a szemre.” 100 kg. vetőmagra 1 kanálfej porrátört kékkövet oldanak fel 20 l. vízben. Ismét máshol 3%-os oldattal locsolják a gabonát. A háború alatt, amikor nehezen lehetett rézgálicot kapni, meszezték. Üszögre nem igen emlékeznek, ma sincs. Találtunk házat, ahol nem pácoltak (csáváztak) és ezt így okolták meg: „sose pácoltuk a búzát, mert nem tartunk róla semmit.” Az egész falu így, vagy úgy pácol és ez a ház sehogy. Igaz, másról is hasonlóképp vélekednek itt.

A kukoricavetőmagot tavasszal válogatják a padláson a csomóból. Ilyenkor a fajtának legjobban megfelelő csöveket igyekeznek kiszedni. Már említettük, mekkora az elfajzás, a sok korc közül lehetetlen a tiszta, nem keresztezett csöveket kiválasztani. A továbbiakat úgy végzik, ahogy azt a szakkönyvek is írják; a cső két végét külön morzsolják és csak a cső közepén levő szemeket használják fel vetésre. Ha jól osztanák el az egyes fajtákat a táblákon, megtartaná a kukorica eredeti jellegét, a korc egyedek száma is csökkenne és a termelésben is emelkedés lenne. Ezzel azonban itt és éppen a kukoricánál, amit csak a három nyomásos rendszer életbelépte óta természetnek, nem sokat törődnek.

A vetés géppel történik. A faluban 6 vetőgép és 2 kukorica ültető gép van. Az egész falu ezeket használja, így több kisebb csoport alakult ki a faluban, a vetőgépkölcsönzés körül, amiért ellenszolgáltatás jár, csekély díj, vagy segítség a gabona

betakarításánál. Ez a megoldás helyes, egy kisgazdaság riem tudná a vetőgépet jól kihasználni. Mivel ritka az olyan ház, ahol két férfimunkás van, így a férfi az asszonnyal vet. A férfi vezeti a gépet és hajtja a lovakat, az asszony pedig hátul kezeli a gépet. (Az asszonynak a mezei munkába való bevonása különben általános, a férfi jár az igával, az asszony pedig a kézi munkát végzi. Különösen az ápolási munkáknál, kapálásnál, szedésnél van sok dolguk és ezért a ház körüli munkára nem sok idejük jut.) A kukoricavetés régebben fészkekbe történt, ma is látni egy-két lóvontatta sorhúzót. Kapával fészket vágott az egyik személy az előre kivonalazott helyen és a másik személy néhány magot szórt belé. Ma már inkább géppel végzik. Két, kétsoros kukoricatültető gép van a faluban. A rendes vetőgépet nem használják kukoricavetésre, nyilván a beállítással járó nehézségek miatt. A búza kézzel való vetése ma már nagyon ritka, csak akkor fordul elő, ha a föld olyan nedves, hogy géppel nem megy. Vetés után könnyű fogast használnak a magtakarásra.

Ápolás. A búza tavasszal egy fogasolást kap. A kukoricát kapálják és töltögetik, mind a kettőt lókapával férfi végzi, a sort pedig az asszony kapálja és egyeli ki. A répakapálás is az asszonyok dolgo. *Nem csoda, ha sok derékfájásukat a kapálásra fogják rá.* Ilyenkor tavasszal rendkívül sok a munka. Ekkor a kisebb birtokú és több tagú család van előnyben. A nagyobb gazdák munkavégzőképessége teljesen ki van használva, férfi-asszony alig áll a lábán, kisebb birtokosoknál ez az erőltetett munka inkább a munka jóságában nyilvánul meg. A tavaszi rétkaszálás, szénakészítés is lefoglalja őket aratásig, pihenés nélkül. Idegen munkaerőt ilyenkor sem alkalmaznak. Nem csoda, hogy fáradtság, lehangoltság és hasonló tünetek jelentkeznek a munkájukat tüzetesebben vizsgáló szeme előtt.

Aratás. Kemsén az aratásnál is mellőzik lehetőleg az idegen munkaerőt, mégis az 1935. évi aratáson drávasztárai horvátok is részt vettek és nincstelen kemseiek, akik másoknak dolgoztak. A család minden tagja kint van a mezőn, a legnehezebb munka az asszonyé, aki amellett, hogy a kinti munkából is kiveszi a részét, az ebédet is megfőzi és az állatokat is ellátja. Az ebédet az aratáskor kint fogyasztják el, más mezei munka alkalmával azonban hazajárnak a faluba, sok ember még reggelizni is hazamegy.

Az igénybevett idegen munkások: egy horvát aratócsalád (apa, vő és négy lány), a helybeli kondás, kisbíró és néhány szegényebb család. (A kisbíró az öregbíró' földjét aratta.) A bérek a szerint voltak megállapítva, hogy milyen minőségben dolgozott az illető. A kiségitő, aki a családdal együtt dolgozott 20 kg. búzát kapott, a részes arató pedig egyezség szerint általában 80 kg. búzát kisholdanként. Ezért a bérért köteles volt learatni, kévébekötni, kalangyába rakni és felgereblyézni. Az,

aratási módok annyi dunántúli változata közül itt más nem ismeretes.

Az időkihasználás általában rossz. A hajnali és az esti órákat nem használják ki a házkörűli munkák végzése címén. Reggel 6 órától este 7-ig tart az aratás több megszakítással. Sorrend: reggel kötélcsinálás, azután a férfi kaszál, a nő markot szed, majd közösen kötöznek és közösen rakják kalangyába a kévéket. A bérért arató horvátok természetesen korábban kezdik a munkát és későbbben hagyják abba; nekik nincs más teendőjük! A munka kivitele náluk: a két férfi kaszál, két nő markot szed, a harmadik kötelet készít, a negyedik leköti a kévéket. A napi munkateljesítmény náluk kaszásonként átlag 36 kalangya (1300-1400 □-öl), míg a kemseieké jóval kevesebb.

A kévéket húszanként kalangyába rakják, három, vagy négy sarokra, ez utóbbi kereszt alakú. A forradalom óta terjedt el ez a kereszt-alak, akkor a részes aratóktól vették át. A nők hordják össze a kévéket és a férfiak rakják föl azokat. A behordásra külön 3 méter hosszú oldalakat szerelnek a kocsikra a 2 méteresekek helyett. Három-négy ház összefog, mert egy család munkaereje kevés lenne. Itt is egy közösségi forma keletkezett tehát, amit azonban tisztára a szükséglet hozott létre, (így alakultak ki azok a kisebb csoportok, amelyek egy vetőgépet használnak, közösen hordanak be és majd mint látjuk, közösen építik a legelő szélén az *átvészeltető* ölakat.) A gabonát kerek alapú asztagokba rakják össze és a környékbeli falvakból való gőz vagy motoros cséplővel csépltetik, munkásokkal együtt 7-8%-os részért. A mai öregek idejében még általános nyomtatásnak ma már nyoma sincs.

Őszi munkák. A kukoricát közvetlenül a vetés előtt törik, okt. 1. és 15. között. A letört és csomóba dobált kukoricát kocsival behordják, a szarat pedig csak jóval később vágják és hordják be. A szár marhatakarmány, a földtől 30-35 cm.-re vágják el és fűzfavesszővel kötik kévékbe. A visszamaradt tuskót kapával kivágják és leszántják. A szár szántásig kupacokba rakva kint hever a határban, szabadon kitéve az eső kilúgozó hatásának. Ilyenformán természetesen legértékesebb takarmány részeit veszíti el. Általános szokás, hogy a kukorica-fosztás helyéül a lakószobát jelölik ki. Egy-két nagyobb gazdánál azonban, ahol a szoba szűk, a pajtában fosztanak. Fosztásra azután újra kialakulnak azok a csoportok, amelyek már az előbb is szerepeltek. Ami akadályozza azonban a közösségi munkának van, az itt a fosztásnál mind jelentkezik. Ezek tárgyalása más helyen megtörtént. A fosztott kukoricát osztályozzák, azután a padlásra viszik. Eladásra csak elvétve kerül egy kevés, főként állataikkal etetik meg.

A répaszedés az asszony dolga, kint megtisztítják és télre pincébe rakják. Takarmányozási célokra használják. Lovak és tehének fogyasztják el.

Állattenyésztés.

Amint láttuk, a csekélylétszámú családok munkaereje tavasztól késő őszig le van kötve a mezei munkával, olyannyira, hogy az intenzívebb állattenyésztés részéről megkívánt ápolásra és gondozásra már nem jut sok idő. Látjuk ezt mind a marha-, mind a sertésenyésztésüknél. Csak télen szabadul fel idejük és ezt fel is használják sertéshízalásra és nevezetes foglalkozásukra, a csikónevelésre. Mindent összevéve állattenyésztésük alacsonyabb fokú és inkább csak *állattartásnak* nevezhető.

Legmegbecsültebb állatjuk a /ó, mert minden igásmunkájukat kizárólag vele végzik. Ezért kíméletesen is bánnak vele. Az egyik felesgazda (aki mint volt uradalmi cseléd különben elszigetelt eleme a falu társadalmának) demonstrálta különösebben a jó bánás hasznát a falunak, akinek két jól kezelt könnyű lova sokkal nagyobb terheket húz, mint a polgárok nagy, nehéz lovai. Ezen a két könnyű lovon kívül a község minden lova nehéz muraközi, nagytestű, szivacsos felépítésű, igényes lófajta. 19 gazdának van egy-egy pár lova. Az egy igára eső holdszámot nem tartjuk szükségesnek kifejezni, mert akár egy fertály (8-10 hold), akár 2, vágy akár 3 fertály földje van a gazdának, csak egy pár igáslovat tart. A termelt takarmány azonban mindenkor a terület egy harmad részéről kerül ki, tehát a nagyobb gazdánál így felszabaduló felesleg valami felhasználásra vár. A felhasználás módja a csikónevelés és, hogy ez az összefüggés fennáll, azt kétségtelenül bizonyítja, hogy *ma* már csak a 2 ill. 3 fertály ős gazdák tartanak 2 ill. 4 nevelt csikót.

Igáslónak leginkább a heréltet szeretik, állattenyésztésük primitív fokát jelzi, hogy a községben alig van egy-két tenyészkanca. A fedeztetésük a szomszéd falvakban történik, leginkább Sztarán, ahol l q búza a díj. A saját nevelésű csikókat megtartják. Nagy szerepet játszik a falu gazdasági életében a *csikónevelés*, aminek főfeltétele, a takarmányfelesleg, ami a fentebb jelzett körülmények miatt áll elő. Az utóbbi években Zala megyéből szerzik be *összel* a féléves hidegvérű csikókat. Kizárólag méncsikókat vásárolnak és nagyon ügyelnek a párosításnál, hogy két egyforma csikóból álljon a pár. Tavasszal a sellyei állatorvossal heréltetik ki őket, az állatorvost évi átalánnyal fizetik és az a műtétet illetőleg biztosítja is a gazdákat annak az összegnek az erejéig, amelyet az eladásnál vár érték a *gazda*. Felnevelésük idején a tavaszi legelőre hajtásig nem hagyják el az istállót. Az oly fontos mozgás, jártatás marad el, ugyanakkor, amikor a takarmányozás még túl hizlaló is. Ezért oly szivacsos, laza szerkezetűek az így nevelt csikók. Főtakarmányuk a zabos-bükköny széna és kismértékben a réti széna. Minden istállóban van beton pácolókád, amelyben pelyvát, apróravágott répát, *összel* tököt és takarmánylisztet, korpát kevernek

a lónak. Abrakul lónak kukoricát, a csikónak kukorica és zab keveréket adnak. A jászol felett szénarácsot alkalmaznak, amelyből a por állandóan hull az állat szemébe.

Kisebb jelentősége van a *szarvasmarha* tartásnak, a takarmánynak értéktelenebb részét, elsősorban a tengeriszárt etetik vele. Tavasztól késő ősziig a kis és gyenge legelőt is velük értékesítik. A tény észirány magyar fajta. Két magyar bikát tart a község, az egyiket 50 P évi bérért az államtól kapja, a másik saját tulajdon. Mégis az állomány legnagyobb része korcs keverék. Tejtermelésük nagyon kevés és elenyésző mennyiségű az, amit a szomszédos uradalmi tejgyűjtő útján értékesítenek.

A *sertésenyésztés* sem nagymérvű, minden háznál általában egy anyakoca és ennek szaporulatai. Ezek közül kerül ki a házi szükségletet kielégítő 1-3 hízó. Tőkeerősebb gazdák, vagy akik kiadták felesbe a földjüket, a csikótartáshoz hasonlóan sertést is hizlalnak. A kukorica termés nagyságához mérten vásárolnak ősszel a környékbeli piacokon süldőket. Ezeket állatorvossal szimultánoztatják, a közösen és újonnan épített át vészeltető ólakba hajtják. A hizlalás után a kereskedő helybe jön értük.

A *baromfítartás* is elhanyagolt, főképpen az asszonyok elfoglaltsága és házkörüli hanyagsága miatt. Kiemelkedik a libanevelés, ezeket háromszor kopasztják, de tömni nem szeretnek. Csak a bevándorolt felesasszony töm libát. Ami baromfi van, (a liba kivételével) az mind a falu körül hitangol, mert őrzésükre nincs gyerek. A libákat nyáron külön felfogadott pásztor őrzi.

Az állattenyésztésükben határozottan dekadent tünetek jelentkeznek. Ilyen elsősorban az, hogy az állatot nem viszik a legelőre, a szabadba. Találtunk olyan házat, ahol a növevényállatok egész éven át nem voltak kint, hanem állandóan az istállóban, gyenge takarmányon. Az eredmény természetesen korcs állat, minimális tejhozammal. Egyes istállóban a tehénjászlak 150-180 cm magasan vannak, ami a trágyának hajdan az istállóban való kezelésére mutat. A gazda nem eresztette le a jászlat és a takarmányt oda rakja elébük az alomba. Másfelől méter magas gyengén álló félszerbe volt 6 darab borjú és vagy 20 süldő összezsúfolva, ugyanakkor az udvaron nagy téglarakás, nem tudni mi célra, régóta. A lóval szemben való türelmes bánásmód más állatnak nem jár ki, ha nem is ütik, gondját nem viselik. A régi ridegmarhát emlegetik, amelynek a mai nyomába sem ér és már csak megszokásból tartják.

Gyümölcs és szőlő termelés.

Az ormánsági tájképet ligetek és főleg nyárfák teszik széppé. Sajnos, legújabbán éppen a nyárfákat a Pécsi Kaptá-

lán eladta faragó cigányoknak, akik félév alatt elcsúfítják Kemse környékét. Általában, a valamikor oly fejlett fa- és gyümölcskultúra kezd tünedezni a községből, de ennek martisztára a nemtörődömség az oka. A kertekben régi szép nagy gyümölcsösök romjai, meddő száraz fái. Pedig a községnek van földje faiskola céljára, ki is van adva egy gazdának, aki kezelné, de mivel a költség is a községet terheli, néhány gyenge oltványon kívül semmi sincs belőle. E mellett a kezelője szereti a fát, egyedül az ő szellőjében látunk fiatal és jól megmetszett gyümölcsfákat.

Minden polgárnak van a régi kertészekben néhány száz négyszögöl szőlője. Mégpedig a *nohanak* (a Dunántúl más helyein *novának*) nevezett direkttermő szőlő. A talajviszonyok nem is oly alkalmatlanok, de ez a fajta felel meg a kemseiek szakértelmének és a kert iránti munkakedvének. Nem kíván ez a fajta se permetezést, se szabályos metszést, egyáltalában semmiféle gondos ápolást. A körülményekhez képest megadja a kis termését, rettenetesen rossz borát, amit ők szeretnek és dicsérnek. Igaz, nem rúgnak be tőle, annál rosszabb azonban a metylalkoholtól az utóhatása. Az ő szervezetük ugyan megszokta már; az egykés vidékek oly hírhedt lelkiismeret elaltatója nem árt nekik ...

2. Kereskedelem és hitel

Kemse kereskedelmi életének a kialakulását a környezet megszabta tényezők határozták meg. A falu távol esik a forgalmas utaktól, határ mellett fekszik és így el van zárva a világtól. Vasútállomás ugyan közel van, de csak személyszállítás folyik a Zaláta-sellyei vonalon, teherforgalom nincs; a kis községek nem tudnak vagóntételekben árut szállítani. A kocsutak nagyon rosszak, egyáltalában nincsenek gondozva és így Kemse csak akkor tud bekapcsolódni a környező nagyobb falvak, mint helyi gazdasági gócpontok kereskedelmi életébe, ha azt az időjárási viszonyok az utak járhatóságával megengedik. A rossz kocsutak miatt csak a legszükségesebb esetekben mennek kocsin az emberek, egyébként gyalog. A gyalogközlekedés lebonyolítására gyalogösvények szolgálnak. Az egész Ormánságra jellemző a kisebb erdőkön, ligeteken, réteken legelőkön, sőt még a mezőkön is átvezető ösvények hálózata. Az ösvények megrövidítik az utakat és majdnem az egyedüli összekötő kapocs szerepét töltik be Kemse és a környező községek között.

A kocsutak tavasztól őszig járhatók. Télen sártenger az út, ami megfagyva még rosszabb és csak ha hó esik, akkor lehet szánon közlekedni. Az utaknak ez az évszakokhoz kötött járhatóság egyúttal meg is szabja Kemse kereskedelmi életének a főidejét. A mezőgazdasági terményeket mindjárt a beta-

karitás után el kell adni, mert ha várnak vele, akkor járhatatlan lesz az út és nem lehet eladni. Ez sok tekintetben hátrányos a gazdákra. A gabonaféléket, kukoricát, burgonyát olyan időben kénytelenek piacra vinni, amikor nagy a kínálat, tehát az árak alacsonyok. Tavaszig nem várhatnak, míg jó árak lesznek, mert akkor nem tudják bevinni Vajszlóra, vagy Sellyére, ahol általában el szokták adni gabonájukat. Az adósságtörlesztés, adófizetés szorongatja őket és a saját szükségleteik is kielégítésre várnak; el kell adni korán mindent. Még a saját maguk számára visszatartott gabonát is idejében a téli járhatatlanság előtt öröltetik be, hogy legyen lisztjük a kenyérsütéshez.

Víziutat sem használják. Valamikor régebben a Dráván szállítottak a házépítéshez szükséges anyagokat (téglát, cserepet) és megtöltötték egy-egy uszályt gabonával; ma a Dráván nem szállítanak semmit. A Dráva határ lett, amely elválasztja őket Horvátországtól, pedig a múltban azzal is élénk kereskedelmi és gazdasági kapcsolatban voltak. A zalátai vasúti hídon a kemsei pógároknak időnkint át-átgördült egy vágón fa, amit a horvátországi erdőkben vágtak részért.

Az úttalanság a kemsei élet legjellemzőbb tulajdonsága. A világtól elzárva éltek a múltban és élnek a jelenben is és legfeljebb csak a téli hónapok alatt jelent egy igen vékony kapcsolatot a világgal a gazdaköri rádió hallgatása. Természetesen ezekből a viszonyokból folyik az elosztó- és gyűjtő-kereskedelem helyzete. Ezt a két feladatot egy szerv látja el Kemsén; a korcsmáros. A faluban közbirtokossági kocsmá van, amelynek a bérlője egyúttal szatócs is és különböző árukat vesz, vagy cserél. Ez a leegyszerűsített kereskedelmi tevékenység érthető. A falu szükségletei nagyon kicsinyek, kevés a lélekszám, alacsonyok az igények, amelyeknek jórészt (táplálkozás) saját termelés fedezi. A falu mezőgazdasági termelésének a fölöslegei: piacra vihető jószág; lábasjószág, vagy gabona kis tételekben szerepel. Ez a két tényező – szükséglet és fölösleg – meghatározza a kereskedelem terjedelmét, ahol a falu részben fogyaszt, részben pedig elad.

A községnek van kocsmatartási joga, mint gyökösített iparág, amely együttjár az ugyancsak a község tulajdonát képező épületekkel. A korcsmajogot és az épületeket a korcsmábirtokosság bérbé adja és így jövedelmezeti. Néha azonban megtörténik, hogy nem akad bérlő a korcsmára (nem versenyeznek, olyan kevés jövedelmet biztosít) és ilyenkor üresen áll. A korcsmáros szatócs, trafikos és tojásgyűjtő is egyszemélyben. A jelenlegi bérlő 1929 óta vezeti a korcsmát és a boltot. Nem tanult korcsmárosságot és nem is gondolt arra, hogy valaha is korcsmáros és szatócs legyen. Gazdálkodó ember volt és a körülményei kényszerítették arra, hogy a gazdálkodást abbahagyja. A családi ház, amelyben három család lakott, kicsi volt, nem fértek

el és neki ki kellett onnan jönnie. A fia sorsa is készítette a korcsma bérbevételére. Az ugyanis hentes és mészárosmesterséget tanult Pécssett. Később Piskóra került korcsmárosnak, majd hazajött Kemsére. Ekkor szinte kapóra jött a korcsmabérletnek az árverése, amit az apa vett ki és átadta a fiának.

A korcsma bére az épület és az iparüzés joga után 105 P, mely összeget a korcsmabirtokosságnak kell fizetni. A bérhez még adó (26.93 P) és biztosítási díj (1200 P után) is tartozik. A kezdetleges berendezés a viszonyoknak megfelel. A korcsma és a bolt teljesen össze vannak forrva a tulajdonos személye miatt. A forgalmat nem lehet pontosan meg tudni. Úgyszintén a beruházott tőke nagyságát sem. Nagyon bizalmatlanok voltak ezirányban. Az alábbi adatok ellesett, beszéd közben kiszedett számok. Ezért nem lehet pontos felvételt csinálni az üzletről, csak kiragadott részletekkel tudunk megközelítő képet adni, de így is jó betekintést nyerhetünk Kemse boltbéli kereskedelmének az életébe.

A beruházott tőke nagysága 400 P körül mozog. Ebből 150-200 P esik a boltra, a többi a korcsmára. A vendéglő forgalma egy évben 300 liter[^]bor, 1-2 üveg sör, 25 liter pálinka. A bort kocsin hozzák Siklósról, vagy Villányból. Saját termésű bor a községben nem kerül kimérésre; a pógárok maguk fogyasztják el. A bolt forgalmából csak részleteket sikerült feljegyezni. Cukorból elfogy hetenként 4-5 kg, ebből 0.5 kg-ot a tanító vesz meg, a többi a falu 142 lakosának a fogyasztása. Félkilónál nagyobb tétel nem szerepel, nincs is nagyobb befogadóképességű papírzacskó. Csak sátorosünnepek előtt fogy valamivel több. Az évi fogyasztás 300 kg körül mozog. Sófogyasztás ugyanennyi. A petróleumfogyasztás évi 200 liter, ugyanennyi ecet és eszenc, rizs évi 15-20 kg.

Ezek a számok azonban nem jelentik Kemse tényleges fogyasztási viszonyait, mert sokan a környező nagyobb falukban szerzik be legalábbis részben a szükséges boltbelieket. Igaz a korcsma-bolt üzleti köre a fent megnevezett árukon túl nem igen terjed. Gazdasági gépek, szerszámok, ruházati cikkek (kivéve, amit otthon szőriek) bőrárak, stb. a kereskedőtől származnak a fogyasztóhoz. És amikor ezeket beszerzik, mindjárt az egyéb szükségleti cikkek is beszerzik. Főleg a nagyobb gazdák járnak előszeretettel Vajszlóra, Sellyére bevásárolni. A nagy bevásárlás ősszel, tengeritörés után történik. Ilyenkor egy szekér csöves tengerit visznek a piacra, amelynek árából úgy ahogy futja sóra, cukorra, olajra, ruhaneműre. Valamivel olcsóbb árakat számítanak a kereskedők, s főleg a kemsei árakkal szemben kedvezőbbek. Például 1 liter olajnál 8-10 filléres megtakarítás érhető el. A gazdáknak ez a bevásárlási módja erős konkurrenciát jelent a szatócsnak s ezt ő sohasem lesz képes legyőzni, mert kis forgalom mellett olcsóbban nem árusíthat.

A szomszéd községek boltjai a tehetősebb gazdákat vonják ki a kemsei szatócsbolt forgalmából és így a szatócs vevői a szegényebb emberek soraiból kerülnek ki. Ezek nem tudnak mindig fizetni, tehát hitelre vesznek. A hitelnyújtás általános jelenség Kemsén, de a behajtás szinte lehetetlen. Sok esetben nem törleszt az adós, még akkor sem, ha van pénze. Inkább egy időre készpénzért vásárol és ha az elfogy, ismét felírásra. A boltos 10 filléres részletekkel is megelégedne, de még azt sem kapja meg. A követelések egyébként cséplés után és szüretkor folynak be, amikor összegyűlik egy kis pénz a háznál. A fizetési készség azonban ilyenkor sem valami túlzott.

A kiszolgálás úgy a boltban, valamint a korcsma ivóhelyiségében (két egymás mellett lévő szoba) is nagyon egyszerűen történik. Csomagolásra általában papirost használnak, de sokszor csak a kezébe nyomják a vevőnek az árut. Cigány, vagy gyerek számára piszkosabb papirost használnak. Az is nagyon gyakran előfordul, (főleg nyáron), hogy a boltban nincs senki. Kint dolgozik az egész család a mezőn. Az árak nincsenek megállapítva s felőlük a vásárlók nincsenek tájékoztatva. Ez utóbbi nem is fontos, mert az árak magassága a legtöbb esetben a pillanatnyi helyzet kedvező, vagy kedvezőtlen voltaival áll összefüggésben. Sok függ attól is, hogy ki a vevő.

Érdekes bevásárlási módok fordulnak elő az üzletben. Az egyik állandó vevő (Nagy Ádám) a dohány bevásárlásával a kemsei boltbéli kereskedelem egyik tipikus mozzanatát mutatja be, amelyről következtetni lehet a kereskedői viszonyokra Kemsén. Nagy Ádám egyszerre alkalmazza bevásárlásainál – pedig csak egy-egy pakli dohányt vesz – a cserét, a pénzközvetítést és a folyószámlás hitelbe való bevásárlást. Egy pakli pipadohány 8 fillér. Ezt az összeget Nagy Ádám a következőképpen egyenlíti ki. Ad érte egy tojást, amit 5 fillérbe számít be a boltos. Ez az üzlet csererésze. Hozott magával 2 fillért s ezt is odaadja a dohányért. Ezzel 7 fillér ki van fizetve. A maradék 1 fillérrel adós marad. Ez az 1 fillér az ő állandó folyószámlájára kerül, mint a boltos követelése. Legközelebb – egy pár nap múlva – vagy 4 fillért hoz magával az egy tojás mellett és úgy törlődik le az adósság, vagy megvárja, míg két tojás értékű nem lesz az adóssága. A két tojás árából telik egy pakli dohányra, eltűnik az 1 filléres követelés, sőt átbillenhetik a mérleg Nagy Ádám követel oldalára, hogy két-három nap múlva ismét visszaálljon a régebbi helyére és a folyamat előről kezdődjék. Ilyen kis tételekben való vásárlás és a vételnek ez a módja mindennapos Kemsén. A lakoságnak nincs is kellő tájékozottsága a bolti kereskedelemben. Más vidéken ismerik a parasztasszonyok a legkülönbözőbb ruha és vászonféléket, a fűszer és egyéb kereskedői árukat. Kemsén nem. Kemsén csak azt tudják megmondani, hogy X. boltostól való vászon, vagy Y. kereskedőtől származó ekevas.

A szatócs nemcsak az elosztó kereskedelem láncolatának utolsó szeme, hanem a gyűjtőkereskedelem kitöltő sejtje is. Vesz a szatócs szinte kereskedésszerűen búzát, kukoricát, babot. Néha csak cserél árut ezekért a terményekért. A legfontosabb gyűjtőtevékenysége a boltosnak a bizományi tojásszedés. Egy pécsi kereskedő bírta meg. A tojást, vagy a termelő hozza a boltba, vagy a boltos gyűjti házról-házra járva hetenként kétszer-háromszor, mielőtt a kereskedő kocsija megjelenik. Annak azután átadja és minden négy darab tojás után 1 fillért kap jutalékként. A gabonafélék nagy részét: búzát, kukoricát, burgonyát maguk a gazdák viszik kocsijukkal a közeli nagyobb falukba, Sellyére, Vajszlóra és ott adják el. Ez még az őszi esős időszak bekövetkezése előtt megtörténik.

A falu gazdasági életében találunk olyan jelenségeket, amelyek kereskedelmi jelentőséggel bírnak, illetve kereskedelmi tevékenységet jelentenek. A község gazdái csikóneveléssel foglalkoznak és ebből származik jövedelmük legnagyobb hányada. A csikókat veszik. A csikókereskedés régi szokás Kemsén. Ősszel: október, november folyamán a pógárok összeállnak nagyobb csoportba és elmennek Nagykanizsa környékére csikókat venni. Nagykanizsáig vonaton mennek, onnan gyalog azokba a községekbe, ahonnan a csikókat már régi idők óta veszik. Mindegyikük legalább két darab (1 pár) csikót igyekszik venni. De vannak akik négyet, hatot (mindig párosával) vesznek. A csikókat a lábukon hazahajtják és felnevelik őket. Az 5-7 hónapos csikókat mindjárt kezdettől fogva párosával nevelik, összeszoktatják, mert így jobb áron tudják eladni, mint „egyesbe”.

A csikókereskedés az egész Ormánságban el van terjedve. A háború előtt Muraközben vásároltak, most Zala megyében. Az ősssel vásárolt csikók a telet Kemsén töltik és nyár elején kerülnek eladásra. A takarmányozás a gazda gondja. Eépat, pelyvát, szénát, kukoricaszárt etetnek meg a csikókkal. Szecskát is kapnak vörösliszttel meghintve. Májusban legelőre kerülnek. A feletetett takarmány értékét nem lehet pontosan meghatározni, emiatt azután nem lehet kimutatni, hogy a csikónevelés rentabilis-e. Annyi azonban bizonyos, hogy nemcsak megszokásból tartják a csikókat. A feletetett takarmányt nem tudnák másként értékesíteni. Ha az eladott csikók ára csak a gondozásukra fordított munka névleges értékét és a feletetett takarmány értékét fedezi, már jövedelmezőnek mondható, így legalábbis értékesíthetővé teszi a takarmányt s munkaalkalmat teremt. A csikónevelésen jól keresnek. Például 1934 őszen páronként 180-200 P körüli áron vették az 5-7 hónapos csikókat. Az egyik gazda négy darabot 500 P-ért vett. A nevelésüket gondosan végzik. Nagyon emeli a csikók értékét, ha azokat „betanítják” a kocsiban való járásra. Munkára azonban nem használják őket, legfeljebb zöld takarmány-hordásra.

Június vége, július eleje közötti időben eladják a csikókat a környékbeli vásárokon; Sellyén, Vajszlón, Magyarmecskén, Szentlőrincen, Siklóson, Szigetváron. 1935-ben jó áron tudtak eladni. Például az előbb említett 500 P-ért vett csikókat összesen 1340 P-ért adta el gazdájuk párosával a szentkirályi és vajszlói vásáron. Egy évben 7-8 pár csikó jön be és megy ki a községből.

A csikókereskedés mellett kisebb jelentőségű kereskedelmi tevékenységgel is találkozunk. Az egyik gazda (Széli János) fát vesz és Pécsen eladja. Évenként (télen) öt öl fát vesz és ölenként 10 P haszonnal adja tovább. Egy asszony (Tóth Petemé) tejtermékeket vásárol és azt viszi a vajszlói, vagy a sellyei piacra eladni. Megemlítjük itt még azt, hogy a régi háziipari termékeket (különböző módon díszített vászonféléket: törülköző, kendő, stb.) a Pécsről kijövő kereskedőknek eladják. Egyéb kereskedőtevékenység nincs. Ezekből azonban kitűnik Kemse kereskedelmi életének az alakulása, ami megszabja Kemse gazdasági tevékenységének a hatósugarát.

Kemse hitelviszonyai, eltekintve azoktól a kisebb hitelezésektől, amelyeket a szatócs és a kovács nyújt a gazdának, elég tekintélyes pénzforgalmat jelentenek. A gazdák földvételre, istálló építésre, kelengyére, stb. vesznek fel pénzt. A hitelező pénzintézetek: a pécsi és sellyei takarékpénztár, továbbá Narancsik siklósi ügyvéd és egy zaláti kereskedő. A bankkölcson mindig jelzálog hitelt jelent, mert ez a hitelnújtás feltétele. Az ügyvéd által nyújtott hitel szintén jelzálogos. Az alább közölt adósság-táblázat adatai nem egészen pontosak, mert az adóssügyek kikutatása nagyon kényes dolog, de eléggé megközelítik a valóságot. A telekkönyv „C” lapját nem nézhettük meg, mivel a nagyon sok esetben letörlesztett jelzálogos adósságot nem töröltetik és ezért valódinak vélelmezett, de nem létező adatokat kaptunk volna meg.

Az adós neve körül nincs semmi kétség, legfeljebb informátoraink kihagytak egyet, kettőt. Az adósság oka rovat adatait a faluban kialakult általános vélemény, az illető adós közvetlen megkérdezése, vagy egy harmadik személy közlése alapján jegyeztük föl, úgyhogy eléggé megbízhatók. Az eladósodás okát két csoportra oszthatjuk. Az egyik csoport az úgynevezett „beruházások”, a másik csoport az úgynevezett „könynyelműség”. A kölcsönre mondhatjuk, hogy befektetésre, vagy fogyasztásra vétetett fel. A befektetés a már említett földvétel, istállóépítés stb. volt, de sok esetben nem befektetésre, hanem szórakozásra ment el a pénz. A kisebb adósságokat valahogy törlesztgetik, tehát azok értéke csökken. A kamatláb minden esetben nagyon magas s messzire meghaladja a tőke beruházott hozadékat. Ezért a nagyobb összeggel tartozók nem

Sorszám	Adós	Hitelező	Az adósság oka	Az adósság összege	Törlesztés módja
1	M. J. unokái	Narancsik ügyvéd	Ivott az öreg megalánya is	1.000.—P	Nem törlesztnek
2	P. M.	Narancsik ügyvéd	Földvétel	900.— „	Évi törlesztés 8 ⁰ / ₁₀₀ -al
3	K. J.	Narancsik ügyvéd	Perköltség	2000.— „	Védett birtok
4	D. J.	Pécsi Takaréék	Rendetlen élet	490.— „	Nem törleszt
5	T. P.	Sellyei Takaréék	Istállóépítés	200.— „	Tejhaszonnal vásárba jár ésezzel törleszt, amit tud
6	Gy. I.	Sellyei Takaréék	Földvétel	500.— „	Évi törlesztés
7	V. P.	Zalátaí kereskedő	Betegség ?	?	?
8	Gy. Gy.	Sellyei Takaréék	Beruházás	500.— „	?
9	I. K.	Pécsi Takaréék	Könnyműség	4000.— „	Védett
10	G. I.	Sellyei Takaréék	Föld és házvétel	200.— „	Betétet raknak minden heten 2 P-t és ezt 1/4 évenként jóvá írják nekik
11	L. P.	Sellyei Takaréék	Kiházasítás	200.— „	Évi törlesztés
12	S. J.	?	Könnyműség	?	Aug 10 árverés
13	Sz. J.	?	Korcsmáros volt 6-7 évig és felesége vel megitták a bort	1000.— „	?
14	N. P.	—	—	700.— „	?
15	N. S.	?	?	300.— „	?
16	N. Á.	Pécsi Takaréék	1933. évi termest a jég elverte	200.— „	Törleszteni nem tud, csak kamatot fizet
17	I. S.	Pécsi Takaréék	A kelengye igen uras volt	?	?

is tudnak törleszteni, örülnek, ha a kamatot tudják fizetni. A nagy adósságok (2000-4000 P) birtokosai védettek, de nem tudják teljesíteni a védettséggel járó feltételeket: pl. törlesztést. Egy esetben már árverést is tűztek ki és meg is tartották, de minden eredmény nélkül. Általában nem törlesztenek, mert nem tudnak és az adósság Damokles kardjaként lóg a fejük fölött. A község fele 100 P-n felüli adóssággal küzd. A kisebb összegeket nem lehet regisztrálni. Ezekkel a szatócs-kocsmárosnak és a kovácsnak tartoznak. A faluban nincsen uzsorás, vagy olyan ember, aki kölcsönüggyekkel foglalkozna. Takarékbetétje egy családnak van, de egy-két más családról is fel lehet tételezni, hogy van megtakarított pénzük, amit otthon őriznek. A 100 P-n felüli adósságok összege 15.000 P körül mozog. Ebből 12.900 P-t ismerünk. Az adósság összege megfelel ma a község szarvasmarha (101 drb) és sertés (225 drb) állomány %-ad értékének.

Kemse adósságterhei elég tekintélyesek és vizsgálatuknál kitént, hogy nem mindig a gazdasági viszonyok rosszabbodása, vagy egyéb gazdasági tényezők idézik elő azokat. Nagy szerepe van a könnyelműségnek és – bűnös a falu. Az adósságtól szabadulni egyelőre lehetetlen. Hiszen sok esetben még a kamatot sem tudják megfizetni és így évről-évre növekszik az adósság, ami Kemse bukdácsoló, beteg gazdasági életét még jobban súlyosbítja.

3. Közösségi gazdálkodás

Kemsén a közösségi gazdálkodásnak nagy múltja van. A Balkánnal annyi kultúrkapcsolattal rendelkező Ormánság régi életében számos és patriarchális társadalmi viszonyokkal összefüggő kollektív gazdasági tevékenység. Valami laza, a *zadrugával* nem azonos, de ahhoz hasonló házközösségben éltek, amelynek megtaláltuk a nyomait, romjait a Pósa-család történetében és az ethnographiai részben leírt régi háztípusban. Különösen jellegzetes, hogy a gyűjtögető gazdálkodás egyes mozzanatait, mint pl. a halászatot, favágást, azonkívül pedig a nyomtatást közösen végezték. A ma is fennálló kötelező hármasszög a keletkezés idején, tehát a múlt század 80-as éve körül szintén a közösségi gazdálkodás egy formája lehetett, ma azonban csak üres forma már, amely fenáll ugyan, de éppen a közösségi szellem hiányzik belőle. Fenmaradását inkább csak a tagosításnak talajtani okokból származó nehézsége magyarázza meg. A közösségi gazdálkodás fenmaradt nyomaihoz számíthatjuk azonban azt, hogy a falu *csikóneveléssel* foglalkozó gazdái is *közösen* járnak csikókat vásárolni. Ugyancsak *közösségi alapon* történik gazdaságaik szokásos kiegészítése; a kovácstartás, a csósz és pásztorok fogadása, sőt bizonyos mértékig idetartozik a tanítói és papi állás szervezése is.

A *községi kovács* tartása jellemző a kislfalvak viszonyaira. Valamikor a földesúri gazdálkodás korában minden falunak volt egy kovácsa, akit a faluközség tartott el. Ez az állás bizonyos fokú megtiszteltetést is jelentett; a falu kovácsmestere mindenkor tekintélyes helyet foglalt el a falu társadalmában. A földesúri gazdálkodás eltűnése a községi kovács intézményét is megszüntette. Falvaink jórésze ezt nem sínylette meg, mert (különösen a nagyobbakban) több kovács is akadt, akik egymással versenyezve igyekeztek minél jobb munkát produkálni, hogy a gazdák kegyét elnyerjék. A gazdák tehát válogathattak, jobb kiszolgálásban részesültek, olcsóbban tudták elvégeztetni a szükséges kovácsmunkákat és a községnek is volt valami haszna a „rendszerátváltásból”, mert a község tulajdonát képező kovácsműhelyt és a lakást kiadhatták bérbe, ami növelte a község bevételeit, csökkentette a pótdát.

A kis községek azonban nem szüntethették be a kovácsstartást. Ugyanis 200-300 lakosú község nem nyújt annyi munkaalkalmat, hogy abból egy kovács megélhessen, viszont a kovács jelenléte mindennapos szükséglet. Lópatkolás, ekevas, ígli-élesztés, sinhúzás, puskázás mind olyan kovácsmunkák, amelyeket helyben azonnal kell elvégezni. Nagy munkaidőben, pl. nyáron, hordáskor estétől reggelig kell a kovácsnak a napközben felgyülemlett javítást megcsinálni, hogy a munka zavartalanul folytatódhasson. A kovács azonban csak úgy vállalkozik az ilyen kis községekbe való letelepedésre, ha a falu fizetést ad neki, ami *kiegészíti* a kovácsmunkák díjazásából származó alacsony jövedelmet *megélhetési* alappá. A falu népe, vagy csak a birtokosság szerződést köt tehát egy kováccsal, biztosítva neki valami kevés fizetést, mely az éhenhalástól megmenti. Ez a szerződés bizonyos kikötött munkák elvégzésére kötelezi a kovácsot a fizetéséért, míg más munkáért külön díjazást számíthat föl, esetleg közösen és előre meghatározott tarifa szerint, vagy pedig a munka árára megalkusznak esetenként, ha hiányzik egy élő szokásos, le nem írt díjazás. A falu gazdái bizonyos kulcs szerint szokták maguk között felosztani a kovács fizetését és ez a kulcs rendszerint a fogatok száma, ritkábban a föld nagysága szokott lenni.

Kemse nagyon kis község, tehát kovácsot tart. Van egy hiányosan felszerelt kovácsműhelye, amely csak ritkán marad kovács nélkül üresen. Ilyenkor a szomszédos községbe mennek kovácshoz. Új szekér megvasalására, generáljavítást, vagy fontosabb, rendesebb munkát igénylő esetekben szintén nagyobb kovácsműhelybe mennek. A kemsei kovácsműhely 3-4 évenként cserél gazdát és rendszerint lezúllott, vagy kezdő kovácsok kötnek ki egy pár évre, hogy amint jobb lehetőséget szimatolnak valamire, ismét tovább álljanak. A gazdák nem bíznak bennük és ezért mennek nagyobb községek állandóan megtelepedett mestereihez, akiknek neve nem kopik el az általuk vasalt szekérrel egyidőben. (Kun József például igen jól tudja, hogy szekerét Molnár János luszoki kovács vasalta, meg 30 évvel ezelőtt.) Kemsén bognár nincsen, ami nagyon hátrányos a falura nézve, mert a szintén gyakran nagyon sürgős bognármunkákat a szomszéd faluban kell végeztetniük. Azonkívül a kovács és a bognármunka nagyon szorosan összetartozik és ezért a kemsei kovácsnak csak lópatkolás, ekevasélesztés és esetleg nyáron sinvashúzás jut, ami kereseti lehetőségeit nagyon lecsökkenti.

A kemsei birtokosság a kovácsnak konvenciót fizet. Egy fertály az alap-egység és a kovács fizetése szinte *dologi teherként* terheli a földet. A kovácsnak egy fertály után 15 kg. búza és 15 kg. kukorica jár; a 38 fertály után tehát összesen 570 kg. búzát és ugyanannyi kukoricát kap, amihez természetben lakás és egy hold föld jár még. Allatait kihajthatja a közös legelőre, ha megfizeti a pásztoroknak járó díjat. A nem állandó jövedelmét a lópatkolásból és sinhúzásból álló bevétele alkotja. Évenként cca 100 patkót ver fel, egy patkó önköltsége 45 fillér; ha a gazda adja az anyagot, egy patkolásért 40 fillért kér, míg új vasalás esetén, ha az anyagot a kovács adja, 80 fillérbe kerül. Szén és üzemkopás a kovács költsége. A patkoláson tehát 35-40 P-t keres egy évben. Sínhúzás 20-25 van évente, egyenként 80 fillérért (az anyagot a gazda hozza), ez 16-20 P-t jelent. A műhely berendezése 140-150 P érték körül, amelynek 10-15%-a az évenkénti kopás. Adót összesen 24.71 P-t fizet. A bevételeket és kiadásokat egybevetve azt látjuk, hogy a kovács évi jövedelme, mindent beszámítva 200 P-nél nem több, amiből egy hónapra 17.50 P jut.

De ez a jövedelem is csak papíron van meg, mert nagyon kedvezőtlen helyzetet teremt a kovács számára a hitelezés. Míg ugyanis ő a vajszlói koros kedőnél semmi hitelt nem kap a nyersanyagok beszerzésénél, addig ő kénytelen hitelt adni a gazdáknak. Ebben a politikában ugyan a gazdát lekötélező célzatot is látunk, de a kovács mégis rosszul jár, mert a 2-3 P-re felgyűlt adósságokat csak 20-30 fillérenként törlesztik és így a kovács a pénzének csak kevés hasznát láthatja. Erélyesen persze nem léphet fel, mert a pógárokkal szemben alárendelt viszonyban van. Kevés jövedelmét úgy növeli, hogy nyáron feleségével részért arat. De így is csak nagyon nehezen tengeti életét.

Az állatok legeltetésére csikóst, gulyást, kanászt és libapásztort tart a község. Ezek a pásztoremberek rendszerint lecsúszott gazdák a szomszéd községekből. Tönkrementek, aminek jórészt a birtokelaprózódás az oka. A fertály föld nem tud eltartani 3-4 családot, földet nem vehetnek, különböző okok miatt nem is tudnak és ennek a vége a proletársorsba való züllés. Az uradalmakból is behúzódnak cselédeberek a községbe pásztornak.

A községi pásztorok a falu legelesebb rétege. Nagy szegénységben élnek, alig tengethetik életüket. A libapásztor kemsei születésű. 3 hold földje is van, de ez nem elég a megélhetéshez és ezért vállalja a falu 320 libájának őrzését. 20 kenyert és 28 P-öt kap a kora tavasztól késő őszig tartó egész időnyre, de ezt a fizetést is nehezen kapja meg. Földjének termése kevés és földje után fizetnie kell a tanítónak 42 kg. búzát és 65 kg. csöves tengerit, a kovácsnak és csőznek egyenként 7 kg. búzát és 7 kg. kukoricát. Vetni is kell, úgyhogy a búzatermésből egyszer süthetnek kenyeret és máris elfogyott. Azt eszik azután, amit a gazdától kapnak, majd télen kukoricakenyéren élnek. Másodmagával él, sokszor 3-4 napig nem esznek főtt ételt; sokat éheznek.

A csikós 7 csikót és 2 lovat őriz 2 hónapon (május-június) keresztül. Fizetése erre az időre 200 kg. búza és 150 kg. kukorica. Tavasszal a feleségével együtt napszámba járnak, a legeltetés után Zalátára mennek aratni, majd ősszel megint napszámban kukoricát törnek és szart vágnak. Keresetük értéke 200 P körül mozog évente. Valamikor jómódú kétfertályos gazdák voltak, de a földhiket egy drávai vízimalomért elcserélték, azt elvitte a víz. Az apjának 13 gyermeke volt, neki egy sincs.

A kanász 225 sertést őriz. Mindegyik után kap 1 hónapra 1 kg. búzát és minden háztól 1 tojást. Az évi jövedelme e szerint 27 q búza és 300 drb. tojás, íminek pénzértéke kb. 500 P. Ő keres a legjobban a pásztorok közül. Községi házban lakik és egy kis kertet is kap a községtől. Tud állatokat tartani és minden évben disznót öl, míg amazok évek óta nem vághattak.

A gulyás 101 marhát őriz. Mindegyik után kap egy évre 15 kg. búzát és 15 kg. csöves tengerit és egész évre 1 öl fát. Április 1-től november 31-ig legeltet, a téli hónapok alatt a községi bikákat gondozza. Keresetének pénzértéke 350 P körül mozog, de ebből neki kell fizetni a bojtárt. Igaz, csak ruhát és kosztot ad neki és egy hétre 2 pakli pipadohányt, ő is községi házban lakik. Felesége van és egy leánya. Azelőtt Zehi pusztán voltak cselédek.

A faluban lakó egyetlen tanult embernek, a tanítónak a község ad fizetést. Ez több tételből áll. Lélekpénz: minden élő után kap egy évre 21 kg. búzát és 32 kg. csöves kukoricát. (Figyelembe véve a tanítónak a falu társadalmában elfoglalt helyét, nagyon veszedelmes következményei, ill. értelmezései vannak ennek a lélekpénznek, ebben az egykéző faluban.) Minden ház után egy tyúk jár (légebben egy sonka). A járandóságot a „kulátorok” (kurátor) gyűjtik össze. Ezenkívül 3 hold földje is van a tanítónak, amellyel kapcsolatos minden munkát a falu községe lát el. A közösségi gazdálkodás utolsó itt maradt nyomain közé tartozik ez. Mellékes jövedelmet jelent a tanítónak a temetés (egyszerű 3 P, búcsúztatóval 6 P) és a nem református gyermekek után járó 1 csirke és 15 kg. csöves tengeri, 1 P beiratási és 1.20 P évi tandíj.

A gazdasági élet tanulságai

Annyi munkáról és a munkák oly nehéz feltételeiről írtunk, hogy a kép, amit adtunk, esetleg megtéveszthet, azt hihetnénk, hogy ereje teljében lévő faluban vagyunk. Azonban ha tüzetesebben vizsgáltuk a dolgokat, észre kellett vennünk, hogy az a gazdasági élet, amelyről szó volt, nem harmonikus. Különösen a mezőgazdasági élet vizsgálatánál mutatkozott ez feltűnően. A szántóföldi termelést elég tisztességesen végzik, a munkaképes emberek kevés számához képest elég nagy erőfeszítés árán is. Bár itt is észrevettünk jellegzetes tüneteket, a tavaszi nagy munkák után a fáradtság jeleit, hogy mire az aratáshoz érnek, letörten, kedvetlenül dolgoznak. Hiányzik belőlük más vidékek munkásainak regenerálódó ereje, amit bizonyosfokú céltalanság és a rajtuk erőt vevő általános letargia okoz. De mégis végzik a mezei munkákat, mert megélhetésüknek ez közvetlen alapja és az így termelt növények aszerint teremnek, ahogy szántottak alájuk, ahogy elvetették őket, ezeket a munkákat nem lehet elhanyagolni, mert az közvetlen létalapjukat ingatná meg. De ha már mezőgazdaságunknak azokat a részeit vizsgáljuk, ahol munkájukat nem követi azonnal eredmény, állattenyésztésüket, gyümölcsöseit például, ahol generációk munkája hozza gyümölcsét, ezekben a gazdasági ágakban végzetes hanyatlást találunk. Állataik fajtája és a velük való bánásmód híven tükrözi vissza a falu beteg társadalmának viszonyait és valamikor virágzó gyümölcsfáik meddősége asszonyaikra emlékeztet.

Kemse gazdasági életének törzsét a mezőgazdaság alkotja és csak szegényesen egészítik ezt ki a gazdasági életnek más ágai. Természetes tehát, hogy a gazdasági életük betegségére vonatkozó súlyos ítéletünket a mezőgazdasági viszonyok alapján mondottuk. Kiegészíti azonban megállapításunkat és különös mély háttérrel ad annak az, ahogy mi gazdasági életük fontos kiegészítőjét, a csikónevelést és kereskedelmet tekintjük. Ez a nagymúltú foglalkozási ág szerintünk nem egyéb, mint a község fullasztóan megszűkített életterének tágítási kísérlete, amely a közös beszerzés motívumával még a falu boldog korának közösségi gazdálkodását tükrözi. A csikónevelés kezdeteit egybevetve, a rétek feltörésének, a kétnyomásos gazdálkodásról a háromnyomásos gazdálkodásra való áttérésnek, valamint a népmozgalom megfelelő időszakaival (a múlt század hetvenes évei körül) megdöbbenően áll előttünk, hogy a falu küzdött, vergődött és éppen gazdasági téren próbálkozott s elkövetett minden lehetőt, míg súlyos sorsa el nem nyomta őt. Akkor talán még nem jött volna későn a segítség, amely esetleg birtokpolitikai úton tágíthatta volna a község életterét. Ma azonban, a falu mai társadalmát tekintve, minden ilyenirányú segítség elkészt.

Bár a gazdasági rész is sok adatot szolgáltatott a falu viszonyainak megértéséhez, igaz, általunk kívánt célját nem érte el. Szerepe az lett volna, hogy értékekben, munka- és ínyági értékekben állítsa elénk azokat az eltolódásokat, amelyeket a társadalom betegsége okozott. Ugyancsak konkrét értékekben szeretnénk volna bemutatni a község anyagi erőforrásait, tőkéit, azoknak eloszlását és mérlegelt szerepét, pontos diagnózisként, amely meghatározta volna az esetleg készülő orvosság adagjait is...: a halódó népesség telepítés útján való felfrissítése esetén, milyen eszközökre lehet számítani, milyen áldozatokot kellene hozni. Mégpedig nem általánosan határoztuk volna meg ezeket, hanem speciálisan erre a falura vonatkozóan, amelynek vagy hét telke már ma is üresen áll.

Azonban ennek kivételére szolgáló *Laur*-féle kisüzemi felvétel egy esztendei (jan. 1-től dec. 31-ig) adatgyűjtést többször megismételve és sokkal több hozzáértő munkaerőt igényel.

Összefoglalás

A fentiekben a legkülönbözőbb területen igyekeztünk bemutatni a kemsei társadalom életmegnyilvánulásait. A mezőgazdálkodástól, a demográfiai eltolódásoktól a falu zenei életének megnyilvánulásáig egy nagy törés és zuhanás látható. Egy olyan faluval állunk szembe, amelynek emberanyaga, gazdasági, szellemi és erkölcsi megnyilvánulásának minden mozzanata felemésztdött és emésztddik abban a szakadatlan harcban, amelyet a számára rideg társadalom és rideg táj ellen kell folytatnia. A napi politika irányelveitől függetlenül láttuk a fejlődését hátráltató okokat, amelyek előidézésében egyformán részt vett tradíciója, lelki alkata a külső társadalmi és gazdasági körülményekkel, amelyek az előzőre nagy mértékben visszahatnak. Kibontakoztak előttünk szellemi, politikai és gazdasági iskolázatlanságának és magárahagyottságának megnyilvánulásai s az az alkalmazkodni tudás, türes és kitartás, amellyel élettendenciáit bekapcsolja az őt körülvevő közösségek életébe. Főleg a külső gazdasági és társadalmi körülmények s az ezeken felépülő ideológiai megnyilvánulások azok, amelyek Kemse süllyedő életének előidézésében résztvettek. Ezek sokkal egyetemesebb jelenségek, minthogy csak Kemsét érintenék s ha itt süllyedést jelentenek, máshol sem fognak felemelkedést előidézni.

Kemse ma egy kitagadott, utolsó óráit élő kis társadalmi egység képét mutatja. A gyógyítás és mentés munkája természetesen nem lehetett vállalkozásunk célja, de tisztában vagyunk azzal, hogy pillanatnyi mesterséges injekciózásokkal nem lehet megmenteni a falut, egy nemesebb társadalomba való beilleszkedés idejét pedig nem fogja megérni. Lehet, hogy a falu régi lakóinak házait jövevények töltik ki s Kemse, mint közigazgatási egység létezni fog, de a múltat végig küzdők utódaikat nem küldik és nem is küldhetik falujuk jövőjének kiépítéséhez. Amikor parasztságunkat a színpadi beállítás kellékeivel ellátva, messziföldöl idesereglett nézők és sajátmagunk előtt megtáncoltatjuk, Kemse a jelenetek mögött némán statisztál s a mélyen látók előtt a táncos és daloló magyar nép illúzióját nagyon komorrá teszi.

FÜGGELÉK

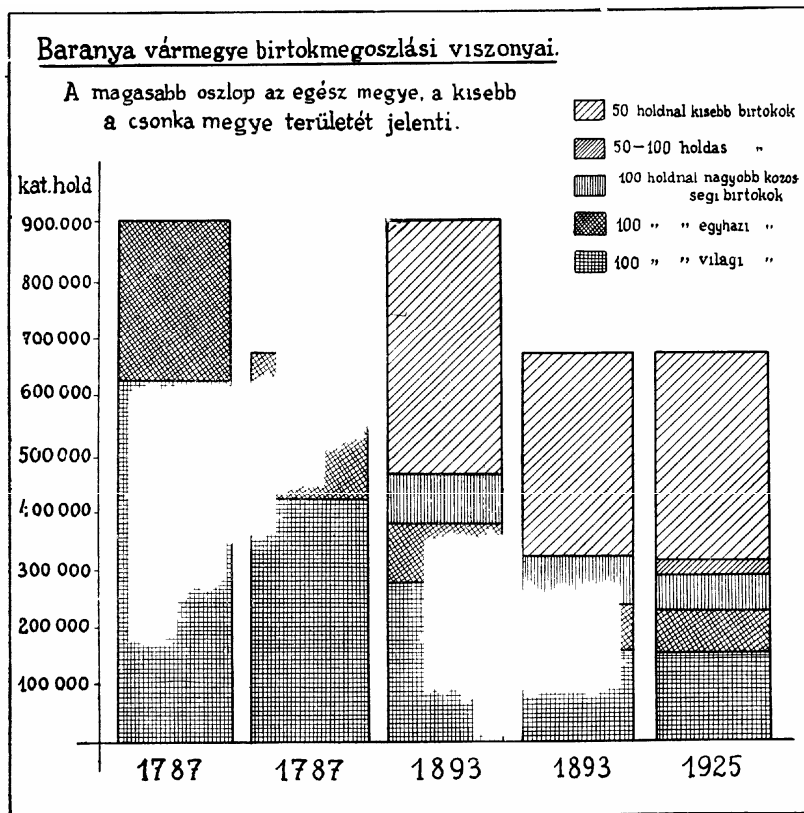
Baranya vármegye birtokmegosztási viszonyai

Szükségesnek tartjuk Baranya vármegye birtokmegosztási viszonyainak rövid vázolását, hogy megadhassuk vele Kemse földszerzési kísérleteinek birtokpolitikai hátterét. Ugyanis Kemsének és közvetlen környékének nem tudtuk megszerezni a birtokmobilizációs adatait és így az egész vármegye viszonyainak tárgyalásával próbáljuk megközelítőleg érzékeltetni Kemse vergődését a birtokelkülönözés, illetve jobbágyfelszabadítás utáni időkben. Azt már az előbbieken említettük, hogy amikor bekövetkezett a törés Kemse életében; fizikailag próbálták életterüket kitolni, vagyis földet akartak szerezni. Ez azonban nem volt lehetséges, mert abban az időben még megmozdíthatatlan volt a nagybirtok állománya és így kereskedelmi úton próbálták életterüket nagyobbítani. Csikókereskedéssel kezdenek foglalkozni, de ez nem elégítette ki földigényüket és csak pillanatnyilag enyhítette a helyzetet.

Baranya vármegye területe 1787-ban 899.592 kat. hold volt.¹ Ebből a világi nagybirtok 622.662 kat. hold és az egyházi nagybirtok 276.930 kat. hold. Ennek a területnek kb. kétharmadrésze alkotta a jobbágygazdaságokat és a megmaradó egyharmadrész az allodiális birtok volt. A csonka megye területére vonatkoztatva: 668.822 kat. hold az egész terület és ebből 411.892 kat. hold a világi nagybirtok és 276.930 kat. hold az egyházi nagybirtok. Azt pontosan nem tudjuk, hogy a jobbágyfelszabadításkor mi volt a helyzet, ellenben 1893-ról megbízható adataink vannak. 1893-ban az egész megye 899.592 kat. holdnyi területéből 279.884 kat. hold volt a világi, 72.345 kat. hold volt az egyházi' és 95.844 kat. hold a közösségi nagybirtok. A csonka

¹ H. Pálffy Ilona dr.: Baranyamegye 100 holdnál nagyobb birtokai is birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. Magyar Statisztikai Szemle, 1933.

megyére vonatkoztatva: a 688.822 kat. holdnyi területből 155.024 kat. hold a világi, 72.345 kat. hold az egyházi és 85.128 kat. hold a közösségi nagybirtok. Harminc évvel később, 1925-ben a csonka megye viszonyai a következők: 148.093 a világi, 69.533 az egyházi és 59.884 kat. hold a közösségi nagybirtok területe. Vagyis az 1893. évi 312.497 kat. hold összterülettel, amelyik az egész 48.2%-át tette ki, 1925-ben 277.510 kat. hold, az egész 40.1%-a nagybirtok. Az eltolódás 30 év alatt a kis-

Baranya vármegye birtokmegoszlási viszonyai

birtok javára 37.987 kat. hold föld. Részeire bontva azonban ezt a mennyiséget, azt látjuk, hogy a világi nagybirtok területe 6931 kat. holddal, az egyházi nagybirtoké 2812 kat. holddal és a közösségi nagybirtoké 25.244 kat. holddal csökkent. Legnagyobb a veszteség a közösségi birtokoknál, tehát a fojtogató földtelenségben először a közületi birtokokhoz nyúltak a baranyai kisgazdák. A harmincéves változás nagyon kevés, amit még rosszabbít az a tény is, hogy az a 34.987 kat. hold minden valószínűség szerint a háború utáni földreformkor leadott

válságföldek területe lesz. Minden valószínűséggel állítjuk, hogy a földreformtól eltekintve, a negyvennyolcas időktől egyetlen kat. hold föld sem tudott átjutni a 100 holdon aluli kategóriákba. A pógárok nem tudtak földhöz jutni.

A nagybirtok időközben porlott ugyan, de a tízezer holdas uradalmak széteséséből párszázholdas gazdaságok keletkeztek. Sajnos, ezt a folyamatot csak 1921-től kezdve kísérhetjük figyelemmel, *de ebből is megállapíthatjuk állításunk helyességét.*

Birtokkategoria kat. hold	1921		1934	
	a birtokok		a birtokok	
	száma	terület kat.holdban	száma	terület kat.holdban
100–200	147	20 793	202	28.354
200–500	168	49,480	164	49,917
500–1000	35	23,451	29	10,082
1000–2000	12	15 933	12	16,787
2000–10.000	16	80,796	17	84,318
10000 en felül	6	86,785	5	84,413

A tízezer holdon felüli birtokok száma 6-ról 5-re csökkent és területe 86.785 kat. holdról 84.413 kat. holdra. Hasonló a helyzet az 500-1000 holdas kategóriánál. A többi birtokkategóriánál mindenütt úgy számban, mint területben gyarapodást látunk. Különösen feltűnő a 100-200 holdas kategória viszonyainak a megváltozása. 1921-től 1934-ig 55-el növekedett az idetartozó birtokok száma, a területük pedig 7561 kat. holddal. Tehát főleg ez a birtoktípus szaporodott, ami nem valami biztató állapot. Ugyanis az Ormánság parasztgazdaságai 8-12-16-20 kat. holdasok. Ezekkel szemben az 50, de még inkább a 100 holdas gazdaság nagybirtoknak számít. Viszont fent a vármegye északi részében, ahol főleg szaporodnak a százholdas birtokok, svábok laknak, akik öntudatosan terjeszkednek a magyarság rovására.

Mindezeket összevetve, a magyarság birtokpolitikai szempontokból hátrányos helyzetben van. A jobbágyfelszabadítás óta nem tudnak terjeszkedni a nagybirtokok miatt. Ami földforgalom volt a baranyai (ormánsági) községekben, az az eladósodott, tönkrement gazdák kezéből került az ingatlanpiacra. Ha ez nem így van, akkor másként alakultak volna a viszonyok az Ormánságban. Ugyanis a patriarchális életformából kiszakadt magyarság számára a földszerzési lehetőség lett volna az egyetlen kivezető út. A patriarchális gazdaságban az emberi szükségérzetek elementáris jelentkezése szabja meg a konjunktúrák alakulását. A forgalmi gazdaságban ellenben a kereslet és kínálat viszonyából előálló piacmechanizmus. Amott biológiai tények vannak: ha a has korog, meg kell tol-

teni, ha fázik a test ruházni kell, stb. Itt a különböző közgazdasági tényezők jelentkeznek és ezeken gyűjtögetés, vagy egyéb úrbéresi jogok már nem segítenek. Itt a piacra kell termelni: mind újabb és újabb területek bevonása szükséges és amíg ezt meg lehet tenni, addig nincs baj. Kemsén, sőt az egész Ormán-ságban a terület bevonás nem volt lehetséges: kirobbant az egykzés. A forgalmi gazdaságba kilökött parasztságnak választani kellett a szó legteljesebb értelmében: az élet és a halál között. És választottak! A föld hiánya így lesz a nemzetpusztulás előidézője és a nagybirtokok halálgyűűje a nép megfojtója.

Tartalom

	Oldal
Gr. Teleki Pál: Előszó	3
Bevezetés.....	7
Néhány adat Kemséről.....	15
Kemse a tájban.....	16
Kemse népmozgalmi viszonyainak alakulása, különös tekintettel az egykére.....	23
Kemse társadalmi szerkezete.....	43
Kemse község lelki élete.....	66
Zenei műveltség Kemsén	104
Irodalmi műveltség Kemsén	116
Néprajzi jelenségek és szociológiai kapcsolatuk Kemsén.....	120
Kemse gazdasági élete.....	131
Összefoglalás.....	154
Függelék.....	155